საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის

ძიება

ისტორიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების
ისტორიის
სერია

2

1991

საქართველოს რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე
Известия Академии наук Грузии

ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია

СЕРИЯ ИСТОРИИ, ЭТНОГРАФИИ И ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ
2. 1991

ჟურნალი დაარსებულია 1971 წელს
Журнал основан в 1971 году

გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Выходит раз в 3 месяца

ᲡᲐᲠᲔᲓᲐᲥᲪᲘᲝ ᲙᲝᲚᲔᲒᲘᲐ: ა. ამაქიძე, ვ. ბერიძე, გ. გიორგაძე, ვ. თონიაშვილი, ი. კაჭარავა, მ. ლორთქიფანიძე, გ. მელიქიშვილი, რ. მეტრეველი (რედაქტორი), დ. მუსხელიშვილი, ო. ფორდანია, ე. ხოშტარია-ბროსე (რედაქტორის მოადგილე), ო. ცქიტიშვილი, ლ. ჭილაშვილი, ნ. ჯანბერიძე.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Бериадзе, Г. Г. Гиоргадзе, О. К. Жордания, В. Д. Итошишвили, Ю. М. Качарава, М. Д. Лордкипанидзе, Г. А. Меликишвили, Р. В. Метревели (редактор), Д. Л. Мусхелишвили, Э. В. Хоштария-Броссе (заместитель редактора), О. В. Цкитишвили, Л. А. Чилашвили, Н. Ш. Джанберидзе.

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლორთქიფანიძე
Ответственный секретарь Г. Г. Лордкипанидзе

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-85-90 Телефон

გადაეცა წარმოებას 20.III.91 ხელმოწერილია დასაბეჭდად 29.V.91; ანაწყობის ზომა 7×12. ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 16.8; საალრიცხვო-საგამომც. თაბახი 13.93; შეკვეთა № 749; ტირაჟი 1200
ფასი 2 მან.

გამომცემლობა «მეცნიერება». თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Издательство «Мецниереба». Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქართველოს მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузии. Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წერილები

თ. ბაკურაძე, ძველი კოლხეთის სატომო სახელთა ისტორიიდან („ეგრის-" „აბაზგ-" და „აბაზა-ანსტა" ეთნონიმთა ისტორიულ-ეტიმოლოგიური ურთიერთობისათვის) 7

ხ. ჯანაშია, ოდიშელი კოლხეთის სამეფოსა და ლაზიკის შემადგენლობაში. „ოდიშელთა სამეფო" შეკვმა 17

გ. ჟორდანიშვილი, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველი პერიოდის საკითხისათვის XIX საუკუნის საქართველოში 40

ჯ. ყაუხჩიშვილი, ქართული და სომხური სამართლის კვლევის მდგომარეობა და მისი ამოცანები გერმანელი მკვლევრის თვალთახედვით 63

ჯ. გამყრელიძე, ხალიფატის ისტორიის წყაროთმცოდნეობიდან 71

ძ. თოფურია, შუა საუკუნეების ქალაქები ქართულ ისტორიოგრაფიაში 94

ცნობები და შენიშვნები

ო. ცაიშვილი, ბიბის ორი მისალმის „დაცვის ხიდელი" პუშიად ორი შენიშვნისათვის ქართველოს წიგნში" 103

ო. ტაბუცაძე, საქართველო-პალესტინის ურთიერთობის ისტორიიდან XV—XVII საუკუნეებში 115

ო. თოდუა, ორიანის „ალრიაძლეების" ძველ და ახალ ტერმინების განსარტებისათვის 120

ჯაბან აასლ, ხალიფა და პალესტინის ეთნიკური შემადგენლობა ძვ. წ. აღ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში 125

ნ. აბესაძე, შერეული ქორწინებები თბილისის მოსახლეობაში მშობის ბიუროს მონაცემებით 130

ს. მანტურიშვილი, ქუჯდა-ხალისტანება ქართველ ტომებში 132

დ. პაიჭაძე, ეპისკოპოსის სახასლე ჯერეში და ბაკურიანში 151

პელით გამოხმაურებას

ნ. ბერძენიშვილი, „მოლიწყრეობის" შესახებ 173

მოგონებანი

აღ. რობაქიძე, ერთი შეხვედრა აკაკისთან ხიდან განშორებამდე 178

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ჯ. გუსალია, მოწოდებები ძველ თბილისზე 181

ლ. ფრუიძე, ახალი ეთნოგრაფიული გამოკვლევა 184

ლ. კუშპარიშვი, სასარგებლო და აქტუალური გამოკვლევა 189

ქრონიკა და ინფორმაცია

მ. ბახტაძე, ჯ. გაბაშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესიები 191

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Т. В ГАМКРЕЛИДЗЕ. Из истории племенных названий древней Колхиды (К историко-этимологическим взаимоотношениям этнонимов „*архаг*~*абаг*" и „*абаг*"~„*арсил*") 7

С. Н. ДЖАНАШИА. Абхазия в составе Колхидского царства и Лазики. Образование «Абхазского царства» 17

Г. В. КОРАНАШВИЛИ. К вопросу о первом периоде национально-освободительного движения в Грузии в XIX веке 50

Г. КАУФХОЛЬД. Состояние и значение исследования грузинского и армянского права в представлении немецкого исследователя 63

Дж. Л. ВАТЕПШВИЛИ. По следам Никифора Ирбаха 74

К. С. ТОПУРИДЗЕ. Средневековые города в грузинской историографии 86

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

О. В. ЦКИТИШВИЛИ. «Охранная грамота» Хабиба ибн Масламы в труде Хумайда ибн Занджуайха «Книга об имуществе» 102

О. Р. ТАБУЦАДЗЕ. Из истории грузино-польских отношений в XV—XVII веках 113

Т. Т. ТОДУА. К разъяснению терминов *ορμος* и *λιμήν* в «Периплае» Арриана 120

ДЖАБАГ КАБЛО. Этнический состав Сирии и Палестины в первой половине I тысячелетия до н. э. 128

Н. Н. АБЕСАДЗЕ. Смешанные браки населения г. Тбилиси по материалам ЗАГС 138

С. Г. ЧАНТУРИШВИЛИ. Кувада в грузинских племенах 152

Д. З. ВАЧНАДЗЕ. Дворцы в Чересии и Бочорме 158

ЖДЕМ ОТКЛИКА

Н. А. БЕРДЗЕНИШВИЛИ. О сущности «молашхеоба» (воинства, войска) 173

ВОСПОМИНАНИЯ

Ал. И. РОБАКИДЗЕ. Встреча с академиком С. Н. Джанашиа 178

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Дж. Г. ГВАСАЛИЯ. Монография о старом Тбилиси 181

Л. А. ПРУИДЗЕ. Новое этнографическое исследование 184

Л. Н. ПУШКАРЕВ. Полезное и актуальное исследование 188

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

М. К. ВАХТАНГАДЗЕ. Научные сессии, посвященные 60-летию со дня рождения В. Н. Габашвили 191

CONTENTS

ARTICLES

T. Gamkrelidze—From the Onomasticon of Ancient Colchis (On the Historical and Etymological Relationship of the Ethnonyms *Apxaz—Abazg and Abaza—Apsua*). 7

S. Janashia—„Abkhazia in the Authority of Colchian and Lazik Kingdoms". The Formation of „Abkhazian Kingdom". 17

G. Koranashvili—The Question of the Beginning of the National-Liberation Movement in Georgia of the 19th Century 50

G. Kaufhold—The Condition of Georgian and Armenian Law Investigation and its Problems by the Point of View of a German Investigator. . . . 63

J. Vateishvili—By the Steps of Nikiphor Irtukh 74

K. Topuridze—Medieval Towns in Georgian Historiography . . . 86

PROCEEDINGS AND NOTES

O. Tskitishvili—The „Safe-Conduct" by Khabiba Ibn Maslama in the Work of Khumaid Ibn Zandju-Vaikh „The Book of Property" 102

O. Tabutsadze—From the History of Georgian-Polish Relations since the 15th and up to the Middle of the 19th Century 112

T. Todua—Towards the Interpretation of the ἄλμες and λιμήν in Arrian's Periplous 120

Jabag Kablo—Ethnic Composition of Syria and Palestine in the First Half of the I Millennium B. C. 128

N. Abesadze—Mixed Marriages among the Tbilisi Population after Registry Office Materials 138

S. Chanturishvili—Kuvada in Georgian Tribes 152

O. Vachnadze—Episcopal Palaces in Chremi and Bocharme . . . 158

WAITING FOR RESPONSE

N. Berdzenishvili—About „Melakhkeebi" (army, soldier) 173

THE MEMORIES

Al. Robakidze—Meeting with Academician S. Janashia 178

CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

J. Gvasalia—Monograph about Old Tbilisi . . 181

L. Pruidze—A New Ethnographical Investigation. . . . 184

L. Pushkarev—Wonderful Investigation . . . 188

CHRONICLE AND INFORMATION

M. Wakhtangadze, Scientific Session Devoted to the 80th Anniversary of V. Gabashvili 191

ᲬᲔᲠᲘᲚᲔᲑᲘ

აკადემიკოსი
თამაზ გამყრელიძე

ᲫᲕᲔᲚᲘ ᲙᲝᲚᲮᲔᲗᲘᲡ ᲡᲐᲢᲝᲛᲝ ᲡᲐᲮᲔᲚᲗᲐ ᲘᲡᲢᲝᲠᲘᲘᲓᲐᲜ

(„ᲐᲤᲮᲐᲖ–ᲐᲑᲐᲖᲒ-“ ᲓᲐ „ᲐᲑᲐᲖᲐ–ᲐᲤᲮᲣᲐ“ ᲔᲗᲜᲝᲜᲘᲛᲗᲐ ᲘᲡᲢᲝᲠᲘᲣᲚ-ᲔᲢᲘᲛᲝᲚᲝᲒᲘᲣᲠᲘ ᲣᲠᲗᲘᲔᲠᲗᲝᲑᲘᲡᲐᲗᲕᲘᲡ)

ცნობილია, რომ ძვ. წ. I—II საუკუნეებიდან ანტიკურ წყაროებში დასავლეთ საქართველოს სანაპიროზე ეთნონიმთა ვარიანტები „აფხილები“ (ბერძნ. Ἀβασγοι) და „აბაზგები“ (ბერძნ. Ἀβασγοι) და ქვეყნები „აფხილია“ (ბერძნ. Ἀβασγια) და „აბაზგია“ (ბერძნ. Ἀβασγια)[1].

ბერძნული წყაროების „აფხილია“ და „აბაზგია“ სახელებს ქართულ შუასაუკუნეების წყაროებში („ქართლის ცხოვრება“) „აფშილეთი“ და „აფხაზეთი“ შეესატყვისება[2].

საბუნებისმეტყველო ლიტერატურაში დიდი ხანია მწვავედ დგას საკითხი ისტორიულ წყაროებში ამ ეთნონიმებით მოხსენიებული ხალხების ეთნიკური ვინაობის შესახებ.

მკვლევართა ნაწილი მათ ქართველურ ტომებად მიიჩნევს, ნაწილი კი ამ სახელებით მოხსენიებულ ტომებს აფხაზურ-ადიღეური წარმომავლობისად თვლის[3].

ჩვენ ამჯერად ამ ეთნონიმთა მხოლოდ წარმომავლობასა და ეტიმოლოგიურ კავშირებს შევეხებით.

რამდენადაც „აფხილები“ და „აბაზგები“ ანტიკურ წყაროებში ერთმანეთის კვლერდიგვერდ იხსენიებიან, ისინი, ბუნებრივია, განსხვავებულ ეთნო-ენობრივ ერთეულებს უნდა წარმოადგენდნენ. ეთნონიმი „აფხილები“ და „აფხი-

---

[1] ფლავიუს არიანესთან ვკითხულობთ: „აფსილების შემდეგ ახალი ტომია (იგ. ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, თარგმნა, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნათელა ყუბანეიშვილისა, თბილისი 1961, გვ. 63) ან ძ. წ. I საუკუნის ანონიმი ავტორის „პერიპლუსის“ ტექსტის პირველივე პასაჟში სახელი Ἀβασκοι „აბასკები“ Ἀβασγοι „აბაზგები“ ფორმით არის გადმოცემული, რაც აღნიშნული ეთნონიმის ღეროს მყოფელებელი კონსონტია. „აფხილები“ მოხსენიებული სანაპიროზე მცხოვრებ ტომთა ჩამოთვლაში „აბაზგების“ შემდეგ, „აფხილების“ შემდეგი „აბაზგები“ ხელს დაშორებულნი არიან და ქვეყნის სიღრმეში ცხოვრობენ (შდრ. ნათელა ყუბანეიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 90, 100, 104).

[2] „აფშილეთი“ და „აფხაზეთი“ მოხსენიებულია ჯერ კიდევ VIII ს. 20-იან წლებში ქართველ მეფეთა ქრონიკებში დამკვიდრებულ ტერმინად (იხ. „ქართლის ცხოვრება“. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბილისი, 1955, გვ. 235; შდრ. მარიამ ლორთქიფანიძე, აფხაზები და აფხაზეთი, თბილისი, 1990, გვ. 8-9).

[3] შდრ. ალექსი ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბილისი, 1954; Г. А. Меликишвили. Население юго-восточного Причерноморья в III—I вв. до н. э. („Очерки Истории Грузии“, I, თბილისი, 1989); З. В. Анчабадзе. Очерки этнической истории абхазского народа, სოხუმი, 1976; Ш. Д. Инал-ипа. Вопросы этно-культурной истории абхазов, სოხუმი, 1976 და სხვ. საკითხის ისტორიოგრაფიის იხ. З. Анчабадзе, აბაზგები შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს მოსახლეობის ეთნიკური შედგენილობის

ლია“ (ქართ. „აფშილეთი“) შესაძლოა ჩვენ თანამედროვე აფხაზთა თვითსახელ „აფხუა“-ს დაეუკავშიროთ და ისინი ისტორიულად გავაიგივოთ[1].

მაგრამ როგორია ასეთ შემთხვევაში ამისაგან განსხვავებული, ბერძნულში დადასტურებული ეთნონიმ „აბაზგებთა“ და ტოპონიმ „აბაზგია“ მნიშვნელობა, რომელთაც შუასაუკუნეების ქართული „აფხაზები“ და „აფხაზეთი“ შეესატყვისება?

თუ ჩვენ ეთნონიმ „აფხილ-/აფშილებში“ თანამედროვე „აფხუა-აფხაზთა“ წინაპრებს ან მათ ახლო ნათესავ ტომებს ვიგულისხმებთ[2], ამასვე ვერ ვიტყვით ბერძნულ-ქართული წყაროების „აბაზგ-/აფხაზებზე“, რომლებიც ამ დენად, „აფხუა/აფშილებისაგან“ განსხვავებულ ეთნოკონობრივ ერთობას უნდა წარმოადგენდნენ.

მაშასადამე, ბერძნულ-ქართულ საისტორიო წყაროებში დადასტურებული ეთნონიმი „აბაზგ-“/„აფხაზ-“ თავდაპირველად აღნიშნავდა არა შემდეგდროინდელ „აფხუა-აფხაზს“, რომელიც ისტორიულად და ეტიმოლოგიურად უფრო ამიტომ წყაროებში დადასტურებულ „აფხილ-/აფშილ-“ ტომს უკავშირდება, არამედ რალაც განსხვავებული ეთნოსის წარმომადგენლებს. ეს დასტურდება თვით „აბაზგ-“/„აფხაზ-“ ეთნონიმის ეტიმოლოგიური ანალიზით.

რამდენადაც ქართული „აფხაზ-“ ფორმა გვიანდელია ტექსტში დადასტურების თვალსაზრისით ბერძნულ 'Αβασγ-/„აბაზგ-“ ფორმასთან შედარებით, იქარაუდებოდა, რომ ქართული „აფხაზ-“ ფორმა ბერძნული „აბაზგ-“ ან მსგავსი ფორმისაგან მოშორებითობს სათანადო ფონეტიკური გარდაქმნების შედეგად. თვით ამ ბერძნულ „აბაზგ-“ ფორმაში მსგავსებას ხედავდნენ თანამედროვე აფხაზების აბლორონათესავე, კავკასიონის ჩრდილოეთით მცხოვრებ აბაზების ამონიშნულ „აბაზა“ ეთნონიმთან, რომელიც აფხაზ-აბაზების კრებით სახელს წარმოადგენს.

ყოველივე ეს თითქოს ბერძნულში დადასტურებული ამ „აბაზგ-“/'Αβασγ-ფორმის წარმოშობით აფხაზურ-ადიღურ ხასიათს ადასტურებდა[3]. აქედან გა-

---

საერთაშორისოდ (იხილ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების „მოამბე“, 1960, № 2, გვ. 145—163).

[1] ფორმა „აფხილ-“ შეიძლება განვიხილოთ როგორც აფხ- ძირისაგან -ილ- (ქართველურიდ) სუფიქსით ნაწარმოები სახელი; ძვ ქართულ ზეშინა „აფშილ-“ ვარიანტი, სავსებით რომ ბერძნულში დადასტურებულ სახისა „აფხილ-“ ფორმისა, აუცილებლად იხსნება ამოსავალ *აფხ- ძირში სპირანტული ფონემის სისინა და სისინ-შიშინა სახეობათა დიალექტური ურთიერთცვლილებით, რაც თანამედროვე აფხაზური დიალექტებისათვისაც არის დამახასიათებელი.

[2] ამასვე „აფხ-“ ძირის შეკუმშული, და ამდენად თანამედროვე „აფხ-ჭა“-სთან ისტორიულად დაკავშირებული, უნდა იყოს აგრეთვე „აფხარეთი“ (ბერძნ. 'Αφαρος) სახელი, რომელიც ჭალაქს, ციხესიმაგრეს ეწოდებოდა მდინარე „ბათისის“ სანაპირო ზოლისათვის. დამახასიათებელია ამ თვალსაზრისით ქართლის ცხოვრებიდან“: „ლაშა გიორგი, ოთხელი ათაბაგობის აფსარძე ესხა ქუეყნის მპყრობელად“ (შდრ. აფხაზ. ალაშთაა-ალა „სინათლე“, „ნათელი“). ეს მიხედვით — „აფსართა ერი“ — წარმოდგენილი XVIII ს. ხელნაწერში, რაც უნდა მოწმობდეს ჯერ კიდევ იმ დროისათვის ქართველურ სამყაროში „აფხაზ-“ სახელის ვრცელების თანამედროვე „აფსუა—აფხაზების“ აღსანიშნავად (შდრ. ივ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 29—30).

[3] ბერძნულში დადასტურებული „აბაზგ-“ ფორმის „აბაზა“-სთან მსგავსების საფუძველზე ვლებოდა *აბაზ-გ- ელემენტებად, სადაც -გ- „აბაზ-“ ფუძეზე დართულ -ბ- წარმოებრძ სუფიქსად განიხილებოდა: *აბაზ-გ—*აბაზ-ბ- (შდრ. მ. ინაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 157).

ასეთი თვალსაზრისი ბერძნულში დადასტურებული ფორმის აღნაგობის შესახებ ჯერ კიდევ ნ. მარრს ეკუთვნოდა (იხ. Н. Я. Марр, История термина „абазги“. „Известия

მოიყვანებოდა თვით ქართველში არსებული „აფხაზ-“ ფორმის ა ბ ა ზ უ რ ა დ ი ღ უ რ ი წარმომაელობა და ხასიათი.

მაგრამ არსაიდან ჩანს „აბაზა“ და ბერძნ. „აბაზგ-“ ეთნონიმთა ეტიმოლოგიური კავშირი; ისინი ისტორიულად ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ ფორმებს უნდა წარმოადგენდნენ. ამათგან ბერძნ. „აბაზგ-“ ფორმა ჭართველში დადასტურებული „აფხაზ-“ ეთნონიმის ისტორიული ეკვივალენტია[7], ხოლო „აბაზა“ სახელი სულ სხვა შინაარსს გამოხატავს და ჩრდილო-კავკასიურ, ჩერქეზულ-ადღეურ ენობრივ სამყაროს განეკუთვნება.

ამასთანავე, როგორ უნდა გვესმოდეს თვით ქართ. „აფხაზ-“ ~ ბერძნ. „აბაზგ-“ ფორმათა ისტორიული ურთიერთობა?

ისტორიულ-ეტიმოლოგიური პირველადობის თვალსაზრისით არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს ფორმათა დადასტურების ქრონოლოგიას. ამ თვალსაზრისით ბერძნ. „აბაზგ-“ ფორმა ვერ ჩაითვლება ქართ. „აფხაზ-“ ფორმის წყაროდ, ვინაიდან გაუგებარი იქნებოდა ბერძნულში დადასტურებული „აბაზგ-“ ფორმის ქართულ „აფხაზ-“ ფორმად გარდაქმნა; ე. ი. არავითარი საფუძველი არა გვაქვს, არც ფორმალური და არც შინაარსობრივი, ვიფიქროთ, რომ იმ ეთნოსის სახელწოდება, რომელსაც ბერძნები „აბაზგ-“ებს უწოდებდნენ, ქართველში (და რიგ აღმოსავლურ ენებში — არაბულში, სპარსულში, სომხურში) გარდაქმნებოდა „აფხაზ-“ ფორმის სახით, ვინაიდან ქართველში და სხვა აღმოსავლურ ენებში შესაძლებელი იყო ფონეტიკურად ამ ეთნოსის სახელწოდება ასახულიყო ისევე, როგორც ეს ბერძნულში მოხდა, ე. ი. „აბაზგ-“/„აბაზგ-“ ან მსგავსი ფორმის საშუალებით[8].

სულ სხვა ვითარება იქმნება იმ შემთხვევაში, თუ დავუშვებთ ქართველში (და სხვა აღმოსავლურ ენებში) დადასტურებული ფორმის ისტორიულ პირველადობას ბერძნულ ფორმასთან შედარებით: ბერძნული *Ἀβασγ-/„აბაზგ-“ მომდინარეობს ქართველში (და რიგ აღმოსავლურ ენებში) დადასტურებული „აფხაზ-“/„აბხაზ“ ფორმისაგან, მის ფონეტიკურ სახეცვლილებას წარმოადგენს: აფხაზ-||აბხაზ-> ბერძნ. *Ἀβασγ- („აბაზგ-||აბაზგ-“).

მართლაც, ბერძნულისათვის უცხოა -ფხ-/-ბხ- თანხმოვანთკომპლექსი, და იგი შენაცვლებულია აქ ამ ენისათვის დასაშვები ბოლოკიდური -ზგ-/ზგ- მიმდევრობით ამოსავალ „აფხაზ-/აბხაზ“ ეთნონიმში -ხ- თანხმოვნის ბოლოში გა-

---

Императорской Академии Наук». 1912, т VI, с. 697—705). მაგრამ „აბაზგ-“ ფორმის აღმოჩენა დაშლისა და ანალიზისათვის არავითარი ობიექტური საფუძველი არ არსებობს.

[7] ბერძნული „აბაზგ-“ ეთნონიმის ეკვივალენტად სპეციალისტები შუასაუკუნოვან აღმოსავლურ წყაროებში (არაბული, სპარსული, სომხური) უცნობი წესატყვისი ქართული „აფხაზ-“ ეთნონიმის მსგავსი აბხაზ ~ აფხაზ — აფხაზ ფორმები დასტურდება (იხ. Dzh. Giunashvili, ABḴĀZ «Encyclopædia Iranica». v. I, fasc. 2, გვ 222—224).

[8] ვერც ბ ა რ ტ უ ი — ბ ე ლ ა რ ტ ი ტიპის მონაცვლეობის შედეგად მიღებულად ვიცანით ქართ. აფხაზ- ფორმას ბერძნულში დადასტურებული აბაზგ- ფორმისაგან, ვინაიდან აღნიშნული მონაცვლეობის შესწავლაში საქმე გვაქვს ჰ ა რ მ ო ნ ი ულ კომპლექსთა ერთმანეთთან მონაცვლეობასთან თანამედროვე ქართველში, რასაც ვერ ვიეთანაღებთ -ზგ-/-ზდ- კომპლექსთან დაკავშირებით აბაზგ- ~ აფხაზ- ფორმათა შეპირისპირებისას (პარმონიულ კომპლექსთა აღნიშნული მონაცვლეობისათვის თანამედროვე ქართულ დიალექტებში იხ. თ. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე. გ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, სონანტთა სისტემა და ბგერეთი ქართველურ ენებში. საერთო ქართველური სტრუქტურის ტიპოლოგია. თბილისი, 1965, გვ. 304).

დასმით და მთელი სიტყვის ბუნებრივი გაშველერებით: *apxaz- ‖ abxaz* — ბერძნ. *abazg- ‖ abazy-* (გრაფიკულად: *'Αβασγ-*)[9].

რიდესაც ბერძნები ეცნობოდნენ ძველ კოლხეთში მობინადრე ტომებსა და მათ თვითსახელებს, ისინი გარდაქმნიდნენ ამ სახელებს მათი ენისათვის ბუნებრივი გზით, რის შედეგადაც ამკვეთრ თვითსახელწოდებათა ახალი, აღრქმულისათვის ბუნებრივი ვარიანტები წარმოიქმნებოდა.

კერძოდ, ძველ კოლხეთში მობინადრე ერთ-ერთი ტომის თვითსახელი „აფხაზ-"/„აბხაზ" ბუნებრივად გადაიქცა ბერძენთა მეტყველებაში „აბაზგ-/აბაზგ-" ფორმად, ბერძნული ფონეტიკური ნორმების შესაბამისად[10].

ამ თვალსაზრისის საამართლიანობას მოწმობს ვანსაკუთრებით ის გარემოებაც, რომ არც ერთ შესაძლებელ ტრადიციაში „აფხაზ-" ეთნონიმი არ არის ასახული „აბაზგ-" ფორმით; აქ გვაქვს მხოლოდ „აბხაზ", „აფხაზ" და მისთ. ფორმები, რაც ქართული შეასაუკუნოვანი წყაროების „აფხაზ-" ფორმას ემთხვევა. თავის მხრივ, არაბ.-სპარს. „აბხაზ" ფორმა ქართული „აფხაზ-" ფორმის ადვირისპირად (ე. ი. ბ თანხმოვანი ფ-ს ნაცვლად — შესაძლებელია არაბულში [ფ] თანხმოვნისა და შესაბამისი გრაფემის არარსებობით აიხსნებოდეს).

ეს კიდევ ერთხელ ხაზს უსვამს ქართულსა და რიგ აღმოსავლურ ენებში დადასტურებული -ფხ-/-ბხ- კომპლექსის შეცვლილ „აფხაზ-"/„აბხაზ" ფორმის პირველადობას „აბაზგ-" ფორმასთან შედარებით, რომელიც მხოლოდ ბერძნული ტრადიციისათვის იყო დამახასიათებელი, ამ ეთნონიმის საკუთარ ბერძნულ გაგონილობას წარმოადგენდა და ამდენად არაფერი უნდა ჰქონოდა საერთო „აბაზა" სახელთან. ასეთი დაშვება ხსნის მრავალ ეთნო-ეტიმოლოგიურ სირთულეს, რაც ამ ტერმინებთან და მათ ისტორიულ გაგებასთან არის დაკავშირებული.

თვით ამ „აბაზა" ეთნონიმს უნდა უკავშირდებოდეს ეტიმოლოგიურად არა ბერძნ. *'Αβασγ-*/„აბაზგ-" ფორმა (და, მაშასადამე, არა „აფხაზ-"/აბხაზ" ეთნონიმი), არამედ თ ა ნ ა მ ე დ რ ო ვ ე ა ფ ხ ა ზ თ ა თვითსახელი „აფხუა", რაც საფუძვლით ბუნებრივია ისტორიულ-გენეტიკური თვალსაზრისით.

„აბაზა" სახელის ინტენსიურ-მაბგვილიან *ბბაზა* ფორმას უნდა მოეც-

---

[9] ამ ეთნონიმის „გაბერძნების" პროცესი კიდევ უფრო შორს არის წასული *abxaz-* ფორმაში ბერძნ. *'Αβασκοί* - ელემენტს არ აქვს ანალოგი, სადაც ჩვენს ბერძნულ-თვის შეტად ბუნებრივი -*ბხ-* კომპლექსი ნაცვლად ნაცვლად გაეცვლებული -*სგ-/-ზგ-* კომპლექსია, ოთელიც *'Αβασγοί* ფორმაში არის წარმოდგენილი (-*სგ-/-ზგ-* კომპლექსი თუის ბერძნულში შეი ისეთი ლექსემები, როგორიცაა *Βασγίνδα*, *Ισσγίνον* და სხვ.).

[10] ანალოგიური ფონეტიკური გარდაქმნების მაგალითები მრავლად მოიპოვება სხვადასხვა ენაში ხმაკმის სახელთა გადმოცემის დროს. ასე, მაგალითად, ქართული ტოპონიმი *იტყვლთა*-ს ალეიტელებისა ეიღება არაბულ-სპარსულ-თურქულ *Lalis, Lilis* და მსგ. ფორმებს ამ ენებში თავიდან პირველი პოზიციაში ორი თანხმოვნის დაშვებლობის გამო (თავიდან კომპლექსი დაიძლევა ორ თანხმოვანს შუა ხმოვნის ჩასმით); შდრ. აგრეთვე *Тифлис, Тбилиси* და მისთ. ფორმები რუსულენოვან წარმოთქმაში და სხვ.

ასევე გათვალისწინა ბერძნულში ქართველური *°მტკვარ-/°მტკურ-* ჰიდრონიმი (ქართ. „მტკვარი") *Κύρ*-ად ფორმით (ბერძნულში თავიდანვე მტკ- თანხმოვანკომპლექსის გამარტივების შედეგად), ანდა — ოსური *Куры* (იხ. Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и прото-культуры. თბილისი, 1984, ტ. I—II, გვ. 909).

ხმოვანრედუცირებული *აბზა ვარიანტი[11], რომელმაც -ბზ- თანხმოვანთკომპლექსის -ფხ- კომპლექსად დაყრუების შედეგად[12] ისტორიულად დადასტურებული აფხა- ფუძე მოგვცა: აფხა-ჭაბაფხა[13].

ამგვარად, ბერძნულ-ქართული წყაროების „აფხაზ-“/„აფშილები“, როგორც ჩანს, თანამედროვე „აფსუა-აფხაზებთან“ გენეტიკურად და ენობრივად დაკავშირებული ეთნოსია, მათი შესაძლო წინაპარია, ხოლო ძველი „აბაზგ-/„აფხაზები“ თავდაპირველად ამათგან რაღაც განსხვავებულ ეთნოსს წარმოადგენდნენ, რომელთა სახელწოდება დროთა განმავლობაში, გარკვეული სემანტიკური ცვალებადობის შემდეგ, საბოლოოდ გადატანილ იქნა ქართულ ენობრივ სამყაროში საკუთრივ „აფხაზ-აფშილებზე“, როგორც ისტორიული დანაელეთ საქართველოს ერთ-ერთ მკვიდრ ეთნოსზე.

ძალზედ რთული ეთნოსის აღნიშვნელი უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად თვით ეს „აფხაზ-“/„აბაზგ-“ ეთნონიმი, ძველი კოლხეთის რომელი ტომები უნდა ვიგულისხმოთ ისტორიულ-ეტნიკური თვალსაზრისით ამ სახელწოდების ქვეშ?

შავიზღვისპირეთის ეთნო-კულტურული ვითარება ახ. წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში გვაძლევს შესაძლებლობას „აფხაზ-“/„აბაზგ-“ებში საკუთრივ დასავლურ-ქართველური წარმომავლობის ტომები დავინახოთ, რომლებსაც ახლო მონათესავე უნდა ყოფილიყვნენ ძველ კოლხეთში მობინადრე სვანური და მეგრულ-ლაზური ტომებისა[14].

---

11 ამ პრობლემის ირგვლივ საინტერესო მოსაზრება გამოთქმული აქვს ბ. ჯ ო რ ბ ე ნ ა ძ ე-ს: აფხაზური და აბაზური ენების ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი, I. ფონოლოგიური სისტემა და ფონეტიკური პროცესები, თბილისი, 1976, გვ. 93 და შემდ.; შდრ. Н. В. А р ш б а. Динамическое ударение и редукция гласных в абхазском языке. თბილისი, 1969)

ასიმილაციური ტენდენციები მოკლენასავით შეხ ახაბ ა'ნაშა-ა'ნშა „ძმაო“, ა'ნა-ხ'ა-ა'ნხ'ა „ღელეშთილი“, აგრ. ბაშხ'ა-ა'შხ'ა „ტერფი“ და მრავალი სხვ.

„აბაზა“ ფორმის ხმოვანრედუცირებული „აბზა-/„აბზ-“ ვარიანტი შესაძლებელია დადასტურდეს „აბზიე“ ეთნონიმში, რომელიც პ ლ ი ნ ი უ ს ი ს მიერ მის „ბუნების ისტორიაშია“ მოყვანილი ცნობის მიხედვით ჩრდილო-კავკასიაში ცხოვრობდა და კასპის ზღუდის შორის ძველი „მთავარსიკეთეში“ ტომების“ სამკვიდრებდა. ძალზედ გაიზიარება შეიძლება მოვახდინოთ, თუ შევიტანთ პ ლ ი ნ ი უ ს ი ს ცნობაში გარკვეულ გეოგრაფიულ კორექტივს ამ ტომთა ისტორიული ლოკალიზაციის თვალსაზრისით (იხ. მ ი ნ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ 166-ად).

„აბაზა“ ასევე ისტორიულად შეიძლება კიდევ ერთი სახელი დავუკავშიროთ ათხაბეთიდელი საკუთარში, კერძოდ, „აბაძგ“/„აბძგ“ ფორმები, რომლებიც აღნიშნავენ მდინარე ბზიფის კალაპოტში (ადიღეს ავტონომიური ოლქი) კომპაქტურად მცხოვრებ ხალხს (შდრ. Н. Г. В о л к о в а. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. М., 1973. გვ 65).

„აბაზა“ ფორმის სრულხმოვნიან ვარიანტს უნდა დავუკავშიროთაგრეთვე XII—XVI სს. რუსულ წყაროებში დადასტურებული обезы, обезин (შდრ. Г. Г. П а ц и а ш в и л и. Название Грузии в русских письменных исторических источниках. თბილისი, 1969).

12 კომპლექსის ანალოგიური დაყრუებისათვის შდრ. ფშ. ბ'ა'ხ'ბაა-ა'ხ'ბა „ლანდი“ და აბაზ., ტაპ. ა'ბ'ა'ფხა -ფხ- კომპლექსის ტაპანთერში შეუფარდება მისი ყრუ კოლიფტი -ხ- (შდრ. Н. В. А р ш б а, დასახ. ნაშრ., გვ 53).

13 ბზიფ-ჭაბაფხა გადასული, მაგალითად მთიულეთის ბაკურიანის ჩაკეთილში, ისევე როგორც ტაშირის მახვილის გაკეთილი ხომლება. მოლაპარაკე ფუძისეული -ა- ელემენტი მრავლობითი რიცხვის ფორმებში აფხ-ტა „აფხაზი“-შრ. რ აფხა-ც'ა, აფხა-ჯ'ა „აფხაზები“ (იხ. ჯ ი ო თ ა ნ ი ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 104)

14 თავის უძველესი სახელწოდება ამ ტომებისა „აფხაზ-“, რომელიც ბერძნულ მეტყველებაში „აბაზგ-/აბაზდ-“ ფორმად გარდაიქმნა, აგებულების თვალსაზრისით საკმაოდ „ქარ-

ძველი კოლხეთის ძირითად მოსახლეობას წარმოადგენდნენ ამ დროს სწორედ ეს დასავლურ-ქართველური ტომები, რომლებიც ქართველური ენის დასავლურ დიალექტებზე მეტყველებდნენ (ამ დიალექტების ცოცხალი შთამოშაელებია სვანური და მეგრულ-ლაზური). ამას მოწმობს ბერძენ „არგონავტთა" მეტყველებაში შესული არა ერთი დასავლურ-ქართველური სიტყვა, რომლებიც შემდგომ ძველ ბერძნულ ენაში დამკვიდრდა[15]. ამ დასავლურ-ქართველურ დიალექტთა და ტომთა შორის ჩვენ ამ დროისათვის სვანებთან და მეგრულ-ლაზებთან ერთად, როგორც ჩანს, ის ტომებიც უნდა ვიგულისხმოთ, რომლებიც ბერძნულ-ქართულ საისტორიო წყაროებში ალინიშნება „აბაზგ-ი"/„აფსაზ-ი" ეთნონიმით.

შემთხვევითი არ უნდა იყოს ისიც, რომ „აბაზგ-ი"/„აფსაზები" იხსენიებიან ანტიკურ წყაროებში, როგორც წესი, სწორედ ამ ქართველური ტომების აღმნიშვნელ ეთნონიმთა კონტექსტში, ე. ი. ძველ კოლხეთში მობინადრე ისეთი ტომების გვერდით, როგორიცაა „ლაზები" (Λαζοί), „ხანები" (Σάννοι, Τζάννοι), „ხანიგები" (Σανιγαι), „მაკრონები" (Μάκρωνες), „ჰენიოხები" (Ἡνίοχοι) და სხვ. (შდრ., მაგალითად, ფლავიუს არიანეს „პერიპლუსი")[16].

„აბაზგ-ი"/„აფსაზთა" ქართველური წარმომავლობა იმის მიხედვითაც უნდა ვიგულისხმოთ, რომ სწორედ ისინი ხდებიან ძველ კოლხეთში მობინადრე სხვა მრავალრიცხოვან ქართველურ ტომთა გამაერთიანებელნი საერთო დასავლურ-ქართულ სახელწოდებად.

თავდაპირველად ძველი კოლხებისა და კოლხეთის მემკვიდრედ ბერძნული საისტორიო წყაროების მიხედვით „ლაზიკის" სამეფო გამოდის (ქართული

ფველური, ამ ენებზე გაორცელებულ (ვაგრამ ბერძნულისათვის დაუშვებელ) -ფს- ჯგუფით დაწყებული კომპლექსის შემცველი და აქამდეთ დაწყებული (შდრ. ამ ჯგუფით დაწყებული ქართული ტოპონიმი „აფხაზი", რომელიც ძველ „ქართლის ცხოვრებაში" დაფიქსირებულ ეთნონიმ მართველი, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, „მატიანე ქართლისაჲ" და სხვ.)

15 ამ თვალსაზრისით შეტად საინტერესოა ძვ. ბერძნული κῶΡας „ბიწვიანი", მიკუნული ბერძნული kn-ით „ტყავი" სიტყვა, რომელიც დასავლურ-ქართველური *ტყავ-/*ტყუ-, ქართ. ტყავ- სიტყვის ძველბერძნული ნასესხობა უნდა იყოს (შდრ. Т. В Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, დასახ. ნაშრ., გვ. 908).

16 ამ ეთნონიმებით აღნიშნულ ტომთა ქართველური წარმომავლობისათვის იხ. ს. ჯანაშია, თხზულებანი. ტიბარნი, იბერი („შრომებია. ტ. III, თბილისი, 1959); Г. Л. Мелихишвили. К истории древней Грузии. თბილისი, 1959; ნ. ლომოური, დასახ. ნაშრ., passim; შ. ანაძე, დასახ. ნაშრ.; თ. ყაუხჩიშვილი. კავკასიის ტომების საეთნისათვის ანტიკური წყაროების მიხედვით („მაცნე". ისტორიის სერია. 1980, № 4, გვ. 57—77); Н. Ломоури. Некоторые вопросы ранней истории Абхазии („მაცნე". ისტორიის სერია, 1990, № 3, გვ. 158—173).

ძველი ბერძენი მოგზაური ეთნონიმი უნდა ასახავდეს ისტორიულად ცნობილ ქართველური ტომებს. Λαζοί არიან „ლაზები", „ხანები და „ხანიგები" შეიძლება გაეთანაბრონ „ზანებთან" (შდრ. სვან. მგ-ზან „ბეგრული", ზან „სამეგრელო") და „ჭანებთან", „მაკრონები" „მეგრელებთან" (ე. ი. *მაგრალ>მარგალ- ფორმასთან, რაც დასავლურ ქართველურ დიალექტში „ეგრისის" მკვიდრს ნიშნავდა), ხოლო „ჰენიოხები" — „ხვანებთან" (სხვა თვალსაზრისით — „ქვანიხი" „ჭანების" სვანურენოვანი გადმოცემა უნდა იყოს, იხ. ბ. გიგინეიშვილი, ეთნონიმ ჰენიოხის წარმომავლობისათვის. „მაცნე". ისტორიის სერია. 1975, № 1, გვ. 113—124).

წყაროების „ე გ რ ი ს ი“), რომელსაც VI ს. დასასრულისათვის სწორედ „ა ბ ა ზ გ ი ა“ გამოეყოფა. ეს უკანასკნელი შემდგომ აერთიანებს „ს ა ნ ი გ ე თ ი ს“, „მ ი ს ი მ ი ა ნ ე თ ი ს“, „ა ფ ს ი ლ ი ი ს“ და სხვ. მიწა-წყალსაც, და შესაბამისად ფართოვდება ტერმინ **„აბაზგია“/„აფხაზეთის“** შინაარსი.

კიდევ უფრო გაფართოვდა **„აფხაზეთის“** მნიშვნელობა VIII ს-ის დასწლევს, როდესაც განხორციელდა „აფხაზეთისა“ და „ე კ ლ რ ი ს ი ს“ გაერთიანება. ამ დროიდან **„აფხაზეთი“** უკვე მთელ დასავლეთ საქართველოს აღნიშნავს, ხოლო ეთნონიმი **„აბაზგ-“/„აფხაზ-“** **„ქართველის“** პარალელური ცნებაა და საზოგადოდ „დასავლეთ საქართველოს“ მკვიდრს ნიშნავს[17]. გასარკვევია ოღონდ, თუ როდის და რა ვითარებაში ხდება საკუთრივ ქართულ ენობრივ სამყაროში **„აფხაზ-“** ცნების ხელახალი დავიწროება და მისი დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთ მკვიდრ ეთნოსზე — საკუთრივ **„აფხაზ-აფხაზებზე“** გადატანა. ეთნოლოგიაში ცნობილია ამგვარი მაგალითები ეთნონიმის მნიშვნელობის გაფართოება-დავიწროებისა და ერთი ეთნოსის სახელის მეორეზე გადატანა-გავრცელებისა (შდრ. ამ მხრივ, მაგალითად, თურქული **„ბულგარ-“** ეთნონიმის ისტორია[18]).

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ:

ქართულსა და აღმოსავლურ წყაროებში დადასტურებული **„აფხაზ-“/ „აბხაზ“** ეთნონიმი პირველადი ფორმაა და თავდაპირველად დასავლურ-ქართველური წარმომაელობის სატომო სახელწოდება უნდა ყოფილიყო **„ლაზ-“, „ხან-“, „ხანიგ-“, „მაკრონ-“, „მენიოხ-“** და მისთ. ეთნონიმთა მსგავსად.

ბერძნულში მას ეკვივალენტად დადასტურებული **'Αβασγ-/„აბაზგ-“** ფორმა პირველადი **„აფხაზ-“** ფორმის ფონეტიკური გარდაქმნის შედეგს წარმოადგენს ბერძნული ფონეტიკური ნორმებისდა შესაბამისად და არავითარ კავშირში არ არის ერთი შეხედვით მის მსგავს **„აბაზა“** სახელთან, რომელიც თანამედროვე ა ფ ხ ა ზ - ა ბ ა ზ ე ბ ი ს საერთო სახელწოდებას წარმოადგენს.

თვით ეს ეძველესი **„აბაზა“** ფორმა დასაბამს აძლევს თანამედროვე აფხაზთა თვითსახელ **„აფსუა“-ს**, რომელიც უნდა წარმოადგენდეს **„აბაზა“** ფორმის ხმოვანთრედუცირებულ ვარიანტს: **„აბაზა“→„აბზა“⇒„აფსა“**. ეს **„აფსა-“** ძირი საფუძვლად უდევს თანამედროვე აფხაზთა თვითსახელს: ***აფსა-ჭა⇒აფსუა.**

„აფხა-“ ეთნონიმი თავს იჩენს უძველეს ეპოქაში **„აფს-ილ-“/„აფშ-ილ-“** და **„აფხ-არ-“** ფორმათა სახით, რომლებიც, შესაბამისად, აფხაზურ-ადიღურ ტომთა აღმნიშვნელ სახელებად უნდა მივიჩნიოთ.

თვით **„აფხაზ-“** ეთნონიმი და შესაბამისად მისი ბერძნული ეკვივალენტი **„აბაზგ-“**, თავდაპირველად ერთი გარკვეული დასავლურ-ქართველური ტომის

---

17 იხ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 9—10.

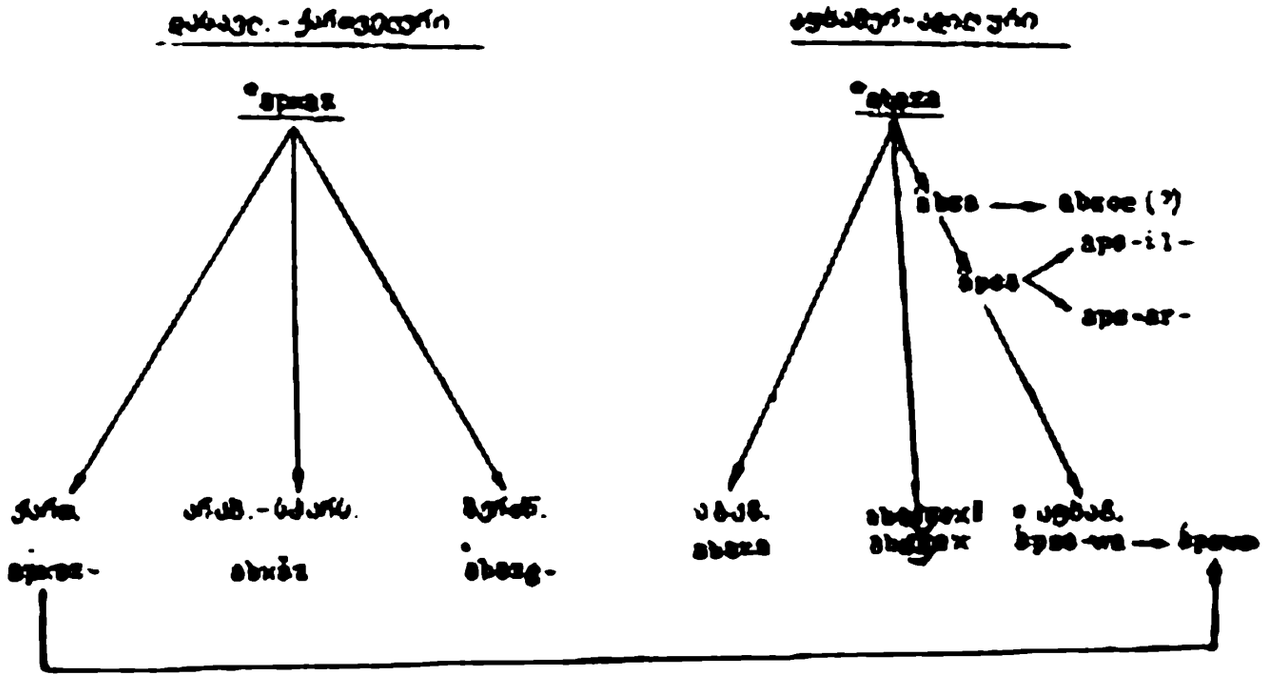
18 ერთ-ერთ სლაველ ენაზე მოლაპარაკე თანამედროვე „ბ ე ლ გ ა რ ე ლ ე ბ ი ს“ სახელწოდება მოქცინარეობს თურქულენოვანი „ბ ე ლ გ ა რ ე ბ ი ს გ ა ნ“, რომლებიც ამ ს. VII საუკუნეში ბალკანეთში გადასახლდნენ და სლავებს შეერივნენ.

აღმნიშვნელი, მოგვიანებით მთელი დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის აღსანიშნავად იხმარება, ხოლო ტერმინი **„აფხაზეთი"** მთელი დასავლეთ საქართველოს სამეფოს სახელწოდება ხდება.

ერთიანი „აფხაზეთის სამეფოს" დაშლის შემდეგ ხდება **„აფხაზ-"** ეთნონიმის დაკონკრეტება და ამ სახელით ქართულ ენობრივ სამყაროში მხოლოდ იმ ხალხის აღნიშვნა, რომლებიც თავიანთ თავს **„აფხაზებს"** უწოდებდნენ. გასარკვევია ოღონდ, თუ როდის დაუკავშირდა საქართველოში მკვიდრ **„აფსუებს"** ეს **„აფხაზ-"** ეთნონიმი, რომელიც ადრე გაცილებით უფრო ფართო მნიშვნელობით იხმარებოდა. ყოველ შემთხვევაში, უდავოა, რომ აფსუა-აფხაზთა **„აფხაზებად"** სახელდება საკუთრივ ქართულენოვან სამყაროში მოხდა და აქედან გავრცელდა იგი სხვა თანამედროვე ენებში.

*apxaz და *abaza ეთნონიმები

დერივაციული ხე

академик Т. В. ГАМКРЕЛИДЗЕ

ИЗ ИСТОРИИ ПЛЕМЕННЫХ НАЗВАНИЙ ДРЕВНЕЙ КОЛХИДЫ (К ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИМ ВЗАИМООТНОШЕНИЯМ ЭТНОНИМОВ „*АРХАЗ-* ~ *АВАЗГ-*“ И „*АВАЗА* ~ *АПСУА*“)

Резюме

Засвидетельствованный в грузинских и восточных источниках этноним *архаз-/абхаз* является первичной формой и, по-видимому, первоначальным племенным названием западнокартвельского происхождения, подобным таким этнонимам как *лаз-*, *сван-*, *сани-*, *нижрон-*, *хениох-* и др.

Выступающая в качестве его греческого эквивалента форма Ἀβασγ-/*абазг-* представляет собой результат фонетического преобразования первичной формы *архаз-/абхаз* в соответствии с греческими фонетическими нормами и никак не связана исторически со схожим с ней с первого взгляда именем *абаза*, которое является обобщенным названием современных абхазов-абазинцев.

Сама древнейшая форма этнонима *абаза* дает начало самоназванию современных абхазов *апсуа*, которое представляет собой, очевидно, вариант формы *абаза* с редуцированным гласным: **ábaza—ábza—ápsa*. Этот корень *апса-* лежит в основе самоназвания современных абхазов: *ápsa-ua⇒áps-ua*.

Этноним *апса-* проявляется в древнейшую эпоху в виде форм *апс-ил-/апс-ил-* и *апс-ар-*, которые, соответственно, следует считать именами, обозначавшими абхазо-адыгские племена, проживавшие в древней Колхиде.

Сам этноним *архаз-* и соответственно его греческий эквивалент *абазг-*, первоначально обозначавший одно определенное западнокартвельское племя, впоследствии употребляется в отношении населения всей Западной Грузии, а термин «Абхазия» становится соответственно названием всего Западно-грузинского царства.

В результате распада единого «Абхазского царства» происходит сужение этнонима *архаз-* и обозначение этим названием в грузинской языковой действительности лишь того народа — древнейших обитателей Восточного Причерноморья, — который называл себя именами *апс-ил-/апс-ар-/апс-ua*. Следует, однако, выяснить, когда был отнесен к современным «апсуа-абхазам» собственно этноним *архаз-*, который ранее употреблялся в более широком значении. Во всяком случае, бесспорно, что апсуа-абхазы получили наименование *архаз-* в собственно грузиноязычной среде, а отсюда оно распространилось в других современных языках.

THOMAS V. GAMKRELIDZE

FROM THE ONOMASTICON OF ANCIENT COLCHIS
(ON THE HISTORICAL AND ETYMOLOGICAL RELATIONSHIP OF THE ETHNONYMS *APXAZ-~ABAZG-* AND *ABAZA~APSWA*)

Summary

The ethnonym *apxaz-/abxâz*, attested in Georgian and Oriental sources, is the primary form and must have initially served as the tribal designation of Western Kartvelian provenance, similar to the ethnonyms *Laz-*, *San-*, *Sanig-*, *Macron-*, *Heniox-*, etc.

The Ἀβασγ-/*Abazg-* form attested as its equivalent in Greek is the result of the phonetic change of the primary *apxaz-/abxâz* form in conformity with the Greek phonetic norms and is in no way connected with the name *Abaza* (similar to it at first sight), which is the common designation of the modern Abkhazians-Abazins.

This ancient **abaza* form gave rise to the self-designation of the modern Abkhazians *apswa*, which must be a vowel-reduced variant of the *abaza* form: **ábaza*→**ábza*→*ápsa*. This *ápsa-* root forms the basis of the self-designation of modern Abkhazians: **ápsa-wa*→*ápswa*.

The ethnonym *apsa-* appears in ancient times in the forms of *Aps-il-*//*Apš-il-*, and *Aps-ar-*, which must be considered, respectively, names designating Abkhazian-Adyghe tribes.

The ethnonym *apxaz-*, and correspondingly its Greek equivalent *Abazg-*, initially denoting a definite Western Kartvelian tribe, came to be used later to designate the entire population of Western Georgia, the term *Apxazeti* becoming the name for the entire Kingdom of Western Georgia.

After the disintegration of the single „Kingdom of Abkhazia“, the ethnonym *apxaz-* began in Georgian to be limited to the designation only of one certain ethnic group native inhabitants of the „Kingdom of Western Georgia“ — that called themselves *apswa*. The question, however, remains as to when this ethnonym *apxaz-* *Abazg-* — used earlier in a much wider sense — became linked to the *Apswa* - *Abkhazians* proper. At any rate, there is no doubt that the naming of the *Apswa* - *Abkhazians* as „Abkhazians“ started in the Georgian linguistic usage, spreading from here to other modern languages.

ОТ РЕДАКЦИИ

История Абхазии, как одной из исконных частей Грузии, нашла освещение в трудах многих ученых, и в том числе академика С. Н. Джанашиа, касавшегося в своих исследованиях вопросов древней истории Абхазии и опубликовавшего специальный очерк о времени и обстоятельствах формирования Абхазского царства (1940 г.). Вместе с тем С. Н. Джанашиа принадлежат и работы обобщающего характера, охватывающие историю Абхазии I—X вв. Одна из этих работ хранилась в архиве Абхазского института языка, литературы и истории им. Д. Гулиа. На нее неоднократно ссылался З. В. Анчабадзе в своей монографии «Из истории средневековой Абхазии (VI—XVII вв.)», Сухуми, 1959 г. (стр. 66, 72, 97, 99, 122, 216).

Но существует и предлагаемый ниже вниманию читателя другой вариант работы С. Н. Джанашиа, освещающий историю Абхазии в пределах западногрузинских образований (Колхидского царства, Лазики, Абхазского царства) в тот же исторический период (I—X вв.). И она находилась в распоряжении руководства Абхазии, но впоследствии была переслана из Сухуми в Тбилиси и, датированная 1939 годом, хранилась в архиве ИМЭЛ-а, а затем была передана в Архив АН Грузии, в фонд С. Н. Джанашиа.

Эта работа, несмотря на то, что написана автором более, чем полвека тому назад, нисколько не утратила свою научную ценность и актуальность. В ней, на основании греко-римских, грузинских, армянских источников прослеживается этническая и политическая история засвидетельствованных в этих источниках уже на рубеже старого и нового летоисчисления на территории древней Колхиды абхазских племен, показана их дальнейшая судьба, тесно взаимосвязанная с судьбой соседних грузинских племен, а пределах Лазики, излагается история усиления княжества абазгов и образования, в результате протекавших на всей территории Западной Грузии объединительных процессов, Абхазского царства (Этот последний раздел частично совпадает с опубликованным автором в 1940 г. очерком).

Ввиду того, что текст не сохранил первоначального общего заглавия, труд публикуется под условным названием, исходящим из подзаглавий основных его разделов.

академик С. Н. ДЖАНАШИА

АБХАЗИЯ В СОСТАВЕ КОЛХИДСКОГО ЦАРСТВА И ЛАЗИКИ ОБРАЗОВАНИЕ «АБХАЗСКОГО ЦАРСТВА».

АБХАЗИЯ В ПРЕДЕЛАХ КОЛХИДСКОГО ЦАРСТВА

Историческая жизнь Абхазии всегда была тесно связана с историей остальных частей современной нам Западной Грузии, а более позднего времени — и с историей всей Грузии. Самые ранние памятники сравнительно развитой материальной культуры, которая являлась плодом творчества уже оформившихся племен, показывают единство культуры населения всей Западной Грузии. Это — местная оригинальная бронзовая культура, которую обычно называют «кобанской культурой». Она распространена по всей Западной Грузии, заходит на Северный Кавказ, где на востоке достигает долины Терека, а на юге включает в свои пределы и Трапезундскую область. Разнообразные сельскохозяйственные орудия и боевое вооружение (особенно характерными являются боевые топоры), а также другие бронзовые изделия, относящиеся к этой культуре, показывают высокое мастерство производивших их ремесленников. По времени указанная культура относится к концу II-го тысячелетия и началу I-го до н. э.. Очевидно, что уже в то время население Западной Грузии стояло на довольно высокой ступени развития. Действительно, раскопки в Колхидской низменности показали, что три тысячи лет тому назад здесь население уже культивировало пшеницу, просо, ячмень, виноградную лозу и разводило большинство известных сейчас в Западной Грузии домашних животных.

Изучение пределов распространения так называемой «кобанской» бронзовой культуры доказывает, что на самом деле это — культура Колхиды. Границы Колхиды совпадают с границами «кобанской» культуры. Уже с VI в. до н. э. в греческой письменности названия «колхи» и «Колхида» обозначают население всего восточного побережья Черного моря, а также значительной части южного, и подразумевают соответствующую территорию.

Так, Гекатей Милетский (VI в. до н. э.) кораксов и моссхов называет племенами колхов. Ксенофонт, сообщение которого относится к 401 г. до н. э., утверждает, что эллинские города Трапезунт и Керасунт были построены в стране колхов, а по Геродоту (V в. до н. э.) колхи жили у Северного моря, куда впадает р. Фасид. По Геродоту, здесь, в долине р. Рионн, был культурно-политический центр колхов. В последующие века понятие Колхиды начинает постепенно суживаться. Так, по Страбону, Трапезунт уже находится на южной границе Колхиды. К северу Колхида простиралась, по представлению древних, примерно до Туапсинского района.

Древние народы представляли себе Колхиду как цветущую, богатую страну и связывали с нею много сказаний, ставших излюбленными для античных и позднейших писателей. Некоторые из этих сказаний облетели весь мир. Таков общеизвестный миф о Прометее (грузинский Амиран, абхаз. Абрскил). Таково и знаменитое предание об аргонавтах, отважных фесалийских мореплавателях. Эти удальцы, во главе с Язоном, на корабле Арго прибыли в Колхиду и ее столицу — город Айю, расположенный на берегу р. Фасид (Рионн), где царствовал Аэт, обладатель «Золотого руна». Это руно и хотели добыть арго-

навты. Язон исполнил ряд требований Аэта, напр., запряг в плуг быков с медными ногами и дышащих пламенем. Наконец, руно было похищено аргонавтами при помощи дочери Аэта, царевны Медеи.

Уже давно греческие писатели заметили, что этот миф представляет собой переработку более или менее достоверных исторических сведений, что «золотое руно» указывает на добычу золота в местных реках при помощи овечьих шкур и т. п. Следы золотоносных песков в Зап. Грузии действительно имеются и они не лишены промышленного значения.

Можно думать также, что «быки с медными рогами, запряженные в плуг», указывают на облеченное в поэтическую форму воспоминание о развитом земледелии, пользующемся уже металлическими орудиями.

С другой стороны, все сказание об аргонавтах является отражением колонизационных устремлений греков к восточному побережью Черного моря, что предполагало довольно высокое развитие страны, привлекавшей чужеземцев.

Более достоверные сведения о Колхиде мы получаем с VI в. до н. э., когда в древнегреческую (ионийскую) поэзию и научную литературу проникают реальные сообщения о Кавказе и, в особенности, о его Черноморском побережье. Источником этих сообщений служили практические, в первую очередь, торговые сношения греков с местным населением и появление, вследствие этих отношений, уже в VI в. приморских греческих городов — факторий: Диоскуриады (на месте или в районе нынешнего Сухуми), Фасиды (ныне - Поти), у устья реки того же названия (ныне — Рионн). Эти города служили пунктами торгового обмена между греками и местными племенами и они могли появиться на сравнительно высоком уровне развития культуры этих народов, хозяйство которых могло предложить грекам интересные для них товары. Это развитие создавало соответствующие условия для появления не только греческих приморских городов, но и городов местных, как, напр., Уйя; оно же определило и развитие денежного обращения. Если в бронзовую эпоху деньгами служили бронзовые кольца различных размеров, отличавшиеся между собой пропорционально возраставшим весом (такие кольца найдены археологами), то с VI- V вв. появляются уже деньги — монета, как привозные, так и местные: с конца VI в. или с начала V в. и в последующие века в Колхиде чеканится местная серебряная монета, известная в науке под названием «колхидки», предназначенная для внутреннего обращения. Местные греческие колонии (напр., Диоскуриада) тоже выпускают свои деньги.

ДРЕВНЕЙШАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ КОЛХИДЫ

По сообщению Геродота, господство Ахеменидов простиралось до Кавказского хребта, но очевидно, что оно в Закавказье носило характер чисто внешней зависимости.

Геродот говорит, что колхи, так же, как и их соседи до Кавказского хребта, обложили себя добровольными приношениями и что они еще до времени автора доставляли повелителям Ирана через каждые 4 года дары — сто мальчиков и сто девочек. Ближайшие же народы, соседствовавшие с колхами с юга и находившиеся под непосредственным управлением персов, платили, по соответствующим округам, от 100 до 300 талантов. Разница в размерах дани была, таким образом, чрезвычайно значительной.

В последующие века, с постепенным ослаблением царства Ахеменидов, Колхида, нужно думать, высвобождается даже из-под этой слабой зависимости и, по всем признакам, переживает один из цветущих периодов (IV—III вв.) своей истории. Но к концу I тысячелетия, вследствие ряда исторических причин, государство колхов несколько ослабело: по сообщению Страбона, в это время цари Колхиды не имели уже особенной силы, владея страной, разделенной на «скептухии». Этой слабостью колхидских царей и воспользовался владетель Понта Митридат Евпатор, который подчинил себе Колхиду, наряду с другими странами восточного и северного побережья Черного моря (в том числе и Боспором). Установление власти Митридата в Колхиде имело место, приблизительно, в начале девяностых годов I в. до н. э. Митридат отстранил от власти представителей местной династии, управлял страной через доверенных людей (из числа членов собственной семьи или своих друзей — сановников), которые рассматривались, как «наместники» царя и правители страны. Колхида имела для Митридата особенное значение, потому что «отсюда шла царю главнейшая помощь для его морских сил» (Страбон). Эта «помощь» состояла, нужно думать, в людях, — колхи всегда считались превосходными моряками, — а также в строевом корабельном материале, которым страна тоже хорошо была известна. Владычество понтийцев не представляло для колхов ничего привлекательного, и последние, наряду с другими порабощенными народами, боролся против понтийцев (известно, напр., восстание колхов и боспорцев против Митридата в 83 г. до н. э.).

РИМЛЯНЕ В КОЛХИДЕ

В 65 г. до н. э. в пределы Грузии впервые вступили римские легионы Помпея. Борьба римлян с Митридатом Понтийским и его союзниками, прежде всего, с Тиграном Армянским, и привела римлян сюда. Изгнав Митридата из пределов его царства, разгромив Тиграна, римляне обратились против третьего союзника — албанцев, которые также потерпели поражение. Очередь была за Грузией. Римлян сюда влекло хотя бы и то обстоятельство, что бежавший из Понта Митридат зиму 66—65 г. провел в подвластной ему Колхиде, в гор. Диоскуриаде, строя новые планы против римлян.

В Грузии Помпей, прежде всего, вступил в борьбу с иберским, восточно-грузинским царем. Население Восточной Грузии оказало римлянам героическое сопротивление, однако вынуждено было уступить превосходящей силе противника. Заключив мир с царем Иберии Артагом, Помпей открыл себе путь в Колхиду, где у Фасида соединился с римской эскадрой, охранявшей Понт. Колхида, которая с крушением господства Митридата ничего не теряла, кроме тяжелого ига, сдалась римлянам без боя. Колхиду римляне рассматривали, как часть завоеванной ими территории Митридата, «подчинили ее своей власти» и поставили здесь правителем некоего Аристарха. От Аристарха сохранилась монета с греческой надписью, в которой указано, что он является правителем Колхиды и Боспора.

РИМСКИЕ ИНТЕРЕСЫ В КОЛХИДЕ

Среди специфических интересов, привлекавших римлян в Закавказье, в первую очередь, можно отметить стремление римлян контролировать при помощи местных сил северные, в частности, кавказские перевальные пути.

Огромный массив Кавказского хребта всегда служил преградой, которая в условиях примитивной техники делала чрезвычайно затруднительным и даже невозможным движения больших людских масс вне некоторых естественных проходов, посредством которых северо-кавказские районы общались с южно-кавказскими. Это были или перевальные дороги, или прибрежные полосы у Каспийского и Черного морей, где последние отроги Кавказского хребта снижались до соответствующего уровня. Значение этих проходов прекрасно выражено в том факте, что все древние народы называли их «дверьми», «вратами».

Это были, действительно, «врата», через которые с древнейших времен проходили двигавшиеся с юга на север или в обратном направлении народы. В земледельческие и культурные страны Передней Азии через кавказские проходы не раз врывались, в поисках новых пастбищ и легкой добычи северные кочевые племена — скифы, сарматы, массагеты, аланы, гунны, хазары и мн. др. Те же самые племена представляли собой постоянных поставщиков наемной военной силы, к которой очень часто и охотно прибегали переднеазиатские государства. Понятно поэтому, что для этих последних, точно так же, как и для Рима, который к этому времени уже имел на Ближнем Востоке обширные владения, охрана кавказских проходов имела жизненное значение.

Вместе с тем, проходившие через означенные «врата» дороги имели большое торговое значение, служа каналами товарообмена между северными и южными странами. Страбон, напр., рассказывает, что аорсы жили по Танаису (Дону) и по северо-кавказским степям далее к востоку, так что они владели обширною страною и господствовали над наибольшею частью Каспийского побережья, торговали индийскими и вавилонскими товарами, получая их от армянийцев и мидян на верблюдах.

Из северных «товаров» рабовладельческий Рим особенно интересовали, конечно, рабы. Сарматия к этому времени представляла собой богатый источник рабов и военнопленных. Гор. Танаис, у устья р. Дона, был одним из обширнейших рынков работорговли древнего мира. Для рабовладельческого хозяйства Рима подобные источники дешевой и даже даровой рабской силы заключали в себе большой интерес.

На собственно грузинской территории значение имели такие перевальные дороги, как Дариальский и Рокский в Иберии, Мамисонский и Клухорский в Колхиде и др.

Зависимость Колхиды от Рима была, по-видимому, на первых порах довольно тяжелой. Может быть, колхи, помимо военной повинности, были обложены данью. В наиболее важных пунктах страны, как, напр., в портовых городах Фасиде и Севастополе (так переименовали римляне древнюю Диоскурию) стояли римские гарнизоны. Управляли Колхидой в II в. до н. э. и в начале I в. н. э. римские чиновники.

СОСТОЯНИЕ КОЛХИДЫ В НАЧАЛЕ I в. до н. э.

Хозяйственное и социально-политическое состояние Грузии к моменту прихода римлян отражено наиболее полно в «Географии» Страбона, жившего и писавшего на рубеже дохристианской и христианской эры, но черпавшего свои сведения из самых различных древних и новых источников. Сообщения Страбона о Грузии относятся главным образом ко II в. и к началу I в. до н. э. (Сведения из более древних авторов — Гекатея, Геродота и др. — легко выделяются) Особенно

много почерпнул Страбон у писателей, участвовавших в походах Помпея, и частности, у Феофана.

Анализируя сообщения Страбона об Иберии и Колхиде, можно Грузию тех времен разбить на три социально-экономические зоны: высокогорную, горную и плоскостную (равнинную). Представителем первой являлись сваны, занимавшие наиболее высокие районы Колхиды, т. е. ту же территорию, где они живут и сейчас, но в несколько более широких пределах. Ко второй зоне можно отнести горные районы Иберии (Вост. Грузии), а к плоскостной зоне всю равнинную часть территории Иберии и Колхиды. Высокогорная и горная зоны тянули к плоскостной, которая являлась ведущей, но имели и свой специфический уклад социально-экономической жизни. В высокогорном районе, по утверждению Страбона, главным промыслом населения являлась якобы охота, а скотоводством люди занимались лишь частично. Во всяком случае, хозяйство тут было примитивным, и на его базе действовал родовой строй. Сваны имели племенной совет из трехсот мужей, во главе племени стоял племенной предводитель, постоянное войско отсутствовало, а в случае необходимости все сваны выходили на войну. В горной зоне ведущим видом хозяйства являлось скотоводство; земледелие играло тут подсобную роль. В социальной сфере преобладал патриархальный уклад жизни. К этой зоне мы можем отнести и большую часть территории Абхазии.

В плоскостной зоне, в частности, в прибрежных районах, ведущей формой хозяйства являлось земледелие, подсобной — скотоводство.

Характеризуя общее состояние страны, Страбон пишет: «Албанский и Иберский народы, которые именно и составляют главное население названного перешейка (Кавказского)..., занимают страну, богатую и могущую иметь весьма густое население. И, действительно, Иберия прекрасно заселена в большей части городами и хуторами, так там встречаются и черепичные кровли, и согласное с правилами зодческого искусства устройство жилищ, и рынки, и другие общественные здания».

Рынки нужны были для торговли. Торговля была внутренней и внешней, местной и транзитной. В еще более ранние века, из Индии и других восточных стран товары подвозились к Каспийскому морю, отсюда по реке Куре их везли вверх на лодках в Иберию, из Иберии с того пункта, где река становилась несудоходной, сухим путем перевозили в Колхиду, до города Сарапаниса (ныне Шорапани, станция Зак. жел. дороги), отсюда, по р. Фазису, свозили к Черному морю, где главным складочным пунктом был город Фазис (ныне Поти).

Развито было и сухопутное сообщение. Страбон говорит, что по верхнему течению р. Фазиса, где суда ходить не могли, было устроено 120 мостов. Такое развитие транспорта при густоте населения способствовало углублению общественного разделения труда.

О торговле приморских черноморских городов с местным населением характерно сообщение Страбона, что в Диоскурии собиралось для торговли 70 разных племен.

Одним из значительных привозных товаров была соль; ввозили также и промышленные изделия, ткани, оружие и пр.

Земледелие — зерновые культуры, огородничество и садоводство и виноделие — было представлено на высоком, по условиям времени, уровне. Колхида издревле славилась изобилием льна, воска и смолы. Льняные ткани вывозили и в чужие страны.

БОРЬБА ПРОТИВ РИМА

Тяжесть римского владычества и своеволия и насилия чиновников вызывали народную борьбу против ненавистных иноземных захватчиков.

Рабовладельческий Рим, как было уже указано выше, особо был заинтересован в расширении даровых или дешевых источников рабочей силы. Не случайно поэтому, что после установления римского политического влияния на Черноморском побережье, здесь значительно выросло число пиратов, которые специально занимались похищением людей. Римские власти оказывали этим пиратам покровительство и даже прямое содействие. Страбон рассказывает, что в местностях, где сидели местные правители, обижаемые люди еще находили некоторую помощь со стороны своих вождей. Подчиненные же римлянам области были более беспомощны, благодаря нерадению римских чиновников.

Понятно, что в таких условиях борьба колхидских племен против римлян не прекращалась и принимала иногда форму вооруженного выступления. Так, в 60-х годах I в. н. э. некий Аникет, во главе понтийских, в том числе и собственно западно-грузинских племен, поднял большое восстание против римлян и успел изгнать этих последних как из Трапезунта, так и, по всей видимости, со всего восточного побережья Черного моря. Лишь новые подавляющие военные силы римлян, а также предательство изменившего народному движению одноместного царька, первоначально примыкавшего к Аникету, дали возможность римлянам разгромить повстанцев. Римский историк называет восстание Аникета «войной рабов», указывая этим на участие рабов в движении и, вместе с тем, выражая отношение римлян к коренному населению страны.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ПЛЕМЕННЫХ КНЯЖЕСТВ НА ТЕРРИТОРИИ ДРЕВНЕЙ КОЛХИДЫ

Народная борьба против римлян приводит, на почве зарождающихся к этому времени в Колхиде раннефеодальных отношений, к образованию ряда новых мелких политических единиц, возникающих уже I в. н. э. К началу II в. на обширной территории древней Колхиды существует уже 7 племенных княжеств: макронов и геникохов, гидритов, лазов, апсилов, абасков, санигов, зиихов. Из них княжества апсилов, абасков и санигов были расположены в пределах нынешней Абхазии. «Цари» большинства этих племен, как их называли римляне, утверждались в своей власти римскими кесарями — явное свидетельство того, что они являлись маленькими династами, а не племенными вождями.

В 134 г. н. э. царем апсилов был Юлиан, абасков — Рисмаг, санигов — Спадаг. По римским сообщениям все они получили свою власть от императора. В этом факте проявилось некоторое ослабление римлян, которые вынуждены были сделать данную уступку местным силам, стремившимся к самостоятельности на новой основе.

ДРЕВНЕЙШАЯ ИСТОРИЯ АБХАЗСКИХ ПЛЕМЕН

Абхазы, вместе с грузинами и другими кавказскими народами (адыге, чечено-ингуши, дагестанцы), принадлежат к одной этнической общности, которая находится в прямой преемственной связи с древнейшим населением Передней Азии.

Первое упоминание абхазских племен в греко-римской литературе мы имеем лишь в после-страбоновскую эпоху. Плиний Секунд (I в. н. э.) среди племен Западной Грузии называет и апсилов. Нет сомнения, что это племенное название абс-ил имеет ту же основу, что и современное самоназвание абхазов — апс-уа. Данное же племенное название, но в ином оформлении (апс-ар), мы встречаем у древнегрузинских историков эпохи царицы Тамары, которые прозвище сына Тамары Георгия-Лаша объясняют как «освещающий мир» «на языке апсаров» (абх. корень «лаша» действительно обозначает «свет»).

Территория абсилов приблизительно определяется общим указанием Плиния, что это племя помещалось между реками Астельфус и Хризорроас, с одной стороны, и крепостью Севастополем и племенем Саников, с другой стороны. Севастополь, возникший на развалинах древней Диоскурии, тождествен с грузинским Цхуми, совр. Сухуми. Река же Астелеф, по сообщениям тех же греко-римских писателей, имела течение южнее Севастополя в 120—135 стадиях, т. е. в 19—20 километрах, и соответствует нынешней р. Кодори. Таким образом, в I в. абсилы жили, примерно, между Сухуми и Кодори.

В 134 г. в Абхазии лично побывал римский чиновник Арриан, который и описал нам состояние вышеперечисленных племенных княжеств.

Арриан упоминает тех же апсилов и саников, кроме того, называет абасков и более определенно указывает территорию этих племен. Арриан говорит: «За лазами следуют апсилы; у них царь Юлиан... С апсилами граничат абаски: у абасков царь Рисмаг... Рядом с абасками — санигн, в земле которых лежит Севастополь». Таким образом, по этому вполне достоверному сообщению, к началу II в. н. э. Сухумский район занимали санигн, южнее санигов обитали абаски, а южнее абасков — абсилы.

Последующая история Абхазии проходит в тесном взаимодействии названных племен как между собой, так и, преимущественно, со своими южными соседями — лазами.

Значительным фактором являлось, конечно, также наличие политического владычества римлян. Племена древней Колхиды развивались в непрекращавшейся народной борьбе против иноземных захватчиков.

БОРЬБА ПРОТИВ РИМЛЯН ВО II—IV вв. ОБРАЗОВАНИЕ ЦАРСТВА ЛАЗИКИ-ЭГРИСИ

С точки зрения дальнейшего политического развития Колхиды и ее борьбы за самостоятельность важным обстоятельством, конечно, являлось то, что дела римлян на Востоке расстраивались все больше и больше.

Ослабление римлян на Востоке стало особенно заметным после того, как в Иране Аршакиды (парфянская правящая династия) уступили место Сасанидам (226 г.), организовавшим более мощный государственный аппарат и противопоставившим римлянам грозную военную силу. К середине III в. римляне терпят от персов тяжкие поражения. В 260 г. был взят в плен сам император Валериан.

Политическое влияние Ирана начинает постепенно проникать и в Закавказье.

В IV в. дела римлян в Азии и, в частности, в Закавказье еще более ухудшились. Атаки персов становились все более яростными. Характерно, с этой точки зрения, сообщение римского историка Аммиа-

на Марцелина: «Царь персидский с трудом был отбит вследствие неудобств зимнего времени; но так как боялись сильного натиска при (наступлении) лучшего времени года, то к царям и сатрапам по ту сторону Тигра были отправлены послы с богатыми дарами для того, чтобы увещаниями склонить всех принять нашу сторону и не замышлять никакого обмана или вероломства. Прежде всего, однако, старались подкупить одеждами и разнообразными дарами Арсака и Мерибана, царей Армении и Иберии, т. к. они могли бы повредить делу римлян, если бы при тогдашних сомнительных обстоятельствах приняли сторону персов» Это сообщение относится к 361 году.

Очевидно, что в таких «сомнительных обстоятельствах» местные правящие круги имели свободу действовать в направлении своей наибольшей выгоды.

Это политическое и военное ослабление римлян, хотя и более медленно, становилось все-таки реально ощутительным и в Колхиде. Характерно, что в пятидесятых годах III в. по колхидскому побережью прошла мощная волна готских набегов, разграбившая, в частности, гор. Питиунт. Еще стоявшие в прибрежных городах Колхиды римские гарнизоны не всегда имели силы противостоять готам. Понятно поэтому, что римляне теперь уже не могли активно мешать естественному развитию Колхиды. А это развитие стремилось к объединению раннефеодальных сил страны в соответствующей достигнутому ими уровню форме. Во второй половине IV века князь лазов, сильнейшего из западногрузинских племен, устанавливает свое верховенство над князьями остальных племен (апсилы, абаски, сваны и др.) Эти племена продолжали жить по своим собственным народным адатам, их князья сохраняли свою наследственную власть, но находились в вассальной зависимости и от лазского царя, от которого и получали утверждение в политических правах. Последний, в свою очередь, считался вассалом константинопольского императора, что теперь носит уже более или менее номинальный характер. Гегемония лазов покоилась на определенных реальных основаниях. Византийский историк VI в. Агафий о лазах говорит «Лазы — сильное и храброе племя, господствующее и над другими сильными племенами; они гордятся древним именем колхов и чрезмерно превозносят себя, быть может, и не без основания. Среди подвластных чужим государствам племен, я не знаю ни одного столь знаменитого и славного, как по обилию своего богатства, так и многочисленностью подданных, как по обилию и плодородию земли, так и по красоте и живости характера. Нынешние жители (Лазики) занимаются мореходством по возможности, и находит выгоды в торговле Они уже не являются варварами». Лазы занимали, между прочим, плодородную и богатую долину реки Рионн, где и находилась ведущая, в хозяйственном отношении, область племени лазов «Мухиресис, вмещавшая в себе множество густо населенных сел. На территории Колхиды это — лучшая область: здесь и вино получается хорошее и другие плоды произрастают хорошо» (Прокопий Кесарийский). Здесь же лежало большинство внутренних городов лазов — Родополис-Вардцихе, Кутаиси и др., почему в древнегрузинской исторической литературе указанный район обозначается как «Самокалако» (букв. — «городской»)

Новое царство получило у греков и римлян название Лазики, по обозначению господствующего племени. На месте и в древне-грузинской литературе оно называлось Эгриси. Ближайшие племена соседи тоже называли Лазику именами, производными от местной основы: абхазы — Егр-ны, армяне — Егер-к и т. д. От этой именно основы и

образовалось, согласно древнейших норм картвельских языков, новое племенное название — «м-егр-ели» (отсюда и русск. — «мингрелец»), постепенно вытеснившее, как и собственное местное племенное название мегрелов — «зан», так и их иностранное обозначение — «лаз». Это последнее название удержалось только за южными мегрелами — чанами.

Столицей нового западногрузинского царства служил город на р. Техури, грандиозные развалины которого, под названием Нокалакеви, сохранились до наших дней; греко-римляне называли его Археополис, а коренное население — Цихе-Годжи.

ЛАЗИКА В IV—V вв.

Главной воздействующей внешней силой за эти века для Западной Грузии все еще оставались римляне.

Понятно поэтому, что основными врагами народной свободы тут являлись римляне, против которых и была направлена ненависть широких масс и их борьба за освобождение. Понятно также, что в поисках внешней помощи, правящие круги Лазики обращали свои взоры не только на север, к кочевникам Сарматии, но и в сторону Ирана. По сообщениям римских историков, в быту и культуре царского дома заметно было значительное иранское влияние.

Борьба против римлян протекала в Лазике как в скрытой, так и в открытой форме. Особенно обостряется здесь борьба с того момента, когда персы начинают более прочно утверждаться в Восточной Грузии римляне, из боязни продвижения персидского влияния в Зап. Грузию, по-видимому, решили усилить нажим на Лазику (Эгриси), что вызывает соответствующее сопротивление лазов. Борьба носит упорный и затяжной характер, что явствует из сообщения византийского летописца Приска Паннйского: «лазы, выкопав ямы и воткнув в ямы копья, закрыли отверстия..., сделав над ними насыпи, распахав землю с обеих сторон и засеяв ее пшеницею. Они обратили римлян и бегство». В 456 г. римляне опять «пришли в Колхиду и завязали войну с лазами», но, по-видимому, были разбиты, потому что «римское войско возвратилось восвояси и царедворцы стали готовиться к новой войне», обсуждая вопрос о наиболее целесообразных путях вторжения в Лазику. При этом римляне считали лазов настолько сильным противником, что находили необходимым предварительно склонить на свою сторону иранского монарха. Царь лазов Губаз тоже обратился за помощью к персам. Но последние сами были заняты войной с гуннами и воздержались от вмешательства в западногрузинские дела. Римско-лазская война кончилась, по-видимому, неудачно для лазов, потому что царь Губаз вынужден был выехать в Константинополь, предварительно заполучив римского сановного заложника, который был оставлен в Лазике в качестве гарантии за безопасность Губаза. Губаз принял римские условия и отказался от царской власти в пользу своего сына, что означало возобновление вассальных отношений, хотя и на почетных основаниях.

По утверждению современного византийского историка Прокопия Кесарийского, «лазы считались римскими подданными, но не платили римлянам дани и ни в чем другом не подчинялись им, кроме того, что когда у них (у лазов) умирал царь, царь римлян посылал наследнику царского престола (лазов) знаки царского достоинства». Римляне довольствовались только тем, что лазы защищали свои северные

границы против враждебных римлянам северокавказских племен, в частности, гуннов.

Это условие было очень важно и для племен, населявших северные, пограничные районы Зап. Грузии: очевидно, что осуществить свою вассальную обязанность царь Лазики мог лишь путем перенесения значительной части бремени защиты северных границ на сванов, апсилов, абасков и других.

Но и такая легкая зависимость мало прельщала лазских царей, и они отдавали предпочтение иранской ориентации.

К началу VI в. лазские цари упоминаются уже в качестве персидских вассалов, причем, нет сомнения, что в этом случае вассальные отношения носили еще более легкую форму. В таком положении находился царь лазов Цатий, исповедовавший язычество и следовавший во всем персидским обычаям. Но после восстания царя Гургена и падения царской власти в Картли (523 г.), меняется положение и в Лазике. Римляне, обеспокоенные новым усилением персов, сочли для себя необходимым ближе заняться лазскими делами. С другой стороны, деяния персов в Картли, уничтожение там царской власти, занятие крайней западной провинции Картли - Аргвети (между Шорапани и Сурамским хребтом), военные действия здесь, у восточных пограничных укреплений лазов, должны были внушить и правящим кругам Лазики определенные подозрения насчет дальнейших намерений персов, а вместе с тем и соответствующие опасения. По этим причинам, новый нажим римлян на Лазику легче возымел свою силу. Очевидно, по настоянию константинопольского правительства, новый наследник лазского престола, царевич Цатий, в 523 г. выехал в столицу восточно-римской империи, где был утвержден на отцовском троне под условием крещения его самого и его семьи. Отныне христианство окончательно утверждается в качестве официального культа в собственно Лазике.

ЛАЗИКА В IV ВЕКЕ. РИМСКО-ПЕРСИДСКАЯ ВОЙНА В ЛАЗИКЕ

В первой половине VI в. положение в подчиненных римлянам восточных странах стало чрезвычайно тяжелым. Непосильные государственные повинности, своеволия и беззакония чиновников, нескончаемые походы и связанные с ними военные повинности (военная служба, военные постои, работы), бремя непомерно раздутого бюрократического аппарата — все это давило несчастных подданных в подвластных римлянам странах и, доводя их до отчаяния, вызывало население на неравную борьбу, восстания, попытки найти помощь извне. Подобная реакция населения навлекла на него жестокие репрессии. Народ был доведен до крайнего предела разорения и истощения.

Такою было положение в это время, напр., в соседней Армении. В Лазике, в силу ее географического и политического положения, римляне не могли действовать так свободно, но и здесь римская политика развивалась в общем для восточных провинций направлении. Утверждение персов в Картли, их открытые претензии по отношению к Лазике (еще в начале VI в. шахские послы доказывали императорским, что римляне незаконно занимают Колхиду или Лазику, страну, издревле подвластную, мол, персам), существование сильных иранофильствующих тенденций в Зап. Грузии, заставило константинопольское правительство близко заняться вопросами военно-стратегического укрепления Лазики. В стране опять, после долгого отсутствия, по-

явились римские гарнизоны. Сперва они были поставлены в пограничных с Иберией укрепленных городах Лазики — Шорапани и Сканда, в начале двадцатых годов VI в. Содержание гарнизонов в этих отдаленных от морского побережья крепостях Лазики оказалось невозможным, главным образом, из-за скрытого сопротивления лазов: по сообщению официальных источников, хотя «защита этих крепостей и составляла заботу местных жителей издревле», но «лазы хотели защищать свою страну вместе» с римлянами, т. е. они хотели защищать свою родину для себя, а не для римлян, хорошо понимая сущность эгоистической грабительской политики последних. Лазы «отказались от службы» доставлять продовольствие римским гарнизонам в Сканде и Шорапани, чем заставили их уйти оттуда. Тогда и были заняты, на короткое время, эти крепости персами. Более обширные мероприятия описанного характера осуществляются уже при Юстиниане (527—565 гг.). Теперь римляне укрепляются уже в прибрежных пунктах, куда легко было доставлять провиант, военное снаряжение и самих воинов морским путем. По приказу Юстиниана, на берегу Черного моря между Кобулети и Цихис-дзири, строится укрепленный город Петра, в качестве основной базы для римских военных сил в Лазике. Здесь стоял римский гарнизон и была резиденция начальника римских военных сил в Лазике, стратига. Римские отряды были размещены также в Фасиде, Севастополе, Питиунте и других пунктах. Таким образом, Лазика была зажата римлянами в железное кольцо.

Уже при первом стратиге, Петре, известном сребролюбием и грубостью, лазы стали громко выражать свой протест против невыносимых притеснений. Но Петр был превзойден своим преемником стратигом Иоанном, по прозванию Цибом, «отвратительнейшим человеком, самым искусным в изобретении незаконных средств обогащения» (Прокопий). Иоанн, «сидя в Петра, как в акрополе, стал грабить имущество лазов. Купцы уже не имели права ввозить в Колхиду соль и другие товары, необходимые для лазов, ни покупать здесь что-нибудь, введя так называемую монополию, он сам превратился в мелкого торговца и надзирателя всей этой торговли; он все покупал и предлагал колхам не по принятому обыкновению, а по своему произволу». Сами лазы утверждали, что римляне за вывозимые из Лазики товары «платили лишь на словах, потому что цены устанавливались по благоусмотрению правителей». Кроме того, римляне практиковали и «принудительный ассортимент», заставляя лазов покупать излишние и ненужные для лазов вещи «Таким образом, с нужными предметами, они отбирают у нас и все золото, и это называют благородным именем торговли», жаловались лазские послы иранскому шаху.

Внешняя торговля в это время имела большое значение для лазов, принося им значительные выгоды, как мы видели из сообщения Агафия. Ввозили лазы, по утверждению Прокопия, главным образом соль, пшеницу, вино и другие товары, среди которых мы имеем полное основание предполагать дорогие ткани, оружие и т. п. Из перечисленных товаров только соль была предметом широкого потребления; остальное шло на удовлетворение, преимущественно, нужд знати и царского двора. Экспортный эквивалент составляли, по сообщению того же Прокопия, кони, пушнина, рабы; вывозили также, надо полагать, мед, воск, лес и пр. Среди товаров вывоза значительное место занимали, конечно, рабы. Торговые сношения лазы имели и с восточными странами (с родственной Иберией, Арменией, Ираном...), но, главным образом, они были связаны с Римской империей, с различными районами которой общались, преимущественно, морским путем.

Весь характер лазской внешней торговли убеждает нас в том, что основным ее контрагентом на месте были знать и царь Эгриси (Лазики). В особенности это относится к работорговле. Неудивительно поэтому, что действия римлян и, в частности, монополия весьма чувствительно ударили по материальным интересам правящих кругов Лазики.

Не менее значительны были для нового настроения тех же слоев Лазики и политические мотивы. Те же лазские послы говорили шаху Хосрою: «Необходимо сказать о некоторых злодеяниях, которые совершили против нас проклятые римляне. Нашему царю они оставили только внешние знаки царской власти, верховное же управление сами присвоили; царь находится на положении слуги и боится всем распоряжающегося стратига. Они поставили (в нашей стране) огромное войско, но не для того, чтобы защищать страну от правителей (из пограничников никто ведь нас и не беспокоил, кроме римлян), а для того, чтобы заключить нас как-бы в тюрьму и завладеть нашим имуществом».

В интересах борьбы против римских насилий и притеснений, царь лазов Губаз обратился, через специальных послов, за помощью к властелину Ирана Хосрою Ануширвану.

Послы указывали на выгоды проникновения иранского влияния в Лазику: «При помощи моря нашей страны вы свяжетесь с морем римлян. Если вы построите корабли, вам, царь, будет совсем нетрудно достичь византийских палат... От вас будет также зависеть, чтобы пограничные варвары ежегодно опустошали римские владения... Вы, вероятно, знаете, что страна лазов по сей день составляет заслон против Кавказских гор». Иранское правительство давно уже сознавало все эти военно-стратегические достоинства Лазики, с точки зрения своих собственных интересов, и царь Хосрой мог громко согласиться с доводами лазских послов. Но, кроме того, у шаха были и тайные замыслы и вожделения, которые он должен был тщательно скрывать до поры до времени... Будучи открытыми во время последующих событий, эти затаенные замыслы Хосроя окончательно восстановили лазов против персов.

По сообщению тех же римских источников, Хосрою «казалось замечательным достижением иметь Колхиду в прочном обладании, так как это, по его мнению, принесло бы большую пользу. И Иберией бы в будущем он владел безбоязненно, так как у иберов не было бы того народа, у которого они находили бы убежище в случае восстания».

Вместе с тем Хосрой «очень мало доверял лазам». И действительно, «доверять» лазам, а тем более ранее покоренным закавказским народам - восточным грузинам, армянам, албанцам — у персов не было никакого основания. И в Картли, как и в соседних странах, где народу «было не в моготу» больше, народная война против поработителей готова была вспыхнуть при первом благоприятном случае. При таких обстоятельствах, существование рядом с совершенно незамиренным Картли единокровной и единоверной Лазики, развивавшейся вне русла сасанидской общегосударственной политики, должно было действительно представляться иранскому правительству совсем нежелательным обстоятельством.

В самом деле, связи между братски родственными грузинскими племенами Лазики и Иберии к этому времени были уже, по всем данным, близкими, живыми и действительными. Все, поднимавшие в Картли знамя восстания против персов, находили себе помощь и верное убежище в Эгриси (Лазике). Так было с восточногрузинским царем

Вахтангом Горгасалом, так было и с потомком Вахтанга, последним царем Иберии — Гургеном. Уже в VI—VII в. возникает представление о Картли в широком значении этого слова, включающем в себя как собственно Картли, т. е. Иберию, так и Лазику.

Для постепенного сближения восточногрузинских и западногрузинских племен имелись очень благоприятные условия. Лазика самым тесным образом примыкала к Картли. Политически всегда связанная с последней, Аргвети, т. е. современная Верхняя Имеретия (районы Харагаульский, Чиатурский, и частично — Зестафонский, Багдадский и Чхарский), географически являлась частью Западной Грузии и экономически от Лазики зависела не менее, если не более, чем от Картли. Здесь бок о бок издавна жили грузинские племена, говорившие на близко родственных языках и наречиях. Естественно, что по течению зап. грузинских рек (Квирила, Дэнрула и др.), имевших истоки именно в Аргвети, но несших свои воды к Черному морю, из Картли в Лазику распространялись и соответствующие потоки культурного влияния. Большое значение имело то обстоятельство, что в Картли с самого начала христианская письменность развивается на родном грузинском языке, близком и для западногрузинских племен, тогда как в Лазике в такой роли выступал непонятный и недоступный для широких масс язык — греческий. Грузинский язык, в роли языка культуры и литературы, имел поэтому все возможности не только конкурировать с греческим в Лазике, но и вытеснять его постепенно. Незаметно, на почве этого хозяйственного, политического и культурного общения возникли уже и организационные связи, раньше всего, конечно, и церковной сфере. По сообщению армянского историка Иоанна Католикоса (начало X в.), известный грузинский церковный деятель Кирион на рубеже VI и VII вв. «был рукоположен архиепископом иверов, гугарцев и егарцев». Под гугарцами автор подразумевал население картлийского питиахшата, а под егарцами — лазов.

В таких условиях, целью иранского правительства было не только полное завоевание Лазики, но такое ее слияние с сасанидским государством, когда бы не оставалось никакого опасения за прочность власти в порабощенной стране. По утверждению византийских источников, такое «освоение» Лазики конкретно мыслилось иранским правительством в форме выселения лазов и заселения их родины иранскими и другими, более надежными для себя, племенами. Последующие события действительно показали, что персы считали необходимым прибегнуть к крайним средствам без всякого промедления.

По всем указанным мотивам шах Хосрой с радостью принял предложение царя Губаза. В 542 г. Хосрой, во главе огромной армии, поправ «вечный», «бессрочный» мир с римлянами, вторгся из Картли в Эгриси. Он был встречен царем Губазом и, в соединении с лазским войском, в первую очередь ударил на Петру, главную военную базу римлян в Зап. Грузии. После кровопролитных боев, Петра была взята, а стратиг Иоанн — убит. Хосрой поставил здесь свой гарнизон, а сам удалился в Иран, вследствие того, что римляне, в свою очередь, тоже произвели там диверсию. В 545—6 г. был заключен временный пятилетний мир между римлянами и персами, что Хосрой хотел как раз использовать для осуществления своих тайных замыслов по отношению к Лазике. Прекращение торговых сношений Лазики с римскими областями, что произошло в результате утверждения персов в Зап. Грузии, очень скоро стало причиной явного недовольства лазских правящих кругов и самого царя новым положением. Это настроение лазов побудило Хосроя ускорить осуществление своего плана. Шах дал

поручение одному из своих военачальников убить царя Губаза и выселить лазов. Однако, намерение Хосроя было открыто. Губаз и правящие круги Лазики, возмущенные вероломством персов, в последний раз меняют ориентацию и опять обращаются к Юстиниану, чрезвычайно обрадованному таким оборотом дела.

Новая позиция лазов имела решающее влияние на дальнейший ход войны, так как лазы представляли собой значительную военную силу. Борьба продолжалась до начала шестидесятых годов и была одной из самых больших и опустошительных войн, когда-либо протекавших на территории Зап. Грузии. Противники дрались с большим ожесточением и упорством, используя, помимо собственных сил, также северо-кавказских наемников (гуннов, аланов) Иноземцы, имевшие своей единственной целью захват Лазики, не гнушались никаких средств — подкупов, подосланных убийц, измены и вероломства Положение лазов осложнялось тем, что, борясь только за свои собственные интересы, они не могли избежать очень значительных трений и разногласий со своими военными союзниками — римлянами, побуждаемыми совсем другими стремлениями и, к тому же, руководимыми продажными, трусливыми и бездарными генералами. В 550 г., перед боем лазско-римского соединенного войска с персами,— как рассказывает официальный историк Юстинианова царствования,— «лазы не считали возможным идти в строю вместе с римлянами. Они утверждали, что римляне, идя в бой, не подвергали себя опасности ни из-за родины, ни из-за родни; они же (лазы) принимают опасность ради детей, жен и родной страны. Так что они (лазы) должны будут устыдиться своих жен, если потерпят поражение от противника... Поэтому они очень хотели вступить в схватку с врагами первыми и одни, чтобы им не помешали в этом деле римляне, которые не были воодушевлены в опасной битве, подобно им (лазам)». Губаз, чрезвычайно обрадованный этими восторженными речами лазов, обратился к ним, отозвав поодаль от римлян: «Не знаю, о мужи, нужно ли еще обращаться к вам с наставлениями для того, чтобы возбудить вас... никакой призыв не нужен тем, кто уже воодушевлен силой обстоятельств, что имеет теперь место среди нас Ведь опасность угрожает женам, детям, родной стране, одним словом — всему, из-за чего на нас и напали персы Никто не уступит тому, кто силою отнимает у него имущество, ибо природа заставляет его драться за свое достояние.. Пусть же исчезнет имя лазов. Не трудно нам, мужи, бороться против мидян (персов), нам, которые часто побеждали в рукопашной схватке с ними»....

Затрудняли борьбу лазского народа с врагами и внутренние противоречия. Это были, во-первых, междуплеменные несогласия, неизбежные для находившейся на раннефеодальной ступени многоплеменной Лазики, а, во-вторых, борьба между собой различно ориентирующихся местных феодальных групп и борьба некоторых групп этой же знати с царской властью. Иностранные источники упоминают ряд знатных лазов, «изменников родины», которые входят в преступные сношения с врагами и выполняют поручения последних.

Военные действия против персов развивались с медленным, но все же возраставшим успехом, несмотря на большой вспомогательный отряд, под командованием Нахорагана, присланный в Лазику Хосроем Вследствие военных неудач, Нахораган вскоре должен был вернуться восвояси, а остатки его армии были изгнаны из Лазики благодаря, главным образом, храбрости и самоотверженности лазов, в 549 г. Лишь Петра еще оставалась в руках персов. В 550 г Хосрой прислал

в Лазику своего лучшего генерала Хориана с огромным войском и наемными аланами. Эта армия, расположившаяся лагерем на берегу р. Цхенисцхали, в провинции Мухирезис, была атакована лазско-римским соединенным войском. Это здесь были произнесены приведенные нами выше замечательные речи лазских ратников и царя Губаза, исполненные преданности и любви к отчизне. Жестокий бой окончился полным поражением персов и алан: Хориан был убит, большая часть его воинов — тоже, оставшиеся обращены в позорное бегство. Персидский лагерь попал в руки лазов и римлян. Новый персидский полководец Набед попытался провести другую тактику, используя внутриплеменные отношения Лазики. Свои взоры он обратил в сторону Абазгии.

ПОЛОЖЕНИЕ В АБХАЗИИ

Племенные княжества, расположенные на территории современной Абхазии, как мы уже рассказывали, уже с IV в. входили в пределы лазского царства. По сообщению того же Прокопия Кесарийского, «абазги издревле были подданными лазов, но всегда имели своих придворных двух князей, из которых один был поставлен в западной части, а другой — в восточной». Приблизительно к концу V в., когда Лазика отпала от Восточно-Римской империи, последней удалось сохранить свое политическое влияние в Абазгии, имея в этой стране специфические интересы. В Питиунте — Пицунде и Севастополе — Сухуми были размещены римские гарнизоны. С целью еще больше упрочить свое политическое положение в Абазгии, Юстиниан производит и «идеологическое» давление на абазгийских правителей и знать: абазги оставляют свою древнюю религию, которая, по утверждению римских писателей, состояла в почитании деревьев, и принимают христианство, в самом конце двадцатых (по одному сообщению, в 529 г.) или в начале тридцатых годов VI в. Юстиниан построил в Абазгии, по-видимому, в Пицунде, и храм. Однако, внутренние противоречия развивались своим чередом. Власть абазгийских князей постепенно приняла, благодаря преимущественно широко практикуемой ими работорговле, деспотический характер. Тирания приняла такие размеры, что, по сообщению Прокопия, абазгийские князья отнимали у своих подданных красивых детей. Превращали их в евнухов (кастрировали) и продавали за большие деньги в страну римлян, а отцов убивали, чтобы обезопасить себя от мести. Подобная власть была совсем неприемлема для абазгийской знати и эта знать устраивает переворот: абазги, которым «пришлось испытать страшные притеснения от своих князей», «уничтожили обоих царей и решили жить свободно», рассказывает Прокопий. Как раз к этому времени вспыхнула большая война в Лазике. Персы с самого же начала хорошо оценили значение абазгийских крепостей и уже при первом вторжении в Лазику (542 г.) они направили свои отряды для занятия Севастополя и Питиунта. Стоявшие здесь римские гарнизоны, не надеясь на свои силы, ушли морем из крепостей, предварительно разрушив их до основания. Это помешало и персам обосноваться здесь, и они вернулись обратно. Ко второму вторжению персов, под предводительством Набеда, в Абазгии царили уже новые настроения. Прокопий так рассказывает об этих событиях: после ликвидации власти абазгийских князей, «римские воины, посылаемые императором, очень часто стояли в их (абазгов) стране; они хотели подчинить эту страну власти римлян и устанавливали для них какие-то все новые порядки. Вследствие этих насилий,

абазги попали в совершенно невыносимое положение. Вследствие страха, как бы не стать рабами римляи, они опять поставили себе правителей («архонтов, игуменов») в восточной части — Опсита, а в Западной Скепарну... «Из страха к римлянам они, в полной тайне, перешли на сторону персов». Юстиниан послал против абазгов большое войско морем. Правитель Опсит собрал всех абазгов и решил дать достойный отпор римлянам. Другой же правитель, Скепарна, находился в это время в Нраше, у Хосроя, очевидно, с целью политических переговоров. Главная масса абазгийских бойцов укрепилась в приморской крепости, значительной по величине и считавшейся неприступной, по названию «Трахея». По описанию римских источников становится несомненным, что это — современная Гагра. Когда превосходящие силы римляи, осаждавшие Трахею с двух сторон, проникли внутрь города, они увидели, что абазгами был укреплен каждый дом, которые тут стояли в большом количестве и очень близко друг к другу. «Абазги поднялись (на эти дома) и защищались из всех сил, осыпая врага сверху (стрелами)... из жалости к детям и женам по причине безвыходности своего положения.. Наконец, римлянам пришло на ум поджечь эти дома, и, действительно, они подожгли дома со всех сторон и вышли полными победителями из этого боя». «Победа» заключалась в том, что большая часть населения и защитников Трахеи «или обратилась в пепел вместе с сожженными домами, или попала в руки врагов. Римляне взяли в плен жен правителей со всем их потомством, городские же стены сравняли с землей и всю страну обратили в пустыню». Опсит все-таки успел уйти в Кавказские горы к гуниям.

Отпадение абазгов от Восточно-Римской империи произошло в 550 г. Понятно, что после этих событий абазги, боровшиеся лишь за народную свободу так же, как и другие племена Грузии, приняли персидского полководца Набеда, «который занял со своей армией страну отпавших от римлян и лазов и абазгов». Но и в данном случае персы хорошо понимали, что интересы коренного населения были противоположны их собственным, что абазги только хотели использовать персов против римлян. Этим и объясняется, что Набед, не доверяя абазгам, «взял, в качестве заложников, шестьдесят детей из знатных родов». Это сообщение указывает и на возросшее к этому времени общественное значение раннефеодальной знати в Абазгии.

За абазгами волнения объяли апсилов. Апсилы, как мы уже знаем, жили южнее абазгов, между абазгами и лазами, и, по-видимому, находились в более тесной зависимости от лазского царя. В IV в. нет уже никакого упоминания о князе апсилов. Христианство апсилы приняли, по-видимому, раньше абазгов.

Причиной возмущения апсилов послужил следующий факт. Один знатный лаз, по должности магистр, Тердет, бывший во вражде с лазским царем, перешел на сторону персов и ввел персидский военный отряд в очень важную апсилийскую крепость Цибиль (это название сохранилось в современной «Цебельде», в районе которой и находилось само укрепление). Но апсилы-воины, возмущенные поступком персидского офицера, пытавшегося оскорбить жену начальника апсилийского гарнизона этой крепости, перебили ночью своих непрошенных гостей до единого человека и «отпали от колхов, говоря, что колхи не пожелали оказать помощь апсилам, когда те попали в опасность от персов». Царь Губаз, однако, сумел уладить этот инцидент без боя и «апсилы опять стали подданными лазов» (Прокопий).

РАЗВИТИЕ РИМСКО-ПЕРСИДСКОЙ ВОЙНЫ В ЛАЗИКЕ УБИЙСТВО ЦАРЯ ГУБАЗА

Решающее значение для дальнейшего развития войны имела Петра. В том же 550 г. союзное войско еще раз осадило это укрепление. После двухдневного самого ожесточенного боя Петра была взята. Однако, союзники еще не были в состоянии, по-видимому, укрепить Петру, и, по приказу римского стратига Бессы, городские стены были сравнены с землей.

В дальнейшем, однако, римские полководцы в Лазике стали проявлять полную беспечность и бездеятельность. Беспечностью римлян воспользовался главнокомандующий персов на этом фронте, Мермерой, который вторично вторгся в Лазику из Иберии и с большим войском направился на Археополь. Однако, у стен столицы Лазики персы понесли крупное поражение и отступили с большим уроном. Мермерой стал укрепляться в Мухирезисе и в городе Кутаисе (современный Кутаиси). Держа в своих руках один из важнейших путей Лазики, Мермерой сильно затруднял сношения с провинциями Лазики — Сванией (нынешняя Сванети), Скюмнией (Лечхуми) и с значительным лазским укреплением — крепостью Ухимерионом.

В 552 г. был заключен пятилетний мир между римлянами и персами, мир, благоприятный для последних. Кроме того, иранофильствующие элементы лазской знати опять становились активными. Прокопий так объясняет это: «Остальные лазы (кроме царя Губаза, якобы), которые страшно были притеснены от римских воинов, в особенности же от римских военачальников, большей частью держали сторону персов, не потому, что им нравились персы, а потому, что они желали избавиться от господства римлян и предпочитали зло, с которым еще не были знакомы». Один из знатных лазов этого направления, некий Феофоб, передал персам крепость Ухимерион. Так как эта крепость господствовала над путями в Сванетию и Скюмнию (Лечхуми), то эти края тоже подпали под контроль персов. Таким образом, вся территория Лазики, от Мухирезиса до Картли, теперь находилась в руках персов. Укрепив также Шорапанскую крепость, Мермерой стал «как бы господином страны», а лазы с царем Губазом и римляне оказались в очень стесненном положении. Несмотря на все, Губаз отверг сдобренное обильными обещаниями предложение Мермероя подчиниться персам, или хотя бы уйти из страны и стойко продолжал борьбу. Мелкие стычки не давали решающего перевеса ни одной стороне. Так, остались безрезультатными две атаки персов против Археополя. В целом ряде боев 553 года римляне проявили полную беспечность и трусость. В том же году, однако, Мермерой умер и персы не могли использовать преимущества своего положения. Между тем, взаимоотношения Губаза и римских военачальников обострялись. Губаз обвинял их в нерадении, глупости, трусости. Вследствие подобных жалоб Губаза, Юстиниан строго наказал Бессу, а первым стратигом в Лазике назначил Мартина. Однако Губаз о Мартине и его помощниках был не лучшего мнения, ругая их, как трусов и бездельников. Введя в заблуждение Юстиниана ложным доносом о связях Губаза с персами, Мартин и его сообщники получили согласие на арест лазского царя в 554 г., и убили его, мотивируя свое преступление мнимым сопротивлением Губаза. Это вероломство глубоко возмутило лазов, которые опять отделились от римлян. Вслед за убийством Губаза и отпадением лазов, римляне потерпели позорное поражение у Оногуриса, несмотря на то, что трехтысячному персидскому отряду противостояла

огромная армия римлян в 50 000 человек. Между тем, правители Лазики были чрезвычайно озабочены дальнейшей судьбой страны. В одном из ущелий Кавказских гор они собрали народ для обсуждения вопроса о внешне-политической ориентации. Тут было произнесено много противоречивых речей, но руководившие народным собранием представители лазской знати явно раскололись на две группы. Во главе первой стоял Айет, давнишний враг римлян и сторонник персов. Сокрушаясь о поколебленной мощи и попранной чести своей родины, Айет уверял, что персы, в качестве союзников, надежнее римлян: «Исчезло древнее достоинство колхов и отныне нам уже больше не господствовать над другими... Я желал бы, чтобы Колхидское государство имело бы свое прежнее могущество, чтобы оно не нуждалось в чужой и внешней помощи, чтобы как во время войны, так и во время мира оно полагалось бы только на самого себя. Но когда мы, по обстоятельствам времени или вследствие превратностей судьбы или по причине и того и другого, впали в такое бессилие, что стали подвластными другим, я думаю, лучше нам быть в руках тех, кто более благожелателен, кто нерушимо сохраняет добрые отношения со своими (друзьями) и союзниками». Вожак противной партии, Фартаз, пользовавшийся влиянием среди колхов, утверждал, что к убийству Губаза император непричастен; что связь с римлянами все-таки приемлемее, чем с персами и т. д. «Не следовало бы отдаваться отчаянию и влиянию чувств, — говорил Фартаз, — и бежать подобно рабам, а следовало бы проникнуться сознанием свободы колха, мужественно перенести несчастье и не совершать ничего позорного и оскверняющего отцовские постановления». Фартаз предлагал сообщить о случившемся императору, чтобы он принял соответствующие меры против преступников. Если же эта просьба будет отвергнута, тогда лишь обсудить целесообразность второго пути.

Мнение Фартаза восторжествовало. «Знатные и благородные люди народа» лазов сообщили Юстиниану всю историю и просили как наказания убийц, так и утверждения на лазском престоле Цатия, младшего брата Губаза, жившего в то время в Константинополе, «чтобы сохранить отцовские законы и древнюю царскую династию». Учтя момент, Юстиниан поспешно удовлетворил обе просьбы лазов.

ВОССТАНИЕ МИССИМИАН. МИР 562 г.

С наступлением весны военные действия в Лазике возобновились. Однако римские чиновники были неисправимы. Один из них, Сотерих, которому было поручено императором раздать деньги северокавказским союзникам римлян, что происходило ежегодно, своими действиями вызвал восстание миссимиан. Это племя, подвластное царю колхов (лазов), но имевшее свой язык и свои народные законы, жило выше апсилов, по-видимому, по верхнему ущелью р. Кодори и ее притоков. У миссимиан возникло подозрение, что Сотерих хочет передать их укрепление, по названию Бухлоос, аланам, занимавшим тогда пограничные с Абхазией северные склоны Кавказского хребта. Через своих послов, знатных людей, они сообщили Сотериху: «Беззаконие задумал ты, стратиг, совершить по отношению к нам. Ты не должен помогать другим отнять у нас наше достояние, ни сам не должен хотеть совершить его. Если ты, в самом деле, не замышляешь это, уберись сейчас же отсюда, расположись в другом месте и ты не будешь нуждаться в продовольствии: мы сами принесем тебе все. А тут ты не должен оставаться ни в коем случае; мы не допустим, чтобы ты мешкал и дожи-

дался». За такие «дерзкие» слова Сотерих приказал избить палками послов. По понятиям свободолюбивого горца, физическое оскорбление должно быть смыто кровью. А тут еще дело шло о народной чести (оскорбление народных представителей) и безопасности страны. В ту же ночь мисеимиане, «которые не могли перенести нанесенного им оскорбления», перебили римский отряд вместе с Сотерихом, и перешли на сторону персов. Это случилось в 555 г.

В том же году Нахораган, во главе шестидесятитысячной персидской армии, атаковал римлян и их союзников. Но благодаря геройству одного колха, путеводителю по принуждению персидских авангардных отрядов, сумевшего ускользнуть от персов и во-время предупредившего об опасности римское войско, планы персов были расстроены, их авангард попал в ловушку и потерпел жестокое поражение. Большой, кровопролитный бой у г. Фасида тоже был проигран персами, Нахораган ушел в Картли. Римляне стали деятельно готоваться к экспедиции против мисеимиан, а в самой Лазике тем временем заняли и Родополис (Варцихе). Превосходящие силы римлян, в конце концов, вторглись в страну мисеимиан и озверелые свирепствовали там, не щадя даже детей, которых частью бросали вниз по скалам, а частью пронзали копьями, подбрасывая вверх. Казалось, что эта непокорная страна должна превратиться в пустыню, однако мисеимиане, напрягая все свои силы, расколотили римлян и обратили их в бегство. В конце концов, обе стороны решили все-таки помириться: мисеимияне дали заложников и возместили римлянам материальные убытки. Зато «получили право жить опять по своему усмотрению в собственной стране и по старым, ныне возобновленным, порядкам», так рассказывает современный историк.

По-видимому, война между персами и римлянами более не была возобновлена и в 562 г. в гор. Даре римляне заключили мир на 50 лет. По договору 562 г. персы отказывались в пользу римлян от своих притязаний по отношению к Лазике. Спорным оставался лишь вопрос о стране сванов, которые с конца IV в. тоже были подвластны лазскому царю.

Сванский вопрос, как видно, был окончательно решен в пользу римлян в 575 г., или около того, когда римские войска вторглись в Сванетию, «взяли в плен царя племени сванов» и опять «подчинили эту страну власти римлян».

ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ЗАПАДНОЙ ГРУЗИИ В КОНЦЕ VI в. И ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ VII в.

Таким образом, с шестидесятых годов VI в. константинопольское правительство осуществляет попытку установить свое безраздельное политическое влияние в Зап. Грузии. Однако до конца двадцатых годов VII в. племена Зап. Грузии еще сохраняли некоторую самостоятельность. В 572 г., когда в Армении вспыхнуло восстание против персов, армянам непосредственную помощь оказали колхи, абазги и аланы. Самостоятельно действовало население Западной и Восточной Грузии и в двадцатых годах VII в. (622—629 гг.), когда император Ираклий провел против Ирана большую войну, доведшую древнюю монархию сасанидов до края гибели. В этой войне, в особенности во второй и в третьей (последней) экспедиции, базой императора служило Закавказье, в частности, Грузия. Иберы, лазы и абазги и составили главную военную силу Ираклия. Однако, когда Ираклий собрался в

поход во внутренний Иран, иберы, лазы и абазги не поддержали византийского императора. Лазы и абазги даже повернули обратно, восвояси.

В конечном итоге, византийцы торжествовали полную победу. Персы были разгромлены. Пала и Тбилисская цитадель, осажденная и взятая союзником Ираклия, хазарским хаканом Джибгу. Вскоре и остальное Закавказье очутилось в сфере влияния Константинопольского правительства, и такое положение продолжалось по существу еще почти полстолетия.

Этот период оставил довольно заметный след в истории Грузии. Теперь и Лазика Эгриси и Иберия Картли находились под единым внешним политическим влиянием, распределявшимся все-таки, конечно, вследствие местных условий не совсем равномерно. Западная Грузия очутилась в более тесной зависимости от Византии. Длительные и опустошительные войны на территории Лазики истощили страну, в особенности передовые плоскостные районы лазов-мегрелов, где преимущественно и происходили военные действия. Сильно пострадала и местная царская династия. Расслабленная событиями VI в., в тисках византийских императоров, древняя династия лазских царей не то вовсе потухает в VII в., не то радикально ограничивается в своих правах. К концу VII в. византийские источники упоминают уже не «царя Лазики», а «патрикия Лазики».

Нужно думать, что уже в это время в основном оформилась и та политическая зависимость Абазгии от Византии, о которой рассказывают древнегрузинские и иностранные источники VIII—X вв. По грузинским сообщениям князь абазгов в VII—VIII вв. являлся «эриставо» императора, а по византийским известиям, князь абазгов принадлежал к числу тех династов, которые получали от императора «приказ» («келевсис»).

ЗАПАДНАЯ ГРУЗИЯ В VII в. И В НАЧАЛЕ VIII в. ПОЯВЛЕНИЕ АРАБОВ

С конца 20-х годов VII в. до середины того же столетия Грузия пользовалась спокойными временами. Страна росла и крепла. Ширились связи между Западной и Восточной Грузией; в частности, культурное влияние Картли теперь проникало в Лазику более мощным потоком. Но уже к середине VII в. на историческом горизонте Грузии появляются с юга грозовые тучи. Это были новые завоеватели, арабы, успевшие к этому времени захватить в Передней Азии не только Сирию и Месопотамию, но и большую часть Ирана и часть Армении. Первый арабский отряд явился в Картли в 642-3 г., но потерпел неудачу и вернулся обратно. Меняется положение с начала пятидесятых годов. В это время по армянским сообщениям, феодальные княжества центр. и вост. Закавказья якобы ориентируются уже на арабов. В 652 г. армянский правитель, картлийский, албанский и сюнийский князья отколят от византийцев и вступают в связь с арабами. Император Константин III вынужден был послать против ослушников экспедицию, которая лишь частично добивается восстановления потерянного престижа империи в Закавказье. Картли, по-видимому, вернулся к старым отношениям, но не надолго. Зимою 653 г. арабы лишь угрожали непокорным грузинам из Двина. Но в этом году арабы сумели упрочить свою власть в Армении, перетянув на свою сторону большую часть армянских нахараров. Весной 654 г. арабы жестоко покололили византийцев и взяли Феодосиополь (Эрзерум). Византийский полководец и правитель Армении Мавриан бежал в Картли. В

конце 654 г. или в 655 г. арабы вошли в Картли, преследуя, очевидно, Мавриана и его укрывателей, а также имея решение покорить эту страну. На сей раз грузины сочли для себя невозможным принять бой. Посол картлийского патрикия встретил арабского полководца, поднес ему подарки, украсил похвалами арабов и от имени своего князя изъявил желание заключить мир.

Во второй половине VII в. политическое положение в Закавказье было весьма изменчиво, однако, к самому концу века арабы получают здесь безусловный перевес над Византией. Если, в частности, в Грузии до сих пор арабы заботились лишь об овладении Картли, да и то равнинным Картли по преимуществу, то теперь они уже проникают в Зап. Грузию, пользуясь антивизантийскими настроениями правящих слоев Лазики. В 697 г. патрикий Лазики Сергий восстал против византийцев и передал свою страну арабам. В начале VIII в. значительная часть Зап. Грузии находится в руках арабов. Так, в 705—711 гг. арабы сидят в столице Лазики, гор. Археополе, и в некоторых крепостях по Кодорскому ущелью. Византийский император специально был занят тем, чтобы организовать нападения и набеги аланов, из Сев. Кавказа, на враждебную ему Абазгию и Лазику и Иберию.

Придавая большое значение Лазике, и византийцы и арабы продолжают посылать дополнительные военные силы в эту страну. В конце концов, арабы все-таки удержаться в Зап. Грузии не сумели и вынуждены были уйти оттуда.

В последний раз арабские отряды приходят в Эгриси и Абхазию в тридцатых годах VIII в., наказывая западногрузинское население, наряду с восточногрузинским, за непокорность.

С того момента, когда арабы более или менее утвердились в Картли и успели показать народу во всей наготе свои грабительские порядки, они неизменно встречали здесь самое упорное и несгибаемое сопротивление, что вызывало многочисленные карательные экспедиции, а также ту злобу и то ожесточение, с каковыми в Грузию явился, напр., очередной укротитель, Мерван ибн-Мохаммед, прозванный грузинами «кру» (глухой) за свой неумолимый и беспощадный характер. В 736—738 гг. Мерван прошел по всей Грузии, сея на всем протяжении своего пути смерть и опустошение. В Восточной Грузии была разрушена, по утверждению грузинских летописей, большая часть городов и крепостей. Узнав, что члены картлийского владетельного дома укрылись в Зап. Грузии (сначала — в Эгриси, а потом в Абхазии) точно так же, как это делали и их далекие предки за много веков до того, и исходя из недавних арабских интересов в Лазике, Мерван перевалил через Сурамский хребет, разорил Эгриси и, в частности, ее столицу, «трехоградную» крепость Цихе-Годжи (Археополь) и вторгся в Абхазию. Древнегрузинские источники так рассказывают об этом событии. «И как прошел Кру Клисуру, которая в то время служила границей между Грецией (Византией) и Грузией, разрушил он город Апшилетии Цхуми и осадил он Анакопскую крепость, в которой находится образ пресвятой богоматери, написанный не человеческой рукой, а свыше, о котором никто не знает, откуда он происходит и как очутился он на вершине того возвышения, к которому с юга примыкает море, а с севера — болотистая роща. Там находились цари картлийские, Мир и Арчил... А эристав кесаря Леон вошел в Собгиескую крепость, которая находится на перевале в Овсетию (Аланию). И никто не был в состоянии воевать с Кру, потому что были войска его больше и многочисленнее лесов эгрисских». Несмотря на это, Мир и Арчил, по ут-

верждению историка, нанесли поражение арабам, в чем грузинским царям якобы помогали и стихийные явления. Мерван ушел обратно.

Таким образом, в Зап. Грузии арабы удержаться все-таки не сумели. Здесь опять утверднлись византийцы.

ЗАПАДНАЯ ГРУЗИЯ В VIII в.

Об этом очень важном периоде в жизни древней Колхиды сохранилось очень мало сведений, к сожалению. Мы можем отметить лишь несколько важных фактов. Во-первых, к данному времени вполне определилось новое передвижение племен на территории современной Абхазии. Племена, существование которых на этой территории с несомненностью отмечено уже с I в. н. э., успели значительно передвинуться в северо-западном направлении по побережью Так, если еще во II в. Севастополь—Сухуми лежал в пределах племени санигов, как мы видели выше, то теперь уже, по грузинским сообщениям, он считался «апшилетским» городом. А «апшилы», конечно, это те же «апсилы» греко-римских писателей Следовательно, за истекшее время апсилы успели вытеснить санигов и занять их территорию. Соответственно, и абазги переместились дальше, к северо-западу. Будучи все также непосредственными соседями апсилов, абазги теперь обитали, начиная с бзыбского ущелья включительно.

Другой факт, который тоже кажется несомненным, заключается в том, что среди довольно большого количества племен, населявших территорию современной Абхазии, к VIII в. явное преобладание получили абазги. Это этническое название вскоре принимает более широкое, обобщающее значение. Грузинская форма его — «апхази» или «абхази», которая получена из «абазг», «абазх» путем внутреннего перераспределения согласных, согласно фонетическим законам грузинского языка (стягивание согласных к началу слова), постепенно получает всеобщее распространение.

Третье обстоятельство, очень важное для Зап. Грузии, состояло в усилении Византии и византийского политического влияния на востоке Усиление империи в VIII в. наступает с воцарением основателя сирийской или исаврийской династии, Льва III Исавра (717—741 гг.). Лев III окончательно устранил арабскую опасность (битвы 718 и 740 гг.). В борьбе с арабами Лев III искал и нашел себе союзников болгар и хазар. А хазары в это время являлись непосредственными северными соседями Грузии. Интересно отметить, что Лев, еще будучи лишь офицером императорских войск, получил от Юстиниана II-го «важное поручение отправиться на Кавказ и попытаться воздействовать на Грузию и Колхиду в том смысле, чтобы подготовить здесь союз против арабов, замышлявших движение на Кавказ. Эта миссия, полная всяких приключений и неожиданностей, исполнена была Львом с успехом и дала ему возможность запастись опытом и знанием для предстоявшей ему впереди деятельности» (Ф. Успенский). Здесь, конечно, Лев имел возможность оценить все значение в борьбе против арабов не только Грузии, но и Хазарского царства. По соответствующим политическим соображениям, Лев и женил впоследствии своего сына Константина на дочери хазарского хакана.

Реальное усиление византийского влияния в Западной Грузии наступает, по всему вероятию, с первых же годов царствования сына Льва — Константина V-го (741—775 гг.). Этому способствовали общие, большие успехи византийцев в борьбе против арабов. В 745 и 751 гг. империя сделала значительные территориальные приобретения

в Сирии, Месопотамии и Армении. Важнейшие на Востоке города — Феодосиополь (Эрзерум), Малатия, Самосат и другие отошли к Византии. Продвижению Константина на Востоке благоприятствовала тяжелая внутренняя смута в халифате, сопутствовавшая захвату верховной власти аббасидской династией

Очевидно, что к середине VIII в. императорское правительство имело все основания и возможности держать крепко в своих руках Западную Грузию По-видимому, в это время и был произнесен последний приговор над остатками политической автономии Лазского царства (Эгриси). В VII в., как мы видели, византийское правительство превратило царя Лазики в патрикия Лазики, тем самым значительно ограничив права Эгрисского царя. Византийцы не могли забыть, конечно, проарабских настроений патрикия Лазики, которые были проявлены на исходе VII в. Поэтому нужно думать, что теперь, когда вся страна находилась в руках византийцев, должность патрикия казалась излишней и нежелательной, и в Эгриси было введено непосредственное имперское управление. Ни о патрикии, ни тем более о царе Лазики (Эгриси) в VIII в. ничего не слышно. Зато обстоятельства способствовали сравнительному усилению Абазгийского княжества.

ОБРАЗОВАНИЕ АБХАЗСКОГО ЦАРСТВА

По сообщениям грузинских источников, во второй половине VIII в эриставом кесаря (императора) в Абхазии был Леон. Так как, по тем же сообщениям, мать Леона была дочерью хазарского царя, Леон являлся близким родственником (по-видимому, племянником) жены Константина V, императрицы Ирины хазарки и, следовательно, двоюродным братом наследника престола, Льва IV-го, который уже с пятидесятых годов считался соправителем своего отца, Константина. Может быть, не случайно и то обстоятельство, что предполагаемые двоюродные братья оба носили имя Льва. Как бы то ни было, есть полное основание думать, что Леон абхазский использовал свои родственные связи еще в царствование Константина V Но еще удобнее было действовать Леону в данном направлении в единоличное управление империей своего двоюродного брата, Льва IV-го, прозванного «Хазаром», благодаря происхождению (775—780 гг.). Можно предполагать на том основании, что уже в это время абхазский эристав занимался расширением объема своей власти и пределов подчиненной территории и, в частности, успел распространить свое влияние, в той или иной форме, на собственно Эгриси. Бывшее владение лазских царей было вконец расшатано и расслаблено большими войнами и враждебными действиями иностранных захватчиков, происходившими, главным образом, на территории ведущих плоскостных районов страны, а также бесконечными насилиями и поборами императорских чиновников. Очевидно, что переход от алчной, продажной и бесчеловечной византийской администрации к зависимости от абхазского эристава населению Эгриси должен был казаться более желательным для себя состоянием

С другой стороны, Абхазское эриставство, развивавшееся в VII—VIII вв. в более благоприятных, в общем, условиях, чем Эгриси, к восьмидесятым годам VIII в. представляло из себя довольно сильное княжество, которое находилось в сравнительно легкой зависимости от византийского императора.

Замечательное описание состояния Абхазии в самом начале восьмидесятых годов VIII в. дает нам, в связи с историей картлийского князя Нерсе и его служителя Або, известный грузинский писатель то-

го времени Иоанэ Сабанисдзе. Картлийский «эриставар» Нерсе, окончательно поссорившись с арабами, которые владели тогда Восточной Грузией, решил эмигрировать в Абхазию, по примеру своих многочисленных предков. Но Нерсе сначала в Абхазию отправил лишь семью и имущество, а сам выехал на Северный Кавказ, к хазарскому хакану. Со свитой из трехсот всадников, через «врата Осетии, которые называются Дарьялан», Нерсе вступил «в страну северную, стоянку и лагерь детей Магога, которые суть хазары». «Дети Магога», однако, приняли картлийского князя радушно: «Когда прибыл Нерсе эриставэ к царю хазар, принял (царь) его (Нерсе) благосклонно, по причине пребывания (Нерсе) на чужбине и в бегстве от врагов своих, и дал ему и всему его войску питание и одеяние». Нужно думать, что как действия Нерсе, так и благоприятное к нему отношение хакана объясняется на политической почве — общностью антиарабского настроения и общими симпатиями и связями с эриставом Абхазии. По той же причине, вероятно, и было оказано хаканом покровительство князю Нерсе в дальнейшем его движении из Хазарии в Абхазию. Вот как описывает Сабанисдзе последующие события и состояние Абхазии: «Тогда, через некоторое время, просил Нерсе царя Севера, чтобы отпустил он его оттуда в страну Абхазию; ибо с самого начала послал он (туда) мать и жену и детей и имущество и всех (членов) своего дома, так как защищена была страна та от страха перед сарацинами. И господь укротил сердце царя Севера и отпустил он Нерсе со многими дарами. И отправились они с радостью и благодарностью богу и прошли они страну язычников, которые вовсе не ведают бога, и без страха ехали днем и ночью трехмесячным путем... И когда они достигли страны Абхазии, князь («мтавар») той страны принял благосклонно Нерсе со всей его дружиной (войском). И как увидел Нерсе царицу, мать свою, и жену и детей своих, с радостью все благодарили бога за то, что собрались они живыми и благополучно. Тогда, как только стало известно князю Абхазии о блаженном Або, что он новообращенный, возрадовался весьма со всем народом своим, и призвал его князь тот и епископ и священники и славили (его).. А блаженный Або еще больше благодарил бога, потому что нашел он страну ту исполненную христовой веры и нет никого неверного среди коренных (жителей) в их пределах. Ибо сопредельно им море Понтийское, достояние полностью христиан, до рубежей Халдии, где Трапезунт, и местность Апсареа и Напсайская гавань... И являются города те и места владением слуги христова, ромейского царя, который восседает на престоле в великом граде Константинополе».

Рассказ Сабанисдзе заключает в себе много интересного. Во-первых, заметим, что сообщение о дарах, полученных Нерсе от хакана, и о свободном, безбоязненном проезде грузин через страну язычников, «которые даже не ведают бога», по столь длинному («трехмесячному»), пути, указывает на особое благорасположение и покровительство хазарского владыки по отношению к своим гостям, точнее к гостям близкого родственника. Продолжительность пути объясняется временем года: Нерсе и его спутники прибыли в Абхазию, по-видимому, не то в конце декабря, не то в первых числах января месяца и, следовательно, вынуждены были воспользоваться не перевальными путями Абхазии, а окружным путем — объехав Кавказский хребет полностью или до более доступных черкесских перевалов и спустившись потом по морскому побережью до места назначения. Описание внутреннего состояния Абхазии так и дышит благополучием и рисует силы, накопленные в результате предыдущего развития страны и позволившие аб-

хазскому эриставу в скором времени освободиться от всякой иноземной зависимости. Еще более важны для нас указания Сабанидзе на политическое состояние Абхазии. Во главе страны стоит «мтавари», то есть «владетель», «князь» (в древнерусском значении того слова). Таким образом, в противовес другому древнегрузинскому источнику — «Матиан картлисай», Сабанидзе, который безусловно стоит ближе к изучаемой нами эпохе, титулует абхазского владетеля «мтавари», а не «эристави». Этот момент не лишен для нас значения: термины «мтавари» и «эристави» выражают в древнегрузинском различные понятия: первый обозначает династа, владетельную особу, небольшого суверена, местного «князя», второй указывает преимущественно на царского чиновника, воеводу. По сведениям Сабанидзе получается, что во главе Абхазии стоит владетель, «князь», являющийся «сувереном» в каких-то, хотя бы ограниченных, пределах, но еще не «царь», не «мепе». Таким образом, абхазский владетель уже стоит прочно на пути своего освобождения от какой бы то ни было иностранной зависимости, но конечной цели он еще не достиг. Путь этой «эмансипации», пройденный абхазским эристави, был обычен в феодальной Грузии, и этот процесс мы наблюдаем как в средний период грузинского феодализма, так и в особенности в поздний: назначаемый центральной (царской) властью, сменяемый «эристав» вначале добивается и достигает НАСЛЕДСТВЕННОСТИ своей административной функции, а потом уже ищет суверенности. Нужно думать поэтому, что несколько смутное воспоминание грузинских источников о Леоне I-ом, который получает Абхазию «наследственно», т. е. в наследственное владение между тем как ранее того он упоминается в качестве «эристава кесаря» (императорского эристава), в общем правильно передает ход событий и должно быть понято так, что здесь речь идет о превращении эристанского права в наследственное право. Возможно, что императорский эристав в Абхазии превратился в наследственного эристава именно в VIII-ом веке. Во всяком случае, использование абхазским эристави родственных связей с Львом Хазаром, о чем мы говорили выше, если оно имело место, могло произойти, в отношении расширения объема власти, именно в этом направлении. К концу VIII-го века усиление власти абхазского эристава достигло, по-видимому, высшей точки, перед нами уже «князь», «мтавари». Но какая-то, может быть, очень слабая и даже лишь формальная, зависимость от Византии еще осталась.

Взаимоотношения Абхазии и Византии выражены в сообщении Сабанидзе лишь косвенно. Объясняя читателю прочность позиций христианства в Абхазии, автор и указывает, что эта страна входит в черноморский мир, сплошь христианский. Это чрезвычайно любопытное место, очевидно, искажено позднейшими переписчиками, но смысл его понятен. Сабанидзе говорит: Абхазия простирается по побережью Черного моря, вокруг которого расположились сплошь христианские народы; непосредственно граничит с нею Халдия, область, в которой расположены Трапезунт и другие известные города и местности, принадлежащие византийскому императору. Следовательно, Абхазия непосредственно подвержена влиянию ведущих центров христианства и находилась в сплошной христианской среде, такова идея автора. Такое разграничение Халдии и Абхазии в рассказе современника вполне естественно: Халдия представляла собою непосредственную административную часть империи, а Абхазия — лишь вассально-зависимое княжество.

Глубоко интересно, что у Себаниздзе нет даже намека на Эгриси (Лазику) и его владетеля; этот факт в свете некоторых сообщений других грузинских источников, и наводит на мысль, высказанную выше, что к данному времени императорское правительство успело ликвидировать местные органы управления и последние остатки автономии Лазики, что и облегчило ее захват (или мирное присоединение, с санкции императора) абхазским владетелем

Свидетельство Себаниздзе тем более ценно, что оно хорошо датировано: пребывание Нерсе и его дружины в Абхазии относится к первой половине 782 года, а написано само сочинение в конце тех же восьмидесятых годов.

После смерти Льва Хазара и в царствование его сына Константина VI-го в Византии произошли события, имевшие большое значение для Абхазии Фактическое управление империей попало в руки властолюбивой царицы Ирины, матери десятилетнего Константина. В империи наступила пора большой внутренней смуты

Не только жестокий характер безмерно честолюбивой интриганки, царицы Ирины, и обилие претендентов на императорский престол питали эти внутренние волнения. Подлинные причины данной борьбы лежали в более глубоких интересах разных слоев византийского общества, которые нашли свое внешнее выражение, в частности, в так называемом вопросе об иконопочитании. Члены исаврийской династии были убежденными иконоборцами. После решительных мер в данном направлении уже основателя династии, Льва III, наиболее ревностным борцом против икон и их почитателей явился Константин V, прозванный за это своими врагами «Копронимом». Афинянка Ирина, невестка Копронима и жена Льва Хазара, явилась столь же решительной носительницей противоположных взглядов. Считают, что под влиянием Ирины уже в царствование Льва Хазара церковная политика правительства была смягчена в пользу иконопочитателей. Ставши же сначала регентшей, а потом самодержавной правительницей империи, Ирина постепенно восстановила иконопочитание вместе с соответствующими правами черного духовенства и монастырей. Восточные темы, которые служили главной опорой иконоборческих императоров из исаврийского дома, восстали против Ирины. Борьба приняла открытую форму, когда Ирина стала домогаться единодержавия и полного отстранения сына от власти. Восточные темы отказались принести Ирине присягу в этом духе и, напротив того, провозгласили автократором Константина VI Ирина была удалена в монастырь, а ее ближайшие сотрудники наказаны. Однако, слабость и ошибки Константина наряду с новыми смутами были вскоре искусно использованы Ириной Путем хорошо организованного дворцового переворота Константин VI был низложен с престола и ослеплен по приказанию своей бесчеловечной матери (797 г.) Ирина стала единодержавной государыней, пока сама не сделалась жертвой нового заговора. Это внутреннее состояние империи естественно сопровождалось ослаблением ее внешнего могущества и авторитета Борьба с арабами принимает теперь неблагоприятный для Византии оборот. В 783 г. Ирина покупает мир у арабов целой большой ежегодной дани. Такой же данницей становится империя и в отношении болгар. Врагами Ирины заявили себя, в конце VIII в., и балканские славяне. В общем неудачные войны вел и Константин после 790 г. как против арабов, так и против болгар. Еще более ухудшилось положение после событий 797 г.

Нужно думать, что именно в это смутное время, и может быть после 797 г., в единоличное управление Ирины, и совершил Леон аб-

хазский свой акт, по которому Абхазия была провозглашена независимым царством. Вот как описывает древнегрузинский исторический источник, т. н. «Матиане Картлисай» это событие: «Когда ослабели греки, отложился от них эристав абхазов, по имени Леон, племянник (сын брата) эристава Леона, которому была дана Абхазия в наследство, этот второй Леон был сын дочери царя хазар и, воспользовавшись их силою, отложился (Леон) от греков, завладел он Абхазией и Эгриси до Лихи, назвался царем абхазов. Ибо был мертв эристави Иоанн и стар — Джуаншер».

Этот рассказ хорошо передает последовательность исторических явлений и их условия.

«Ослабление греков», о котором говорит древнегрузинский историк и которое служило благоприятным условием события, длительно подготовлявшегося всем предыдущим развитием Абхазии, должно было почувствоваться, особенно на востоке, именно теперь, в 90-х годах VIII в. Отвратительное преступление Ирины давало повод и личному настроению против Ирины эристава Леона, близкого родственника несчастной жертвы — Константина VI-го. Естественно предполагать такое же, и даже более активное, настроение при дворе хакана, еще ближе связанного с Константином. Становится понятным, что уже из чувства мести (не говоря о других мотивах), хазарский хакан помогал своему не то внуку, не то племяннику, добивавшемуся независимости абхазскому эриставу, в борьбе с Ириной, совершившей столь ужасное злодеяние против другого, точно так же не то племянника, не то внука хазарского царя, чем, конечно, был нанесен определенный удар по политическим интересам Хазарии.

Кроме родственных уз, между владетельными домами Абхазии и Хазарии, между обеими странами существовали и важные экономические связи, служившие реальным основанием для политического союза. С восточным побережьем Черного моря Хазария общалась при помощи абхазских перевальных путей (Клухорского и других). Эти пути известны были и с более древних времен. Ими интенсивно пользовались, напр., в VI-м веке. Византийский историк Менандр Протиктор дает интересные сведения о том, как византийцы использовали абхазские перевальные пути для провоза восточного шелка в империю в шестидесятых годах VI в.

После предварительной тщательной разведки, выяснившей, что мисимианский путь опасен по причине засады персов, находившихся поблизости от Сванетии, византийцы предпочли так называемый Ларинский путь, находившийся правее от Мисемианского; по этому пути византийцы со своим драгоценным грузом переправились из Алании в Апсилию, в Рогаторий, откуда вышли уже к побережью, а с Апсилийского побережья через г. Фазис морем проследовали в Трапезунт.

Существование указанных перевальных путей из Абхазии на Северный Кавказ засвидетельствовано также чрезвычайно любопытными памятниками христианской архитектуры, которыми усеяны ущелья по верхнему течению р.р. Кодори, Кубани и их притоков.

Основное условие успешности политики Леона абхазского нужно искать все же во внутреннем состоянии страны. Уже в течение довольно длительного времени перед тем Зап. Грузия находилась на пути постепенного развития феодальных отношений. Интересы этого процесса и выдвигали вопрос о необходимости более обширной и более устойчивой политической формы, внутри которой феодальное общество и его хозяйство развивались бы свободнее, чем раньше. Задача заключалась, таким образом, в необходимости объединения Западной Грузии на фе-

одальной основе. Первоначально эта задача была разрешена в форме Лазского царства. Последующие события и исторические условия развития привели к падению Лазского царства и переходу приоритета в руки владетельной династии Абазгийского княжества, которое, как уже было сказано, развивалось в более благоприятных условиях и успело накопить к данному периоду достаточное количество сил.

АБХАЗСКОЕ ЦАРСТВО В СИСТЕМЕ ФЕОДАЛЬНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОБРАЗОВАНИЙ ГРУЗИИ

ОБЪЕДИНЕНИЕ ГРУЗИИ

Таким образом, на самом исходе VIII в. князь Абазгии Леон освободился от какой бы то ни было зависимости от Византийского императора и принял титул Абхазского царя „ⴁⴂⴂⴊ ⴑⴂⴊⴁⴑⴑⴑ" – «Мепе апхазта». Это вообще было время возникновения и роста новых феодальных политических образований на территории Грузии. Собственно Картлийское княжество к началу IX в. распалось под беспрерывными ударами арабских насильников. Районы современной Картли представляли собой в IX в. разрозненные дворянские гнезда, не связанные между собой политически. Однако, арабское владычество в Восточной Грузии, которое причинило стране столь значительный вред и явилось причиной падения Картлийского эриставства, само выродилось в упорный сепаратизм Тбилисского эмира, что приводит к отпадению последнего от халифа и образованию фактически самостоятельного Тбилисского мусульманского княжества. Если в свое время Тбилисский эмират включал в свои пределы всю Восточную Грузию, то теперь он обнимал лишь т. н. Нижний Картли, районы южнее Тбилиси, к западу от Куры. Высвободившиеся из-под влияния Тбилисского эмира окраинные районы Вост. Грузии рано начинают стремиться к самостоятельной политической организации. Еще ко второй половине VIII в. в долинах р.р. Иори и Алазани оформляется довольно сильное Кахетинское княжество, а в южной Грузии — в районе нижнего течения р. Чороки и верхнего течения р. Куры в начале IX в. возникает Тао-Кларджетское княжество, владение знаменитой впоследствии династии Багратионов.

В систему этих новых феодальных образований Грузии и их взаимоотношений вступает и Абхазское царство с самого же начала своего возникновения. Подчинив себе районы собственно Лазики, абхазские цари тем самым стали на путь объединительной политики, но на этом пути ушли много дальше своих бывших сюзеренов — лазских царей. Если восточная политическая граница царства Лазики всегда проходила по линии Шорапани-Сканда, абхазские цари в скором времени присоединили к своим владениям и древний Аргвети, т. е. земли, лежащие между линией Сканда-Шорапани и Сурамским водораздельным хребтом и политически всегда связанные с Картлийским (Иберийским) царством. Легко достигнув Сурамского хребта, уже в первой половине IX в. абхазские цари проявляют стремление распространить свое политическое влияние и восточнее этого хребта, на прилежащие районы Восточной Грузии, активно включаясь тем самым уже в общегрузинскую политику, подобно кахетинским князьям и тао-кларджетским куропалатам. Интересы и задачи этой широкой политики побуждают абхазских царей так с самого же начала избрать себе резиденцией древний город Кутаиси (Кутаиси), представлявший собой есте-

ственный центр Западной Грузии и лежавший на весьма важной магистрали, которая соединяла Абхазию и Эгриси (Мегрелию). Само калако-Мухиреэис, Арвети и Картли. Кроме того, Кутаиси был и тем пунктом, где всего легче скрещивались народно-культурные взаимоотношения западно-грузинских племен и где раньше и легче, чем в остальных городах Зап. Грузии, свила себе гнездо грузинская национальная культура, шедшая из Картли.

Экспансия абхазских царей имела и другое направление. Уже очень рано, по-видимому, абхазские цари включили в пределы своих владений и соседнюю Зихию или Джикети, как называлось по-грузински это политическое образование близко-родственных адыгейских племен.

Главное внимание абхазских царей было обращено, все-таки, в сторону Картли, ставшей уже с начала IX в. объектом борьбы между новыми грузинскими феодальными владетелями. Стремление к гегемонии в общегрузинском масштабе справедливо придавало, в глазах названных князей, обладанию Картли, этой центральной, ведущей провинцией Грузии, особо важное значение.

Борьба в этой пестрой феодальной среде естественно приводила также к различным феодальным группировкам, возникавшим и распадавшимся с большей или меньшей легкостью. Так, в борьбе из-за Картли Ашота, кларджетского куропалата, с хахетинским князем Григорием, которая происходила, по-видимому, в двадцатых годах IX в., абхазский царь Феодосий, сын Леона, помогал Ашоту, своему тестю. Борьба была успешна для Ашота и зять его, Феодосий, получил, нужно думать, соответствующую мзду. Однако, в сороковых годах Феодосий выступает уже против кларджетских владетелей и в союзе с тбилисским эмиром. Этот союз с отложившимся от халифа тбилисским эмиром стоил дорого абхазскому царю. Полководец халифа Бута, поддержанный кларджетским владетелем Багратом, сыном Ашота, в 853 г. разгромил войска тбилисского эмира и его абхазского союзника. Феодосию пришлось спасаться бегством. Более самостоятельно и с большим успехом действовал брат Феодосия, Георгий I Ацителский, который занял какую-то, по-видимому, значительную часть Картли, поставив здесь эристаом своего племянника. Однако, ожесточенная борьба, которую вызвало это расширение Абхазского царства и в которую теперь, кроме грузинских князей, были замешаны и армянские, вместе тяжелой внутренней смутой в Абхазии, свели на нет, по-видимому, приобретения Георгия.

Безуспешной оказалась также агрессивная политика в Картли племянника Георгий I и его преемника Баграта, сына Димитрия.

Периодом значительного усиления Абхазского царства и его территориального расширения, к востоку от Сурамского хребта, явилась первая половина X в. Царь Константин, сын Баграта, одно время также находившийся в плену у своих соперников, успел все-таки добиться союза армянами и с хахетинцами, в противовес тао-кларджетским Багратионам, и этим путем приобрести довольно обширные владения в Восточной Грузии. Так, в результате совместного военного выступления с хахетинцами, Константин завладел несколькими крепостями даже в Эрети.

Однако, после смерти Константина, скончавшегося в начале 20-годов X в., в Абхазии опять наступила пора смуты и внутренних распрей, вызванных вопросом о престолонаследии. Из этой борьбы между претендентами на корону абхазских царей победителем вышел старший сын Константина Георгий.

Царь Георгий II является самым выдающимся представителем абхазской династии. Начало царствования Георгия II однако отмечено внутренней смутой. Царевич Константин Георгиевич, который получил в удел от отца часть Картли с резиденцией в Уплис-цихе, через три года отложился от отца и стал добиваться царской власти. Константин опирался на группу картлийских дворян, а царь Георгий против мятежного сына использовал помощь тао-кларджетского князя. Борьба закончилась поражением Константина и жестоким его наказанием. Преемник Константина по управлению Картлийским эриставством, второй сын Георгия — Леон, был активным сторонником дальнейшей политической агрессии на восток, что приводит к борьбе с кахетинским владетелем. Однако, несмотря на превосходство своих сил и кратковременные большие успехи, абхазские цари в борьбе против Кахети прочных результатов достичь не сумели.

На пути расширения власти абхазского царя и объединения Грузии одним из главных препятствий являлись крупные дворянские гнезда, которые в этом явлении видели опасность для своих частновладельческих интересов и всеми мерами мешали объединительным тенденциям, служа постоянным источником интриг, межфеодальных распрей и смут.

Значительна культурно-политическая и строительная деятельность Георгия II, которую древнегрузинские источники характеризуют следующим образом: «Был он (Георгий) исполнен всякого добра, мужества и доблести... строитель церквей, больше, чем кто-либо... Он устроил все добрые дела в царстве своем, полученном им от отцов. Он построил храм в Чкондиди, обратил его в епископскую кафедру и украсил»... Этот прекрасный храм в Мартвили сохранился до наших дней.

«Великим царем Георгием» называет его также грузинский писатель X в. Иоанн Минчхи.

По сообщениям византийских источников устанавливается, что Георгий II явился главным инициатором крещения алан, что, конечно, способствовало утверждению политического влияния абхазских царей на Северном Кавказе.

Преемником Георгия II-го был сын его Леон, о котором те же грузинские источники рассказывают, что «возвеличил бог царствование его, подобно царствованию отца его... Был он исполнен всякого добра. Построил он храм в Мокви и обратил его в епископскую кафедру». Мокинский храм является одним из лучших памятников древнегрузинского зодчества.

Царствование Леона было кратковременно. В борьбе против Кахети Леон также достиг положительных результатов, однако он сумел, по-видимому, удержать в своих руках обширные владения своего отца.

После смерти Леона наступило резкое ухудшение внутреннего положения в Абхазии. Борьба вокруг вопроса о престолонаследии, как бы прирожденная для абхазского царского дома, сейчас вспыхнула с новой силой. Против царя Димитрия, наследовавшего корону от Леона, выступил брат его Феодосий, которого поддерживали опять-таки отдельные группы азнауров. Хотя Феодосий потерпел поражение и был лишен зрения своим вероломным братом, однако смерть бездетного Димитрия неожиданно открыла слепцу путь к престолу. Но при Феодосии слепом дела пошли еще хуже. Кахетинцы активизировались, осадив Уплис-цихе в Восточной Грузии.

О последовавших затем событиях древнегрузинский историк рассказывает так: «Был в то время эриставом в Картли Иоанн Марушисдзе, человек сильный и имевший много (подвассального) народа. Послал он посла к Давиду куропалату (тао-кларджетскому владетелю), в Тао, и пригласил его выступить с войском, занять своими силами Картли и или взять его в собственное держание, или же пожаловать Баграту сыну Гургена, сыну дочери Георгия, абхазского царя, которому Абхазия и Картли приходились в качестве материнского наследства. Иоанн Марушисдзе желал иметь Багарата царем. И как получил Давид куропалат предложение Иоанна Марушисдзе, выступил он со всеми своими силами и пришел в Картли. Услышав об этом, кахетинцы ушли, как бы в бегстве, и оставили Картли. Пришел Давид куропалат, расположился лагерем у Кви-хидели, принял от явившегося к нему картлийского эристава Марушисдзе Уплис-цихе и пожаловал его Баграту и отцу его Гургену. Ибо был бездетен Давид куропалат и воспитывал он Багарата как сына... И оставил Давид в Уплис-цихе Гургена и сына его Багарата. Был еще несовершеннолетен Багарат и по этой причине оставил соправителем Багарата отца его Гургена. Затем собрал сей великий Давид куропалат всех картлийских азнауров и объявил им свой приказ: «Сей Багарат является наследником Тао, Картли и Абхазии, сыном и воспитанником моим, а я — его попечитель и пособник; ему подчиняйтесь все». Однако, через некоторое время, когда Давид находился уже в Тао, картлийские азнауры, «по своему обыкновению», изменнически передали кахетинцам Уплис-цихе и юного Багарата вместе с родителями — царем Гургеном и царицей Гурандухт. Давиду куропалату пришлось опять явиться в Картли и военной силой восстановить старое положение. Отныне регентство было в руках царицы Гурандухт. «Владела Картли и Уплис-цихе царица Гурандухт. Эта царица Гурандухт была дочь абхазского царя Георгия и мать царя Багарата. И прошло между этими делами три года. А в Абхазии царствовал Феодосий слепой, и разложилась страна эта, и расстроились все ее порядки и установления, которые были учинены первыми царями. Видя это, знать страны была в большом горе. И пожелал Иоанн Марушисдзе привести Багарата царем Абхазии. Совместно с ним, все сановные эриставы и азнауры Абхазии и Картли и спросили у Давида куропалата Багарата царем». Багарат был переведен в Кутаиси и коронован царем, а слепого Феодосия увезли в Тао. Так было заложено основание объединению Грузии. К концу своего царствования (978–1014 гг.) Багарат владел Абхазией, Тао-Кларджети, Картли и Кахети.

Объединение Грузии и образование грузинской феодальной монархии явилось результатом процесса, который протекал по всей территории страны и который объективно был направлен, с одной стороны, к укреплению государственности и большей централизации власти внутри каждого из царств и княжеств, а с другой стороны — к объединению этих княжеств в более обширной и прогрессивной политической форме.

Обуславливался указанный процесс целым рядом причин.

Борьба против насилий иноземных захватчиков сплачивала жизнеспособные силы отдельных областей и закаляла их. Клич, подобный пламенному призыву писателя конца VIII в. Сабаниздзе, за свободу и самостоятельность родной страны против чужаков-иноземцев, раздавался все чаще, пробуждая самосознание народа и волю к борьбе до победного конца. Для иллюстрации этих настроений очень характерен

также призыв одной грузинской рукописи на Синае молиться «за спокойствие Картли (здесь «Картли» означает всю Грузию), укрепление ее границ, умиротворение ее царей и мтаваров, изгнание ее врагов»... Борьба эта не ограничивалась литературной агитацией и молитвами; даже монахи нередко от этих молитв переходили к мечу, сражаясь в рядах, а иногда и во главе своих соотечественников.

Но протекавшая в антагонистическом обществе борьба с внешним врагом отражалась неодинаково на интересах разных слоев общества. Верхний слой феодального класса был занят не в меньшей мере своими классовыми делами. Заполучив, на рубеже VI и VII веков, собственную государственную машину, эта раннефеодальная знать обратила ее на то, чтобы ускорить и завершить присвоение крестьянских общинных и частновладельческих земель. Литературные памятники эпохи содержат яркую картину ожесточенной борьбы из-за земли между феодалами и свободными поселянами. Чем более обострялась эта борьба, тем настоятельнее становилась необходимость дальнейшего укрепления аппарата принуждения, охраняющего собственность господствующих и подавляющего сопротивление грабимых. К концу X в. почти вся земля в передовых районах Грузии, используемая под различные сельскохозяйственные культуры, находилась уже в руках феодалов.

Основой объединения страны в общегрузинском масштабе служили достигнутая ею экономическая ступень и интересы дальнейшего хозяйственного развития. Уже для VI в. мы имеем достоверные сообщения о высоком и прогрессирующем уровне молодых феодальных производительных сил Грузии. В арабский период некоторые районы чрезвычайно сильно пострадали от нашествий врага (вроде похода Мервана — «кру») и от грабежа арабских чиновников. Но даже в этой, сравнительно узкой (главным образом — долинная часть Картли) области население быстро оправлялось, благодаря воле к жизни и свободе, трудолюбию и древнейшим культурным навыкам. Большая часть страны развивалась более беспрепятственно, будучи менее доступна для арабских набегов и эксплуатации. Нужно, между прочим, также иметь в виду, что столь красноречиво и с явным преувеличением описываемые источниками войны и набеги не могли уже иметь такого разрушительного действия: в соответствии с уже определившимся феодальным характером эпохи, они обычно представляют собой стычки сравнительно небольших конных отрядов, где исход одного боя, редко продолжающегося целый день, и решает судьбу спора. Всегда встречая упорное сопротивление мужественного народа, арабские набеги уходили с такой же поспешностью, с какой приходили. А население продолжало заниматься своим производительным трудом.

გიორგი ლორთქიფანიძე

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველი პერიოდის საკითხისათვის XIX საუკუნის საქართველოში*

ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში დღემდე სადავოდ ითვლება XIX საუკუნის საქართველოში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის დასაწყისისა და საერთოდ პირველი პერიოდის საკითხი. და ეს, მოუხედავად იმისა, რომ საკითხი საკმაო ხანია რაც შეისწავლება, ამ შესწავლას დიდი ხნის განმავლობაში საფუძვლად ედო ი. ბ. სტალინის სტატია „როგორ ესმის სოციალ-დემოკრატიას ხალხოსნური საკითხი" (დაწერილია 1904 წელს) ი. ვ. სტალინის აღნიშნულ სტატიაში ვკითხულობთ, რომ: „ვერც ერთი შესამჩნევი კვალი ვერ დაჩნია ამ „მოძრაობამ" (საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლამ — გ. ლ.) ქართველების ცხოვრებას, ვერც ერთი ფაქტით ვერ ახსნა მან თავი, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ქართველი თავადაზნაურების ზოგიერთ შეთქმულებას რუსი მმართველების წინააღმდეგ საქართველოში".

ერთი მხრივ, ი. ბ. სტალინი ეროვნულ საკითხს კონკრეტულად განიხილავდა და ძალიან იაზრებდა იმას, თუ რომელი კლასი მეთაურობს ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას. მაგრამ მოუხედავად კონკრეტული ისტორიული ეპოქისა და ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში მონაწილე კლასების და ფენების ინტერესებისა, შევნიშნავთ, რომ ყველა რევოლუციას საერთო მიზანი, რაც ამ უკანასკნელთ აერთიანებთ. ეს მიზანი, ინტერესი სცილდება ერთი რომელიმე კლასის ან ფენის ფარგლებს და მთელი ერის მიზანს, ინტერესს შეადგენს. კერძოდ, XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში საქართველოში მომწიფებული ანტიბრძოლა მოძრაობებში, ასევე 1832 წლის თავადაზნაურთა შეთქმულებაში ძალის ეროვნულების ჰქონდათ დასახული ისეთი მიზანი, ჰქონდათ ისეთი ინტერესი, რაც მთელი დანაკრული ქართველი ერის მიზანს, ინტერესს შეადგენდა. ეს გამოწვეული საბელმწიფოებრიობის აღდგენა თუნდაც ავტონომიის ფორმით რუსეთის იმპერიის ფარგლებში.

„ფეოდალურ-მონარქიული ნაციონალიზმის" ი. ბ. სტალინისეული შეფასება, რაც ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში დიდი ხნის მანძილზე მთელი ეროვნული მოძრაობის ხელმძღვანელად მიიჩნიდათ, მთლად გარკვეული არაა. სტალინის აღნიშნული სტატიიდან ზემოთმოტანილ ციტატაში მთელი ქართული თავადაზნაურების გამოსვლების შეფასება მაინცდამაინც არ ჩანს რომ მთლად უარყოფითი იყო. რიგ ავტორთა მტკიცებით, ი. სტალინი

---

* წარმოადგინა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ისტორიოგრაფიულ სექციაში 1984 წლის 25 ოქტომბერს. (ხელნაწერი შემოვიდა

1 ი. ვ. ს ტ ა ლ ი ნ ი, თხზულებანი, ტ. 1, გვ. 33.

გამოყოფდა „ზოგიერთ შეთქმულებას“, რომლითაც თავი ისახელა აღნიშნულმა მოძრაობამ[2].

ამ მოძრაობაში ქართველი გლეხობის როლი ისტორიკოსთა ნაწილის (გ. ხაჭაპურიძე, ნ. მახარაძე, ო. მარკოვა...) მიერ შეფასებულია როგორც ძირითადად ანტიბატონყმური გამოსვლა.

ნ. ბერძენიშვილის აზრით, აღნიშნული „მოძრაობა ნაციონალურ-რეაქციული იყო იმიტომ, რომ ამ მოძრაობის მიზანი იყო იმ გაკოტრებული სოციალ-პოლიტიკური წყობილების (თავადურ-ბატონყმური სისტემის) აღდგენა, რომელმაც საქართველო 1795 წლის კატასტროფამდე მიიყვანა, რომელმაც ფეოდალურ საქართველოს პოლიტიკური დამოუკიდებლობა დააკარგვინა“[3], და ბოლოს დასძენდა: „არსებითად ეს იყო ფეოდალური საქართველოს გლეხთა ამბოხებანი იმ ახალი უფრო მოწინავე წყობილების წინააღმდეგ, რომელიც ჩამორჩენილ ქვეყანაში უცხო ხელით (და სასჯელის სახით) შემოდიოდა“[4]. ავტორი, გამოდიოდა რა ლენინისეული დებულებიდან, რომ ყოველი ეროვნული მოძრაობა რიდია პროგრესული, დაასკვნიდა, რომ ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას შეიძლება ჰქონდეს ნაციონალისტური, რეაქციული ხასიათი, ისე როგორც ჩვენში, თავის დროზე „თავადაზნაურულ-ნაციონალურ მოძრაობას“[5].

ა. ქუციძის ნაშრომის შესახებ რეცენზიაში ნ. ბერძენიშვილი სპეციალურად შეჩერდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ცნების დადგენაზე. იგი აღნიშნავდა, რომ აღნიშნული ტერმინი გაგებულ უნდა იქნეს ორგვარი მნიშვნელობით: 1) ვიწრო, სპეციფიკური აზრით, რომელიც სოციალ-ეკონომიკური პროგრესის შემცველია და 2) ფართო მნიშვნელობით, ე. ი. როგორც ბრძოლა უცხოელ დამპყრობელთა წინააღმდეგ. ასე მაგალითად, ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ფეოდალური საქართველოს ბრძოლა ოსმალო დამპყრობელთა წინააღმდეგ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ხასიათისა იყო, რადგან ბარბაროსულ-ფეოდალური ოსმალეთი აფერხებდა ფეოდალური, ე. ი. უფრო მოწინავე საქართველოს განვითარებას. ამიტომ და ამდენად, ქართველების ბრძოლა სპარსს და ოსმალო დამპყრობელთა წინააღმდეგ პროგრესული და სამართლიანი იყო, ე. ი. ატარებდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ხასიათს. ნ. ბერძენიშვილი ამ შემთხვევაშიც ძალზე წინ სწევდა სოციალურ საკითხს. ამათგან განსხვავებით, ნ. ბერძენიშვილს მიაჩნდა, რომ ცარიზმის წინააღმდეგ ქართველი საზოგადოების ბრძოლა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ხასიათისა იქნებოდა იმ შემთხვევაში, თუ აღნუსხებულნი მიზნები დაისახავდნენ ბატონყმური წყობილების მოსპობას, ბერეუაზიული ურთიერთობის გაბატონებას. ასე-

---

2 შეთა ზარიც. ჩვენ შეუძლებლად მიგვაჩნია ი. ბ. სტალინის აღნიშნული კრიტიკიდან ამ დებულის გაელება თითქოს ისტორიკოსი „ფეოდალურ-მონარქიული ნაციონალიზმისა“ და მოსალოდნელი 1812 წლის შეტევებას როგორც სულ სხვა რიგის მოვლენას. კერძოდ ამ შეხედულებას იზიარებს ა. სულაკველიძე (იხ. მისი „ნარკვევები ბარათაშვილის პოეზიაზე“, 1968, გვ. 275—76).

3 ნ. ბერძენიშვილი, ა. ქუციძე, ბაზისგადებრივ-პოლიტიკური მოძრაობა საქართველოში XIX საუკუნეში (ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლა), ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, I, 1955, გვ. 469.

4 ნ. ბერძენიშვილი, ა. ქუციძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 471.

5 იქვე, გვ. 472.

თი იდეები კი, ნ. ბერძენიშვილის თანახმად, ქართულ საზოგადოებრივ მოძრაობას გაუჩნდა მხოლოდ XIX ს-ის მეორე ნახევარში[6].

ნ. ბერძენიშვილი 1942 წელს დაწერილ რეცენზიაში ნ. მახარაძის წიგნზე „მეფრეთის 1819—1920 წლების აჯანყება" წერდა, რომ სოლომონ II-ის მეთაურობით იმერეთის დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლა პროგრესული იყო[7]. აღნიშნულ მოძრაობას ნ. ბერძენიშვილი აფასებდა როგორც ქართველი ხალხის დიად ბრძოლას. იგი სავსებით სწორად შენიშნავდა: „თითოეულ კლასს ამ აჯანყებაში თავისი ინტერესი ჰქონდა და სწორედ ამ ინტერესთა რეალიზაციისათვის ყველა ეს კლასები წეთანხმებულიყვნენ („сходятся" на известных, определенных, ограниченных общих задачах", ეს „общие задачи" იმერეთის აჯანყებაში „ქართველობის" აღდგენა ანუ „სამშობლოს განთავისუფლება" იყო[8], „ამ აჯანყების მთავარ ლოზუნგად თავიდანვე იყო და ბოლომდის დარჩა „სამშობლოს განთავისუფლება"[9]. 1949 წელს დაწერილ ნაშრომში „საქართველო XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში-" ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა: „მოხდებოდა ხოლმე, რომ ეს ერთიერთის მოწინააღმდეგე კლასები ამა თუ იმ მომენტში საერთო პროტესტით გამოდიოდნენ და ასეთ შემთხვევებში საზოგადოებრივი მოძრაობაც საერთო, სახალხო მოძრაობის ფერს იღებდა"[10]. ამ დებულების დასაბუთება ამ ნაშრომში ავტორს არ უცდია.

ი. კაჭარავა 1962 წელს გამოსულ თავის ნაშრომში ეთანხმება ნ. ბერძენიშვილს იმაში, რომ XIX ს-ის პირველ ნახევარში ქართველი გლეხობის გამოსვლები „არაფერს ეროვნულ-განმათავისუფლებელს" არ გულისხმობდა. მისი აზრით, „მართლაც, XIX ს-ის პირველი ნახევრის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობის ძირითად შინაარსს, თუ სახეში არ მივიღებთ თავადაზნაურულ-რესტავრატორულ მოძრაობას, წარმოადგენდა არა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, არამედ სახალხო განმათავისუფლებელი მოძრაობა"[11]. მაგრამ ავტორი არ ცდილა დაედგინა ამ ორი ცნების შინაარსი, გაემიჯნა ისინი ერთმანეთისაგან.

ი. კაჭარავას 1966 წელს გამოსულ ნაშრომში „ქართული ხალხის ეროვნული კონსოლიდაციის ეტაპები" აღნიშნულია, რომ ეროვნული საკითხის ისტორია XIX—XX საუკუნის საქართველოში იყოფა სამ ძირითად პერიოდად და რამდენიმე ეტაპად. I პერიოდი მოიცავს XIX ს-ის პირველ ნახევარს და ხასიათდება ეროვნული საკითხის უმთავრესად ფეოდალურ-მონარქიული გადაწყვეტის ცდით. ეს პერიოდი, თავის მხრივ, ორ ეტაპად იყოფა: პირველ ეტაპზე გაბატონებული მდგომარეობა უჭირავს ეროვნული საკითხის ფეოდალურ-მონარქიული გადაწყვეტის მომხრეთა დასს, მეორე ეტაპზე მისი განუყოფელი ბატონობა შერყეულია რესპუბლიკური იდეებისა და ეროვნული საკითხის დემოკრატიული გადაწყვეტის მომხრეთა დასის ჩასახვით. როგორც ვხედავთ, ავტორი არც აქ აჩვენებს თავის პოზიციას სახალხო-განმათავისუფ-

---

6 ნ. ბერძენიშვილი, ი. კაჭარავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 475.
7 იხ. ენიმკის მოამბე, XIII, 1942, გვ. 290.
8 იქვე, გვ. 294.
9 იქვე, გვ. 292.
10 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, 1965, გვ. 432.
11 ი. კაჭარავა, ქართული ისტორიოგრაფიის საკითხები, 1962, გვ. 236.

ლებელი და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობების გაგებისა და გამიჯვნის საკითხში.

ამის გაკეთებას ცდილობს ა. სერგულაძე 1970 წელს გამოსულ სპეციალურ სტატიაში „XIX საუკუნის საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პერიოდიზაციის საკითხისათვის"[12] ავტორი აღნიშნავს, რომ დამპყრობთა წინააღმდეგ დაპყრობილი ხალხების ის ბრძოლები, რომლებიც კაპიტალიზმამდელ ეპოქებში მიმდინარეობდა, სახალხო-განმათავისუფლებელი ბრძოლები იყო და ამ უკანასკნელთა ძირითად მიზანდასახულებას დამპყრობთა განდევნა და საკუთარი სახელმწიფოებრივი ცხოვრების სრულიად უფლებებში აღდგენა შეადგენდა[13]. ჩამოთვლის რა XIX საის პირველი ოცწლეულის ამბებს საქართველოში, ა. სერგულაძე წერს: „ყველა ეს მოძრაობა ანტირეჟიმული ხასიათისაა. ამ მოძრაობის მესვეურ და მამოძრავებელ ძალებს მიზნად ჰქონდათ რუსეთის კოლონიურ-მძარცველური რეჟიმის აღკვეთა ან შესუბუქება. ეს კეთილშობილური მისწრაფება განსაზღვრავდა ამ მოძრაობათა პროგრესულ ხასიათს. მაგრამ ეს მოძრაობანი არ აძალლებულან იმ ეტაპზე, სადაც ეროვნულ- მოძრაობა იწყება. მათ არ დაუსახავთ ის მიზნები, რასაც ეროვნული მოძრაობა ისახავს"[14]. აქ არ შევუდგებით იმის გარკვევას, თუ რამდენად ლოგიკურია ა. სერგულაძის მტკიცება იმის შესახებ, რომ, ერთი მხრივ, აღნიშნული ამბავნები ანტირეჟიმული ხასიათისა იყო, რომ მათ „მიზნად ჰქონდათ რუსეთის კოლონიურ-მძარცველური რეჟიმის აღკვეთა", ხოლო, მეორე მხრივ, ეს ამბავნები ვერ აძალლებენ „იმ ეტაპზე, სადაც ეროვნული მოძრაობა იწყება". გადავალთ ავტორის მიერ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის არსის გაგებაზე.

ეს მოძრაობა, ა. სერგულაძის მიხედვით, წინაკაპიტალისტური ხანის სახალხო-განმათავისუფლებელ მოძრაობათაგან განსხვავებით, სოციალური მოძრაობაცაა, ამ მოძრაობის მესვეურები „დიამეტრალურად უპირისპირდებიან ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის დამცველ ძალებს"[15]. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ა. სერგულაძის აზრით, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა საკუთრივ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გარდა თავის თავში შეიცავს ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის ძირითად ამოცანებს, ე. ი. დაპყრობილ ხალხში კლასთა ბრძოლის უკიდურეს გამწვავებას, ამ უკანასკნელის გადასვლას სოციალურ რევოლუციაში, ძირეულ რეფორმებს სოციალურ, პოლიტიკურ და სხვ. სფეროებში. თუ ეს არაა ან მოძრაობა ამისკენ თუ არ არის მიმართული, მაშინ ადგილი აქვს მხოლოდ და მხოლოდ სახალხო-განმათავისუფლებელ მოძრაობას. „ცხადია, ყველა ეს მოძრაობა, კოლონიური ხალხის დაუცხრომელი მისწრაფება უცხო მჩაგვრელი ძალის განდევნისა, აშზადებდა ნიადაგს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღმოცენებისათვის"[16].

---

12 ის წიგნში „ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ტენდენციების შესახებ". იგივე ნაშრომი უცვლელად არის შეტანილი ავტორის წიგნში „ნარკვევები საქართველო ინტელიგენციის ისტორიიდან", რომელიც 1980 წელს გამოვიდა. მანამდე ამ საკითხს ა. სერგულაძე ნაწილობრივ შეეხო წიგნში „ბრძოლის ბარათაშვილის ეპოქა", 1968.

13 იქვე, გვ. 72.

14 ა. სერგულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 12.

15 იქვე, გვ. 75.

16 იქვე, გვ. 82—83.

ამრიგად, ა. სურგულაძე თითქოს საკმაოდ ნათლად მიჯნავს ერთმანეთისაგან სახალხო-განმათავისუფლებელსა და ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობებს, ადგენს შესაბამის ცნებებს. ამ მხრივ, როგორც დავინახეთ, იგი ნ. ბერძენიშვილის შეხედულებას ეყრდნობა. მაგრამ, მეორე მხრივ, იმავე ნაშრომში ავტორი აღნიშნავს: „ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, როგორც თვით სახელწოდება გვიჩვენებს, იმ ერის მოძრაობაა, რომელიც ეროვნულ თავისუფლებას მოკლებულია და მისი მოპოვებისათვის იბრძვის"[17]. ამაში, რასაკვირველია, ა. სურგულაძე ბევრ მხრივ მართალია, მაგრამ მკითხველი ალბათ ადვილად დაგვეთანხმება, რომ ეს განცხადება საფუძვლიანად ეწინააღმდეგება ზემოთ მის მიერ გამოთქმულ აზრს. ასევე ითქმის ა. სურგულაძის მტკიცებაზე, რომ „ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ძირითადი ტენდენცია ყველა ქვეყანაში ეროვნული სახელმწიფოების შექმნა-ჩამოყალიბება იყო"[18]. თუ ეს ასეა, მაშინ ხომ ასეთივე მიზანი ჰქონდათ „სახალხო-განმათავისუფლებელ ბრძოლებს" XIX საუკუნის პირველი მესამედის საქართველოში?

ა. სურგულაძე თავისებურად იაზრებს ჩვენში, ე. ი. XIX ს-ის საქართველოში, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველი პერიოდის დაწყებას. საერთოდ, მისი მტკიცებით, განაპირა „მხარეების" ეკონომიკურ და სოციალურ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში გარდატეხანი ძირითადად იმპერიის ცენტრალური რაიონის გარდატეხებს ემთხვეოდა (მცირედი დაგვიანებით). შესაბამისად ხდებოდა თითქოს განმათავისუფლებელი და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ჩასახვა-განვითარება რუსეთის იმპერიაში. ამდენად, ჩვენი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა თავისი წარმოშობით დაკავშირებული იყო რუსეთის იმპერიის ცენტრისაგან. კერძოდ, დეკაბრისტთა გამოსვლის გამოძახილი ყოფილა ქართლ-კახეთის თავადაზნაურობის 1832 წლის შეთქმულება, როგორც ქართველთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის დასაწყისი. ავტორი ცდილობს ამ მოძრაობას, 1832 წლის გამოსვლას, მოუძებნოს ბურჟუაზიული განვითარების მომენტები. მაგრამ რამდენადაც ამ შეთქმულებას მონაწილეებში ბურჟუაზიის წარმომადგენლებს ვერ ხედავს, ცდილობს ეს იმით ახსნას, რომ ბურჟუაზია ამ დროის საქართველოში სუსტი იყო, რის გამოც მას ვერ ითავა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ხელმძღვანელობა. ამით ხსნის ა. სურგულაძე 1832 წლის შეთქმულების სოციალურ კონსერვატიზმს.

აქ არ შეუჩერდებით ა. სურგულაძის აღნიშნული მოსაზრების კრიტიკაზე, მას ჩვენ სპეციალურად ჩვენმოთ შევეხებით, განვაგრძობთ ჩვენთვის საინტერესო საკითხის ისტორიოგრაფიას.

მანამდე ასეთივე აზრი გამოთქმული ჰქონდა პ. რატიანს. 1958 წელს ვამოსულ ნაშრომში იგი წერდა: „ამრიგად, რუსეთის განმათავისუფლებელ მოძრაობის გავლენით და საქართველოს მაშინდელი ცხოვრება-წესის თავისებურებების შედეგად წარმოიშვა საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა"[19] ამ მოძრაობის პირველი ანუ თავადაზნაურული პერიოდი ჩვენში,

---

17 ა. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72

18 იქვე

19 იხ. საქართველოს ისტორია, I, 1958, გვ. 530.

პ. რატიანის მიხედვით, იწყება დაახლოებით 1832 წლიდან და გრძელდება 60-იანი წლების დასაწყისამდე[20].

ქართველ თავადაზნაურთა 1832 წლის შეთქმულება ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გამოვლენად მიიჩნიეს გ. გოზალიშვილმა (1935 წ.), პ. ინგოროყვამ, გ. ქიქოძემ (40-იანი წლების შუა ხანებში), ლიტერატურისმცოდნეებმა დ. გამეზარდაშვილმა, დ. ბენაშვილმა, ვ. შადურმა 50-იანი წლების ბოლოს გამოსულ შრომებში[21].

XIX ს-ს საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველი პერიოდის გაგების საკითხში ქართულ საბჭოურ მეცნიერებაში კარგა ხანია არსებობს სხვაგვარი შეხედულებაც, რომელსაც კიდევ უფრო წინ გადააქვს ჩვენში ამ მოძრაობის საწყისი ფაზა. კერძოდ, ამ თვალსაზრისზე იდგა ა. კაკვიძე 1954 წელს გამოსულ ნაშრომში „საქართველოს ისტორია (XIX საუკუნე). ა. კაკვიძე ეროვნულ-განმათავისუფლებლად თვლიდა 1804, 1812, და 1819-20 წლების აჯანყებებს, უფრო ზუსტად ამ აჯანყებებში მონაწილე გლეხობის გამოსვლებს. იგი წერდა: „ცარიზმის ბატონობის წინააღმდეგ მოძრაობა მთელ ქართველ მოსახლეობას მოიცავს. ერთი შეხედვით ეს არის საერთო ხალხობრივი მოძრაობა, მაგრამ საკმარისია წარმოვიდგინოთ მისი კლასობრივი საფუძვლები, რომ ცხადი გახდეს ორ ერთიმეორეზე დაპირისპირებული, ერთი მეორის საწინააღმდეგო მოძრაობა. თავადაზნაურობა იბრძვის თავისი ხელსუფლების აღდგენისათვის, ბატონყმური სამეფოს აღდგენისათვის, გლეხთა ბრძოლა კი მიმართულია წინააღმდეგ კოლონიური ჩაგვრისა, რომელიც აერთიანებდა ბატონყმურ, ბარბაროსულ ექსპლუატაციას კოლონიურ მძარცველობასთან. მაშასადამე, გლეხთა მოძრაობა ხალხთავისუფლებელი იყო"[22]. საგულისხმოდ, ა. კაკვიძე სპეციალურად არ შეჩერებულა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ცნების დადგენაზე (ამას სწორად აღნიშნავდა თავის რეცენზიაში ნ. ბერძენიშვილი). ცნების ასეთმა დაუდგენელი შინაარსით ხმარებამ გამოიწვია უხუსტობანი ავტორის მსჯელობაში. მის მიხედვით აღნიშნული გლეხთა აჯანყებანი მხოლოდ იმდენადაა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი, რამდენადაც ისინი მიმართული იყო კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ. რაც შეეხება თავადაზნაურობის გამოსვლებს, იქნებოდა ეს დამოკიდებული სახით, თუ გლეხობასთან ერთად, ისინი, ავტორის შეხედულებით, რეაქციული იყო. ასევე რეაქციულად თვლიდა იგი სოლომონ II ბრძოლას იმერეთის დამოუკიდებლობისათვის[23].

ბურის 1841 წლის აჯანყების მიმართ ა. კაკვიძე შენიშნავდა, რომ იგი (ეს აჯანყება) არ შეიძლებოდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობად გადაქცეულიყო, რადგან იგი თავიდანვე აღმოჩნდა თურქეთის ფაშებთან კავშირში და რუსეთის მფლობელობის წინააღმდეგ არა მარტო საკუთარ ძალას, არამედ თურქეთსა და ინგლისსაც ემყარებოდა[24]. ამ აჯანყებას ა. კაკვიძე ძირითა-

---

20 საქართველოს ისტორია, I, ტფ. ავტორთა პ. რატიანი, თბილისის უნივერსიტეტის ისტორიიდან, 1962, გვ. 361, 362, 363.

21 პ. ინგოროყვა და ვ. შადური ცდილობდნენ ეს მოძრაობა დაეკავშირებინათ დეკაბრისტების გამოსვლასთან.

22 ა. კაკვიძე, საქართველოს ისტორია (XIX საუკუნე), 1954, გვ. 1—2; იხ. ავტორი, გვ. 119, 120—21.

23 იქვე, გვ. 79.

24 ა. კაკვიძე, საქართველოს ისტორია, გვ. 208.

დად ანტიბატონყმური ხასიათისად თელდა. აქედან ჩანს, რომ ა. კიკვიძის თანახმად, გლეხობის შხილოდ ანტიბატონყმური აჯანყება არ შეიძლებოდა ჩათელილიყო ეროვნულ-განმათავისუფლებლად[36].

მოხედავად რიგი სადავო საკითხისა ა. კიკვიძის აღნიშნული მოსაზრება, ჭეშმარიტად ღრმად და ფრთხილად სწორსა და მართებულ დადებით დებულებებს შეიცავს. მსგავსი თვალსაზრისი განაცხადა ლ. ებანოიძემ თავის წიგნში „ნიკოლოზ ბარათაშვილი და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ხოგიერთი საკითხი საქართველოში", რომელიც გამოქვეყნდა 1968 წელს. ავტორის მსჯელობა საკითხზე თავისუფალია იმ ხარვეზებისაგან, რაც წინამორბედ ავტორთა შეხედულებას ჰქონდა. ღირსეულეს ყოველსა, უნდა აღინიშნოს ლ. ებანოიძის სწორი მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ „კლასთა ბრძოლის პარტისტულ-ლენინური მოძღვრება კი არ გამორიცხავს, არამედ გულისხმობს ისტორიაში ისეთ პირობებს, როცა დროებით, ქვეყნის საერთო-სახალხო ამოცანები პირველ რიგში დგებიან, თოლო ამის გამო შინაგანი კლასობრივი ბრძოლა იჩრდილება და დროებით მეორე პლანზე დგება. ასეთი ვითარება იქმნება მაშინ, როცა ქვეყანას ომი ან სხვა რაიმე საერთო-სახალხო საფრთხე ემუქრება"[37]. მკვლევარს სწორად აქვს შეფასებული, რომ ჩვენში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა დაიწყო 1802 წლიდან, რომ ამ მოძრაობაში საერთო ინტერესებია გამო, გაერთიანებული იყო თავადაზნაურობა და გლეხობა[38].

1810 წლის იმერეთის აჯანყების შესახებ 1957 წელს ვ. დუმბაძე მიუთითებდა, რომ ცარიზმის კოლონიური რეჟიმისა და ლმპყრობლური პოლიტიკის წინააღმდეგ ხალხის ბრძოლას დამოკიდებლობისა და თავისუფლების მოპოვების კეთილშობილური მიზნები ამოძრავებდა, რომ ამ ბრძოლას სახალხო-განმათავისუფლებელი ხასიათი ჰქონდა[39].

სვანეთის 1875—76 წლების აჯანყების ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ხასიათზეა მითითებული ა. ჩარკვიანის 1967 წელს გამოსულ წიგნში „სვანეთი-

შეჩერდებით კიდევ რამდენიმე ნაშრომის განხილვაზე. „საქართველოს ისტორიის ნარკვევებში" IV ტომის წინასიტყვაობაში (ავტორი ვ. დუმბაძე) ვკითხულობთ, რომ XIX ს-ის პირველ ნახევარში ქართველი ხალხი იბრძოდა თვითმპყრობელობის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ, თავისი სახელმწი-

---

[36] შეგნიშნავთ, რომ ჩვენი აზრით კიკვიძის პირველი ბრძოლა შეფის რუსეთის წინააღმდეგ ეროვნულ-განმათავისუფლებლად თვლის საბჭოთა ისტორიოსნები. ა. პიონკი და ვ. დანილოვი. იხ. А. М. П и н к о в с к и й. О борьбе кавказских горцев с царскими колонизаторами. ВИ. 1956 № 3, გვ. 80. 87; Г. Д. Д а н и л о в. О движении горцев под руководством Шамиля. ВИ. 1956. № 7, გვ. 72. მანამდე ქართველებსა და სომხების ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XVIII ს-ის ლიტერატურაში ეროვნულ-განმათავისუფლებლად აცხადებდა ა. ორახელაშვილი. იხ. მისი ნაშრომები გ. ქიქოძის წიგნში „ეროკლე II". „Советская книга". 1946. № 3—4,1946 და სტატია. „Армянское национально-освободительное движение в 60-х гг. XVIII столетия", Известия АН СССР. т II, № 2. 1946.

[37] ლ. ებანოიძე. ხიკოლოზ ბარათაშვილი. გვ. 110. 1976 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში „ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიის ნარკვევები" (II) ვ. გაფრინდაშვილი აზიარებს ლ. ებანოიძის აზრს საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ტიპზე XIX ს-ის ღამეგადაწყვეტილებულ.

[37] მანამდე თავისი თვალსაზრისი, თემაც არათანმიმდევრულად (იხ. გვ. 137, 141) ავტორმა გამოთქვა სტატიაში „ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის საკითხებისთვის". „ძიებანი". 1959, № 2.

[38] ვ. დ უ მ ბ ა ძ ე. ნარკვევები საქართველოს XIX ს-ის პირველ ნახევარში, 1957, გვ. 196.

ფლებრივობის აღდგენისათვის, რომ კერძოდ, რუსეთ-საქართველოს 1783 წლის ტრაქტატის აღდგენის მიზნებს ემსახურებოდა XIX ს-ის პირველი მეოთხედის სახალხო აჯანყებანიც. კონკრეტულად იგივეა ნათქვამი 1804, 1812, 1819—20 წლების აჯანყებებზე. თუმცა „ნარკვევების" IV ტომში ფაქტობრივად არის აღიარებული XIX ს-ის I მეოთხედის საქართველოში სახალხო თუ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გაშლა, მაგრამ არ ჩანს თუ სახელდობრ რა ტერმინით აღნიშნავენ აეტორები ამ მოძრაობას. ზოგან ეს მოძრაობა მოხსენიებულია „განმათავისუფლებელი მოძრაობის" სახელით[30].

„ნარკვევების" V ტომის შესავალში ვკითხულობთ, რომ საქართველოს „განმათავისუფლებელი" მოძრაობის პირველ პერიოდს წარმოადგენდა თავადაზნაურულ-პროგრესული მოძრაობა (1832—1863 წწ.)[30] აღნიშნულია ისიც, რომ ქართველმა ხალხმა XIX ს-ის დამდეგიდანვე აღიმაღლა ხმა ადგილობრივ და ეცადა შეეკავებინა წინააღმდეგ[31], რომ „პირველ პერიოდში და მთელ XIX ს-ის მანძილზე გლეხთა მოძრაობა იყო ძირითადი მასობრივი ძალა, რომელიც ცარიზმის კოლონიურ პოლიტიკას ეწინააღმდეგებოდა"[32], ანდა რომ „სტიქიური ხასიათისა იყო გლეხთა აჯანყებები XIX ს-ის საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველ პერიოდში"[33]. ერთი სიტყვით, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის I პერიოდის გაგებაში „ნარკვევების" V ტომში წინააღმდეგობებია. მეორე მხრივ, სწორადაა შენიშნული ის გარემოება, რომ „საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში, ისევე როგორც რუსეთის, დასავლეთ ევროპისა და საერთოდ ყველა მრავალეროვანი ქვეყნის ჩაგრულ ხალხთა მოძრაობაში, შეტ-ნაკლებად საზოგადოების ყველა კლასი, ყველა სოციალური ფენა მონაწილეობდა... ყოველ მათგანს ცარიზმის უხეში კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ ბრძოლაში საერთო-ეროვნული დროშა მიუძღოდა"[34].

დასასრულს, აღნიშნული საკითხის გაგებაში არ ჩანს გარკვეულობა ა. ბენდიანიშვილის ხაშრომში „ეროვნული საკითხი საქართველოში 1801—1921 წწ." წიგნში ყველგან საუბარია ეროვნულ საკითხზე, ქართული სახელმწიფოებრიობის აღდგენაზე, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის არსზე, მაგრამ მის პირველ პერიოდზე XIX ს-ის საქართველოში ნაშრომში თითქმის არაფერია ნათქვამი. მხოლოდ ნაწარმოების ერთადერთ (მეოთხე) გვერდზე ვკითხულობთ, რომ XIX ს-ის პირველი ოცწლეულის ანტირეჟიმული აჯანყებები, 1832 წლის შეთქმულება, თერგდალეულთა მოღვაწეობა... — ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის განვითარება-გაფართოების ეტაპებია, რომ ფეოდალიზმის ხანაში სახალხო-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ძირითადი მიზანია ეცხოელ დამპყრობთაგან ქვეყნის განთავისუფლება და რომ ფეოდალიზმის ლეველისა და კაპიტალიზმის განვითარების პერიოდში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა პოლიტიკურთან ერთად იძენს სოციალურ შინაარსსაც. აღნიშნული განცხადების ფონზე ასეთი ლაკონიური თხრობისას, ძნელი გასაზრებელი რჩება — ჰქონდათ თუ არა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი

---

30 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 939. იხ. აგრეთვე, გვ. 464, 945.
31 ნარკვევები, ტ. V, გვ. 17; იხ. აგრეთვე, გვ. 11
32 იქვე, გვ. 17
33 იქვე.
34 იქვე, ტ. IV, გვ. 661.

მოძრაობის ხასიათი XIX ს-ის ანტირეიმულ აჯანყებებს საქართველოში, თუ ისინი წარმოადგენდნენ სახალხო-განმათავისუფლებელ მოძრაობას.

ეს, აშკარაა მოკლედ, ძთავარი მოშენტების ჩვენებით, ჩვენთვის საინტერესო საკითხის ისტორიოგრაფია ქართულ საბჭოურ ისტორიულ მეცნიერებაში. მაგრამ, პიუნედავად ხემოთქმულისა, მაინც რჩება ბევრი საკითხი, რომლებიც უფრო მეტ დაკვირვებასა და გაანალიზებას მოითხოვს. შევეხოთ პრობლემის მეთოდოლოგიურ მხარესაც.

ისტორიულ მატერიალიზმში ანბანური ჭეშმარიტება გახლავთ ის აზრი, რომ კლასობრივად გათიშულ საზოგადოებაში ადგილი აქვს ბრძოლას ამ კლასებს შორის. მაგრამ არის ერთი მოშენტი, რაც საგრძნობლად ამოდიფიცირებს, აზღვაფერებს ამ კანონზომიერებას. საქმე ეხება ვითარებას, როდესაც ესა თუ ის საზოგადოება, ხალხი დაპყრობის საფრთხის წინაშეა, ან უკვე დაპყრობილია. ასეთ შემთხვევებში ბუნებრივია, რომ მოცემულ საზოგადოებას, ეთნოსს უნდება საერთო ინტერესები, რის გამოც ხდება საზოგადოების შემადგენელი კლასებისა და ფენების დროებითი გაერთიანება. ისტორიულმა მატერიალიზმმა ამაზე უკვე დიდი ხნის წინათ მიაქცია ყურადღება. ფ. ენგელსი 1875 წელს წერდა: „სანამ სიცოცხლისუნარიანი ხალხი შებორკილია უცხოელი დამპყრობლის მიერ, იგი აუცილებლობით ძიმართავს მთელ თავის ძალებს, მთელ თავის მისწრაფებებს, მთელ თავის ენერგიას საგარეო მტრის წინააღმდეგ და სანამ მისი საშინაო ცხოვრება რჩება ამგვარად პარალიზებული, მას არ შეუძლია იბრძოლოს სოციალური განთავისუფლებისათვის. ირლანდია, რუსეთი თათარ-მოხლოლთა უღლის ქვეშ და ა. შ. იძლევიან ამ მდგომარეობის ნათელ დადასტურებას"[35].

რუსეთის XIX ს-ის 50-60-იანი წლების ვითარების მიმართ ვ. ი. ლენინი აღნიშნავდა: „რევოლუციური იყო სწორედ პოლონეთი მთლიანად, არა მარტო გლეხობა, არამედ თავადაზნაურობის ჩასაც"[36]. 1921 წელს ვ. ი. ლენინი მიუთითებდა, რომ მსოფლიო რევოლუციის მომავალ გადამწყვეტ ბრძოლებში დედამიწის მოსახლეობის უდიდესი ნაწილის მოძრაობა წარიმართება ჯერ ეროვნული განთავისუფლებისათვის, ხოლო შემდეგ - კაპიტალიზმის წინააღმდეგ[37]. ამრიგად, ფ. ენგელსი და ვ. ი. ლენინი საკმაოდ ნათლად მიუთითებდნენ გარკვეულ ისტორიულ სიტუაციებში მთელი ერის შეკავშირების შესაძლებლობაზე.

ამავე საკითხზე 1967 წელს გამოსულ მეცნიერული კომუნიზმის სახელმძღვანელოში ვკითხულობთ: „კოლონიური ბატონობის პერიოდში თითქმის ყველა კლასი და სოციალური ფენა განიცდის კოლონიზატორთა მხრიდან ჩაგვრას და ამიტომ ამა თუ იმ ზომით მონაწილეობს განმათავისუფლებელ მოძრაობაში. პოლიტიკური დამოუკიდებლობის მოთხოვნის მხარდასაჭერად ერთიმეორის მხარდამხარ გამოდიან ქალაქისა და სოფლის პროლეტარები, გლეხობა, ქალაქის წვრილი ბურჟუაზია, ხოლო ზოგჯერ პატრიოტულად განწყობილი თავადაზნაურობაც"[38]. ეს, როგორც ვხედავთ, აღნიშნულია თანამედროვე

---

[35] К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 18, გვ. 555.

[36] ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 6, გვ. 369—70.

[37] ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 32, გვ. 614.

[38] Основы научного коммунизма, М., 1967, გვ. 185; იხ. აგრეთვე, გვ. 190.

ბესაშე საფყაროს მიმართ. კლასობრივი ფორმაციების მიმართ საერთოდ ეს გარემოება აღნიშნული აქვს საბჭოთა ფილოსოფოსს ა. ა. მაკაროვსკის[39].

საქართველოს ისტორია ზემოაღნიშნულის ბრწყინვალე ილუსტრაციას წარმოადგენს. ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ ასეთი სიტუაციები ჩვენს ისტორიაში ძალზე ხშირი იყო. შესაბამისად ჩვენში კლასთა ბრძოლა უფრო დიდი ხნის განმავლობაში იბაცვლებდა უკანა პლანზე და ეს გარემოება შეუმჩნეველი არ დარჩენია ქართულ მეცნიერებას, მასზე მიუთითებდნენ ივ. ჯავახიშვილი, გ. ნათაძე, ს. დანელია, ნ. ბერძენიშვილი (ნაწილობრივ)[40].

აქ კითხვა ისმის: როგორია თანაფარდობა ეროვნული და სოციალური საკითხების გადაწყვეტას აღნიშნულ სიტუაციებში? დგება ისინი თანაბრად, თუ სოციალური საკითხი მაინც წინა პლანზე იწევს. ამაზედაც დამაჯერებელ პასუხს ვპოულობთ ფ. ენგელსთან. მისი შეხედულებით, „ეროვნული ჩაგვრის მოშორება ძირითადი პირობაა ყოველი ჯანსაღი და თავისუფალი განვითარებისათვის[41]: მაგრამ სანამ არ არის მიღწეული ეროვნული დამოუკიდებლობა, დიდ ხალხს ისტორიულად არ შეუძლია განიხილოს რამდენადმე სერიოზულად რაიმე საშინაო საკითხები-[42].

ფ. ენგელსის ავტორიტეტს გარეშეც ნათელია ის გარემოება, რომ დაპყრობილმა ერმა მთელი ენერგია უნდა წარიმართოს უცხოელთა ბატონობისაგან განთავისუფლებისათვის, რომ სოციალური საკითხი ამჯერად უკანა პლანზე გადავა. იგი, სოციალური საკითხი, წინა პლანზე წამოიწევა მხოლოდ ერის მიერ დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ. ენგელსს მოჰყონდა იტალიის, გერმანიისა და უნგრეთის მაგალითები და უჩვენებდა, რომ გასული საუკუნის 60-იან. 70-იან წლებამდე სოციალური განთავისუფლებისათვის ბრძოლის ამ ქვეყნებში ძალზე ნელა მიდიოდა ეროვნული სახელმწიფოებრიობის უჭონლობის გამო. აქ ეროვნული თავისუფლების მოპოვების შემდეგ სოციალური განთავისუფლების საქმე წინ წავიდა[43] შემდგომში, 1893 წელს, აღნიშნულ აზრი ფ. ენგელსის მიერ ასე იქნა განვითარებული: „თუ არ იქნა აღდგენილი ყოველ ცალკეული ერის დამოუკიდებლობა და ერთიანობა, ისე არც პროლეტარიატის საერთაშორისო გაერთიანებაა შესაძლებელი და არც ამ ერების მშვიდობიანი და შეგნებული თანამშრომლობა საერთო მიზნების მისაღწევად-[44] ამის შემდეგ შეეცდებით დასმულ საკითხზე ჩვენი პოზიციის დასაბუთებას.

ჩვენ სწორად მიგვაჩნია ის თვალსაზრისი, რომელიც XIX ს-ის საქართველოში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველ ეტაპს ხედავს ამ საუკუნის პირველი ოცწლეულის გამოსვლებში. ცდება ზოგიერთი ქართველი ისტორიკოსი და ლიტერატურისმცოდნე, როდესაც დეკაბრისტების ჯავლენით

---

[39] А. А. Макаровский. Общественный прогресс. М., 1870. გვ 177.

[40] ამ საკითხის ზოგად, თეორიულ პლანში, ისე კონკრეტულად საქართველოს ისტორიის მასალაზე იხ. თვისებები ჩვენი ნაშრომებისა „К проблеме модификации закономерности классовой борьбы" (კრებულში „Актуальные проблемы детерминизма". Тб., 1980).

[41] К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 35. გვ 221.

[42] იქვე, გვ. 230; იხ აგრეთვე. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т 22, გვ 220.

[43] К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 35. გვ. 220.

[44] კ. მარქსი, ფ. ენგელსი. კომუნისტური პარტიის მანიფესტი. 1947. გვ XXI.

ხსნიან საქართველოში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის განვითარებას XIX ს-ში. ამით ისინი უგულვებელყოფენ საქართველოს ვითარების სპეციფიკურობას XIX ს-ში. თუ რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობა თავის განვითარებაში განპირობებული იყო ეკონომიკური, სოციალური, პოლიტიკური (მასების პოლიტიკური შეგნების განვითარების ბაზაზე) და ა. შ. ღმაველობით, ქართველთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას დიდ იმპულსს აძლევდა ქვეყნის კოლონიური ჩაგვრა, სახელმწიფოებრივობის დაკარგვა, და ა. შ. სწორედ ამ გარემოებებმა განაპირობეს ქართველი ხალხის ფართო ხასიათის გამოსვლები XIX ს-ის პირველ ოცწლეულში[45], ავრეთვე გურიის 1841 წლის აჯანყების დროს. სწორედ ამიტომ იყო, რომ ეს აჯანყებები მასობრიობითა და ხანგრძლივობით გაცილებით მეტი იყო დეკაბრისტების 1825 წლის გამოსვლასთან შედარებით. სხვა ამბავია, რომ საქართველოს ისტორიის ძნელბედობის გამო შეჭმნილმა ვითარებამ განაპირობა რა ცალკეულ სამეფო-სამთავროთა დამოუკიდებელი პოლიტიკური არსებობა, ამით ავრეთვე ამ აჯანყებათა ლოკალური, ისტორიულ თვებშიდა ხასიათი გამოიწვია.

ალარ შევჩერდებით დაწვრილებით იმაზე, რომ ჩვენი ქვეყნის პოლიტიკური ცენტრებობა განაპირობებდა ფართო მასების გაერთიანებას ეროვნული თავისუფლებისათვის ბრძოლაში. ის ისტორიკოსები, რომლებიც საწინააღმდეგოს ამტკიცებენ, გამოდიან იმ მოსაზრებიდან, რომ კლასობრივ საზოგადოებაში ძირითადია თითოეული კლასის, სოციალური ჯგუფის კლასობრივი და ა. შ. ინტერესები, მიზნები, რომ ამდენად, საერთო ეროვნულ ინტერესზე. ბოჭანზე ლაპარაკი ამ შემთხვევაში გამორიცხულია. მაგრამ მათ აიწყდებათ, რომ როგორც ყოველი სახის სოციალურად დაშრევებული ეთნოსი, ასევე ერიც არაა ფიქცია, რომ იგი გარკვეული აზრით ისეთივე რეალობაა როგორც სოციალური კლასი, ჯგუფი. რამდენადაც ერს როგორც ისტორიულად ჩამოყალიბებულ მყარ ერთობას რეალური ხასიათი აქვს, იმდენად რეალურად არსებობს საერთო ეროვნული ინტერესი, მიზანი, რაც პირველ რიგში, ერის უფლებობის შემთხვევაში ეროვნული დამოუკიდებლობის აღდგენას გულისხმობს. ეს ამოცანა კი ხორციელდება ერის უდიდესი ნაწილის გაერთიანებით.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, რასაკვირველია, საკმაოდ ხანგრძლივი ისტორიული პროცესია და მისი ძირითადი ამოცანაა ეროვნული დამოუკიდებლობის მოპოვება, ეროვნული სახელმწიფოებრიობის აღდგენა ან შექმნა. ამისაგან განსხვავებით, ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძა ეროვნულ-დემოკრატიული რევოლუცია იშლება დროის მოკლე მონაკვეთში; უკანასკნელის უპირველეს ამოცანას შეადგენს იგივე მიზანი, რაც აქვს ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას, მხოლოდ ამ მიზნის მიღწევის შემდეგ საზოგადოება ისწრაფვის რადიკალური, სოციალური და პოლიტიკური გარდაქმნებისაკენ. ამას ადგილი აქვს თანამედროვე მესამე სამყაროს ნაწილში და ისიც. უკანასკნელი რამდენიმე ათეული წლის მანძილზე. ამას კი თავისი მიზეზები

---

45 ნ. ბერძენიშვილის თანახმად, კახეთის 1812 წლის აჯანყების ყველაზე ფაზაში — სექტემბერ-ნოემბერში — მონაწილეობას იღებდა ამ ისტორიული თემის გლეხობის თითქმის მთელი მოზრდილი მამა — 12—16 ათასამდე კომლი, ანუ 40000 გლეხი (იხ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 486). ასევე თავდაბლაურობის ეპიზოდია. იგივე ითქმის საქართველოს დანარჩენ აჯანყებულ მხარეებზე.

აქვს, რაც არ არსებობდა უწინ, განსაკუთრებით XIX ს-ში, მეორე მსოფლიო ომამდეც კი.

სხვანაირად რომ ვთქვათ, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ანდა ეროვნულ-დემოკრატიული რევოლუცია, რასაც ადგილი აქვს მესამე სამყაროს ნაწილში უახლესი ხანის ისტორიაში, ესაა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის კულმინაციური მომენტი, რომელიც დროის მცირე მონაკვეთში ხორციელდება და რომელიც სოციალ-პოლიტიკური რევოლუციის წანამძღვარია, ამიტომ იგი ამ მოძრაობის ყველაზე მაღალი განვითარების შედეგია.

ყოველ შემთხვევაში ცალკეული მაგალითების ფონზე აღნიშნული გარემოება საკმაოდ ნათლად დგინდება ხოლმე. საყოველთაოდ ცნობილი გახლავთ ის ფაქტი, რომ პოლონეთის 1794, 1830—31 და 1863 წლის აჯანყებებში სოციალური საკითხი დღის წესრიგში არ დამდგარა. მაგრამ მიუხედავად ამისა არავისში არ იწვევს უკვე ამ აჯანყებების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ხასიათი. აგრეთვე რუსი ხალხის 1812 წლის სამამულო ომზე ნაპოლეონის საფრანგეთის წინააღმდეგ[48] და ა. შ. სწორედ ამავე რიგის მოვლენაა XIX ს-ის პირველი ოცწლეულის საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობაც.

დასასრულს, შეიძლება გვითხრან იმის შესახებ, რომ XIX ს-ის პირველ ოცწლეულში ქართველთა ეთნიკური ერთობა ჯერ კიდევ არ იყო განვითარებული ერის ფორმით, ამდენად, ამ პერიოდის მოძრაობა იყო მხოლოდ სახალხო-განმათავისუფლებელი და არა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა. ამის გამო უნდა შევნიშნოთ, რომ ამავე თვალსაზრისით, XX ს-ის ცალკეული ათწლეულების მანძილზე აზიისა და აფრიკის რიგი ხალხების ბრძოლა კოლონიალიზმის წინააღმდეგ არ შეიძლება ჩაითვალოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობად, ვინაიდან ისინი ჯერ კიდევ არ არიან ერად ჩამოყალიბებულნი.

დაბოლოს, ჩვენს ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას აქვს ერთი ასპექტიც, რომელიც კიდევ უფრო წარმოაჩენს მის პროგრესულობას. თუ ამ მოძრაობას განვიხილავთ უფრო ფართო ფონზე, სახელდობრ დასავლეთ ევროპის დემოკრატიისა და რევოლუციის, ერთი მხრივ, და დასავლეთ ევროპის რეაქციისა და რუსეთის ცარიზმის, მეორე მხრივ, დაპირისპირების ფონზე, ადვილად დავინახავთ რომ საქართველო, იყო რა რევოლუციური ელემენტი რუსეთის იმპერიაში, ამით მას თავისი მოკრძალებული წვლილი შეჰქონდა ისტორიის აღმავალ განვითარებაში. ამაზე უკვე იქნა გამახვილებული უახლეს ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

ამრიგად, ჩვენ სწორად მიგვაჩნია ის თვალსაზრისი, რომლის თანახმადაც საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლა XIX ს-ში თითქმის ამ საუკუნის დასაწყისიდანვე იღებდა სათავეს.

---

[48] კიდევ მეტი. ა. სურინოვის ალბომში გამოსულ ნიგნში „Минин и Пожарский" რუსი ხალხის ბრძოლა პოლონელი და შვედი ინტერვენტების წინააღმდეგ XVII ს-ის დასაწყისში ეროვნულ-განმათავისუფლებლად არის განხილული.

Г. В. КОРАНАШВИЛИ

К ВОПРОСУ О ПЕРВОМ ПЕРИОДЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ГРУЗИИ В XIX ВЕКЕ

Резюме

В грузинской историографии господствует взгляд, согласно которому национально-освободительное движение в Грузии под игом царской России началось лишь с 60-х годов прошлого столетия. Оно связывается с появлением элементов буржуазного развития, обострением социального вопроса. В противовес такой точке зрения автор статьи доказывает, что начало грузинского национально-освободительного движения в составе Русской империи надо искать уже в первом десятилетии XIX столетия, когда Грузия потеряла национальную самостоятельность и путем восстаний старалась восстановить ее.

G. KORANASHVILI

THE PROBLEM OF THE BEGINNING OF THE NATIONAL—LIBERATION MOVEMENT IN THE GEORGIA OF 19th CENTURY

Summary

In the Georgian historiography is dominant the opinion according to which the Georgian movement for national independence under the yoke of the Tsarist Russia has begun since the 60-s of the last century It is Connected with the elements of bourgeois development. To counterbalance this opinion the author of the article proves that the beginning of the Georgian movement for national independence under the Tsarist Russia one must already seek in the first decade of the 19th century when Georgia lost its national independence and tried to restore it by uprisings.

HUBERT KAUFHOLD

STAND UND AUFGABEN DER ERFORSCHUNG DES GEORGISCHEN UND ARMENISCHEN RECHTS — AUS DOUTSCHER SICHT *

Der erste, der sich in Westeuropa mit georgischen und armenischen Rechtsquellen beschäftigte, war meines Wissens der Franzose Marie—Félicité Brosset (1802—1880). 1829 veröffentlichte er einen Bericht über eine Handschrift mit der Rechtssammlung des georgischen Königs Vaḫtang VI.[1]. Der französische Botschafter in Tiflis hatte sie kurz vorher, 1826, der Königlichen Bibliothek in Paris überlassen[2]. Brosset, überhaupt der Begründer der wissenschaftlichen georgischen Studien im Westen[3], war aber kein Jurist. Von seinen zahlreichen Veröffentlichungen[4] betreffen auch nur wenige die Rechtsliteratur.[5]

Als erster Jurist nahm der Berliner Professor Friedrich August Biener (1787—1861) Notiz von den kaukasischen Quellen. Ihn interessierten aber nicht das armenische und georgische Recht als solches. Es ging ihm vielmehr um das Nachleben des römischen Rechts darin, um juristische Literaturgeschichte. Ein Jahr nach Brossets Bericht, nämlich 1830, erschien Bieners Aufsatz „Vorläufige Nachricht über einige, noch jetzt geltende, Georgische (Grusinische) und Armenische Rechtssammlungen"[6]. Darin befaßt er

---

* [illegible] 28 [illegible]

[1] Notice du Code géorgien, manuscrits de la Bibliothèque Royal. In: Nouveau Journal Asiatique 3 (Paris 1829) 177-210, 384.

[2] Vgl. F. Macler, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale. Paris 1908, S. 176, Nr. 24 (=Anc. fonds géorg. 5).

[3] Vgl. K. Salia, Le centenaire du décès de Marie-Félicité Brosset (1802-1880). In: Bedi Kartlisa 38 (Paris 1980) 7-22.

[4] Vgl. [L. Brosset]. Bibliographie analitique des ouvrages de Monsieur M.-F. Brosset 1824-1879. Saint-Pétersbourg 1887.

[5] Außer dem in Fußnote 1 genannten Aufsatz: „Extrait d'un code géorgien redigé par le prince Vakhtang". In: J. M. Pardessus, Collection de Lois maritimes antérieures au XVIIIe siècle. Tome 3, Paris 1834, S. 530-531. „Notice sur un Nomocanon géorgien [illegible] manuscrit du Musée Asiatique". In: Bulletin de l'Academie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg 19 (1874) 337-374. „Détails sur le droit public arménien, extraits du Code géorgien du roi Wakhtang, et traduits du géorgien." In: Nouveau Journal Asiatique 9(1832) 21-30. „Rapport sur un manuscrit arménien, Mekhitar Gosch, Livre del décision judiciaire." St.-Pétersbourg 1849.

[6] In: Kritische Zeitschrift für Rechtswissenschaft und Gesetzgebung des Auslandes 2 (Heidelberg 1830) 233-244.

sich zunächst mit der Frage, wieweit die späteren griechischen, moldauischen und russischen Rechtsquellen römisches Recht enthalten und geht am Schluß auf wenigen Seiten auf die Sammlung Vaḫtangs VI und den Großen Nomokanon sowie das Rechtsbuch der Armenier in Astrachan und das Kanonagirk' ein. Seine alleinigen Quellen sind der Aufsatz von Brosset und briefliche Mitteilungen des Petersburger wirklichen Staatsrathes Freiherrn von Rosenkampff. Diesem stand dienstlich eine 1823 nach St Petersburg geschickte russische Übersetzung der Sammlung Vaḫtangs zur Verfügung, „weil die Kenntniß und Bearbeitung der geltenden Provincialrechte zu den Attributen der Gesetzcommission gehört“.[7] Es ist wohl diejenige Übersetzung, die der Dirigierende Senat 1828 drucken ließ[8]

1838 veröffentlichte Kardinal Angelo Mai, der Präfekt der Vatikanischen Bibliothek, im zehnten Band seiner weitgespannten Sammlung „Scriptorum Veterum Nova Collectio“ auch Kanones der armenischen Kirche in lateinischer Übersetzung, nach einer Handschrift in Rom[9]. Die Übersetzung stammt allerdings nicht von ihm, sondern von einem offenbar dort weilenden armenisch—katholischen Antoniter-Mönch.[10]

Nähere Kenntnisse über das weltliche Recht verschaffte dann August Franz Ludwig Maria Freiherr von Haxthausen (1792-1866).[11] Er hatte in Göttingen Jura studiert und sich dann mit der Agrarverfassung in Westfalen und Preußen beschäftigt. Nachdem Zar Nikolaus durch eine Veröffentlichung auf ihn aufmerksam geworden war, ließ er ihn 1843 bis 1844 die Agrarverhältnisse im russischen Reich untersuchen. Als Ergebnis seines Aufenthalts erschienen unter anderem 1856 in Leipzig seine zweibändigen „Reiseerinnerungen und gesammelten Notizen“ unter dem Titel „Transkaukasia. Andeutungen über das Familien=und Gemeindeleben und die socialen Verhältnisse einiger Völker zwischen dem Schwarzen und Kaspischen Meere“. Besonders im Anhang zum zweiten Teil geht er auf die Jurisprudenz in Transkaukasien ein und gibt Auszüge aus der Sammlung Vaḫtangs.[12] Seine deutsche Übersetzung beruht auf der schon erwähnten russischen.

Einem Teilbereich, dem Recht der Armenier in Polen und in Lemberg, widmete sich der österreichische Rechtshistoriker Ferdinand Bischoff (1826-1915). Er wurde 1851 Privatdozent in Ölmütz und veröffentlichte daraufhin ein Buch über das alte Ölmützer Recht. Seine 1857 und 1862 er-

---

[7] Biner aaO 239

[8] Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI. Изд. Правительствующего Сената С. Петербург, 1828.

[9] Es handelt sich um die Hs. Borg. armen. 60. s. Mai aaO, Praefatio S. XXI. E. Tisserant, Codices Armeni Bybliothecae Vaticanae, Rom 1927, S. 87-91.

[10] Mai aaO, S. 316 der zweiten Paginierung: „P. Arsenius Angiarakiacus“, „monachus instituti antoniani“

[11] S. Allgemeine Deutsche Biographie, Band 11 (1880), S 119-121.

[12] S 196-266. Das Buch von Haxthausens erschien übrigens 1872 in Vagarschapat auch in einer armenischen Übersetzung von Aristakes Sendrakean.

schienenen Arbeiten über das armenische Recht[13] verdanken wir wohl nur dem Umstand, daß er 1855 eine Professur in Lemberg erhalten hatte.

Als nächster ist der Berliner Orientalist Heinrich Petermann (1801-1876) zu nennen. Er war ein eifriger Handschriftensammler und bekam 1865 von einem armenischen Studenten aus Erewan eine armenische Handschrift. Sie enthielt die „Gesetze Konstantins", das Datastanagirk' des Mhit'ar Goš, die Kanones des Johannes von Erznka sowie weitere Kanones. Petermann berichtet darüber 1867 kurz der Berliner Akademie der Wissenschaften[14]. Dabei geht er aber kaum auf die original-armenischen Texte ein, sondern auch bei ihm steht das römische Recht ganz im Vordergrund, nämlich die Gesetze Konstantins. Er weist bereits auf einen syrischen Text dieser Quelle hin. 1880 werden dann die syrischen Versionen sowie die arabische und armenische als „Syrisch-römisches Rechtsbuch" von dem Rechtshistoriker Karl Georg Bruns und dem Orientalisten Eduard Sachau herausgegeben, übersetzt und kommentiert.[15]

Einige zusätzliche Kenntnisse verdankte die damalige wissenschaftliche Welt einem weiteren „Kaiserlich Russischen wirklichen Geheimerath in Petersburg", Romuald von Hube. Er hatte um 1850 in Sankt Petersburg mit Hilfe des armenischen Staatsrates Chudobtschew eine juristische Sammelhandschrift aus der Patriarchatsbibliothek von Edsmiacin untersucht und machte 1882 nach dem Erscheinen der Ausgabe von Bruns und Sachau kurz darüber Mitteilung.[16]

Ich kann hier nicht die Geschichte der armenischen und georgischen Rechtsstudien in Westeuropa im einzelnen weiterverfolgen, auch wenn sie

---

[13] „Das alte Recht der Armenier in Polen. Aus Urkunden des Lemberger Stadtarchivs." In: Oesterreichische Blätter für Literatur und Kunst 1857, S. 217-219, 257-260, 289-291, 305-307. „Das alte Recht der Armenier in Lemberg". In: Sitzungsberichte der Kaiserl. Akad. der Wissenschaften 40 (Wien 1862) 255-302.

[14] Monatsberichte der Königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1879, Berlin 1868, S. 410-424.

[15] Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert. Leipzig 1880. Für die Ausgabe des armenischen Textes benutzte Sachau nur die Handschrift Petermanns, in die dieser die Lesarten einer anderen, unbekannten Handschriften eingetragen hatte; die Handschrift war als Ms. or. oct 278 in den Besitz der Berliner Königlichen Bibliothek übergegangen (anO Teil 2, S. 162f; Katalog N. Karamianz. Verzeichnis der armenischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin, Berlin 1888, S. 45f (Nr 36)).

[16] „Zur Beleuchtung der Schicsale des sogenannten Syrisch-Römischen Rechtsbuches", in: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung. Band 3, Weimar 1882, 17-21. Seine Angaben sind leider nur sehr knapp, doch wird er danach wohl die heute im Matenadaran als Nr. 488 aufbewahrte Handschrift aus dem Jahre 1296 in den Händen gehabt haben.

gar nicht so lang sind.[17] Ich wollte nur einen Eindruck davon geben, wieweit die Beschäftigung mit diesen Rechtsordnungen doch von Zufälligkeiten abhing—Erwerb von Handschriften oder Verleihung einer Professur—und daß Ausgangspunkte und Ziele ganz unterschiedlich waren. Unter den Forschern treffen wir auch nur zum Teil Juristen. Dabei ist es bis heute geblieben. Eine wissenschaftliche Schultradition für die Beschäftigung mit dem kaukasischen Recht hat es außerhalb Armeniens und Georgiens nie gegeben. Nur nebenbei sei bemerkt, daß es sich bei der allgemeinen Armenistik und Kartwelologie nicht viel besser verhält.

Vielleicht doch noch ein Beispiel: Im ersten Jahrzehnt unseres Jahrhunderts veröffentlichte Felix Holldack, später Professor für internationales Recht und Rechtsphilosophie in Leipzig, mehrere Arbeiten zum georgischen Recht. Über den Anlaß seiner Beschäftigung damit schreibt er im Vorwort seines Buches „Zwei Grundsteine zu einer grusinischen Staats—und Rechtsgeschichte" (Leipzig 1907) folgendes: „Diese Aufzeichnungen sind entstanden aus einer nunmehr bereits mehrere Jahre zurückliegenden Aufforderung, den hohen Kaukasus zu besuchen. Der bald darauf ausbrechende Krieg[18] zerriß den schönen Plan, doch blieb mir der rege Wunsch, weiter mich in das Studium der Geschichte und Geschicke der kaukasischen Völker zu vertiefen. Hier fesselte mich zunächst die Sagengestalt der Königin Tamara. ." Sie erscheint auch 1906 im Titel seiner Heidelberger Dissertation: „Von der Sage und dem Reich der grusinischen Königin Tamara (Verfassungsgeschichtliches und Rechtsphilosophisches)".[19] Holldack stützt sich übrigens bei seinen Arbeiten auf die 1887 in Tiflis erschienene russische Übersetzung der Sammlung Vachtangs V von Frenkel und Bakradze. Er scheint aber auch Kenntnisse der georgischen Sprache gehabt zu haben, wie gelegentliche Originalzitate zeigen.

Eine gewisse Belebung erfuhren die Studien über die kaukasischen Rechte wohl durch die Idee von einer Universalrechtsgeschichte die vor allem der berühmte Jurist Josef Kohler (1849-1919) verfolgte und zu der das Material durch rechtsvergleichende Forschungen beschafft werden mußte.[20] Dies kommt auch im Titel der „Zeitschrift für vergleichende Rechtswis-

---

[17] Im 19. Jhdt. haben die Franzosen Edouard Dulaurier und Victor Langlois durch ihre Arbeiten über das kilikische kleinarmenische Reich ebenfalls zur Kenntnis des armenischen Rechts beigetragen (1862, 1863) ferner Rodolphe Dareste, der in seinen Etudes d'histoire du droit, Paris 1889, das 6. Kapitel (S. 119-157) Armenien, Georgien und dem Kaukasus widmet. Zu erwähnen wären noch die Engländer Frederick Cornwallis Conybeare und Oliver Wardrop. Abgesehen von ihren sonstigen Verdiensten um die armenischen und georgischen Studien übersetzte ersterer die armenischen Kanones von Ankyra (1891) sowie die des Katholikos Sahak (1896), sein jüngerer Landsmann die Gesetze des georgischen Königs Georg V „des Glänzenden" (1914)

[18] Gemeint ist der russisch-japanische Krieg 1904/05.

[19] Die Dissertation stellt den ersten Teil seines Buches „Zwei Grundsteine zu einer Grusinischen Staats- und Rechtsgeschichte" dar

[20] Vgl etwa L. Wenger, Die Quellen des römischen Rechts, Wien 1953 S 15-23

senschaft" zum Ausdruck. in der um die Jahrhundertwende einige Aufsätze zum armenischen und georgischen Recht erschienen: von Kohler selbst (1887. 1906). von Josef Karst (1906/1907), Richard Klutmann (1908)[21], Arsen Kidschian (1910. 1911) und Friedrich Jeßner (1913)[22].

Während im 19. Jhdt —wie wir gesehen haben— das Interesse am römischen Recht ganz im Vordergrund gestanden hatte, wandte bereits die vergleichende Rechtsgeschichte ihre Interesse anderen Rechtsordnungen zu. Aber auch bei den Vertretern der römischen Rechtsgeschichte griff seit dem Ende des letzten Jahrhunderts eine neue Forschungsrichtung über die traditionellen Quellen der Pandektenwissenschaft hinaus und stellte „das römische Recht in den breiten Rahmen der gesamten antiken Rechtsüberlieferung"[23], bezog also Inschriften, Papyri, keilschriftliche und andere Rechtsquellen mit ein, also vor allem hellenistisches, ägyptisches, mesopotamisches, jüdisches, aber auch christlich-orientalisches Recht. Leopold Wenger prägte dafür den Begriff „Antike Rechtsgeschichte" [24] In seinem monumentalen Werk „Die Quellen des römisches Rechts" (Wien 1953) schließt Wenger die kaukasischen Rechtsordnungen mit ein. Er schreibt „Haben die syrischen Rechtbücher auch die Romanisten schon länger und neuerdings stärker beschäftigt, so wie es ein Vortrag auf dem Congressus des Pontificium Institutum in auch dem antiken Rechtshistoriker heute vielfach noch ferner liegende Gebiete: Garabed Amaduni, Influsso del diritto giustinianeo sul diritto armeno e quantità di tale influsso.[25] Indes, es ist von rechtsvergleichender Forschung doch schon lange auch das armenische Recht herangezogen worden, und es hat die Herausgabe des Armenischen Rechtsbuchs solche Studien in bester Weise fördern können, wie wir denn anderseits dem verdienten Herausgeber Joseph Karts kürzlich Untersuchungen über das kanonische Recht der karthwelischen Kaukasusvölker zu verdanken haben[26]. Wie

[21] Es handelt sich um eine Heidelberger juristische Dissertation Kenntnisse der georgischen Sprache hatte der Verfasser, der in München und Berlin studiert hatte, wohl nicht. Auch er stützt sich auf die Übersetzung von Frenkel und Bakradze. Woher die Anregung zu der Arbeit kam, konnte ich nicht feststellen, wohl kaum von dem Berichterstatter, dem Heidelberger Pandektisten Ernst Immanuel Bekker (1827-1916) auch wenn F. Wieacker (Privatrechtsgeschichte der Neuzeit, 2. Aufl., Göttingen 1966, S. 445) „den Reichtum seiner juristischen Einfälle und umfassende Bildung" rühmt. Bei M. Kriechbaum, Dogmatik und Rechtsgeschichte bei Ernst Immanuel Bekker, Ebelsbach 1984, habe ich ebenfalls keinen Anhaltspunkt dafür gefunden, daß Bekker besonderes Interesse am georgischen Recht hatte.

[22] Auch sein Beitrag ist eine juristische Dissertation (Leipzig 1912). Er behandelt das karthwelische Recht nur aufgrund der westlichen Veröffentlichungen, offenbar ohne eigene Quellenkenntnis.

[23] W. Kunkel, Leopold Wenger. In: Geist und Gestalt. Biographische Beiträge zur Geschichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Band 1, München 1959, S. 255.

[24] Vgl. seine 1904 gehaltene Wiener Antrittsvorlesung „Römische und Antike Rechtsgeschichte", Wien 1905 und zuletzt Die Quellen des römischen Rechts 27-33.

[25] Gemeint ist ein Vortrag aus dem Jahre 1935, veröffentlicht in: Acta congressus juridici internationalis. Romae 12-17 novembris 1934. Vol. 2, Rom 1935, S. 225-258.

[26] Wenger weist hin auf Karsts „Sempadscher Kodex aus dem 13. Jhdt.", Straßburg 1905, und dessen Aufsatz „Recherches sur l'histoire du droit ecclésiastique carthvelien", in: Archives d'histoire du droit oriental 1 (1937) 321-391, 2 (1938) 367-401.

sich die Fäden der vorderasiatischen Rechtsordnungen vom armenischen zu den kaukasischen Rechten und anderseits zu den Keilschriftrechten, auch jüdischen und römisch—christlichen Normen verwirrend ziehen und miteinander verschlingen, wird nur mühevolle Forschung zu entwirren vermögen, von der ein einigermaßen klares Bild zu geben weithin anderer wissenschaftlicher Kompetenz als der des Romanisten zusteht." (S. 430f.). Und in einer Fußnote merkt er an: „Zu einer wenigstens hinweisenden Heranziehung solcher Probleme aus den Grenzgebieten sei darum nochmals an das zentrale Problem der Antiken Rechtsgeschichte erinnert, deren Rahmen so weit gespannt sein muß wie der der Alten Geschichte überhaupt." Resonanz hat dieser Appell—was das armenische und georgische Recht anbelangt—nicht gefunden. Meines Wissens hat sich kein Vertreter der römischen Rechtsgeschichte in den letzten Jahrzehnten für kompetent gehalten, sich mit dem armenischen oder georgischen Recht zu befassen. Man steht heute Wengers Vorstellungen allerdings auch zurückhaltender gegenüber [27].

Bei dem oben erwähnten Beitrag von Josef Karst in der Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft handelt es sich um seinen auch heute noch grundlegenden Aufsatz „Grundriß und Geschichte des armenischen Rechtes". Karst (* 1871, gestorben nach 1950) war übrigens auch kein Rechtshistoriker, sondern Sprachwissenschaftler, Schüler Heinrich Hübschmanns in Straßburg.[28] Gleichwohl verdanken wir ihm die schon von Wenger erwähnten weiteren wichtige Arbeiten zum armenischen und georgischen Recht.

Arsen Klidschian (Արսէն Դլիճեան), der ebenfalls in der Zeitschrift für vergleichende Rechtsgeschichte publizierte, gehört zu den Armeniern, die sich zum Studium in Westen aufhielten und einige Beiträge zum armenischen Recht, insbesondere Dissertationen schrieben.[29]

Nicht übergangen seine auch Karapet J. Basmadjian (Կարապետ Ե. Բասմաճեան) zu Anfang unseres Jahrhunderts in Paris[30], die Venediger und

---

[27] Vgl. etwa F. Wieacker, Römische Rechtsgeschichte. 1. Abschnitt, München 1988, S. 106.

[28] Sein Dissertation 1899 behandelt „Aussprache und Vokalisation des Kilikisch-Armenischen".

[29] Agop Megaworian, Etude ethnographique et juridique sur la famille et le mariage arménienne (jur. Dissert. Lausanne 1894); Arsen Klidschian, Das armenische Eherecht und die Grundzüge der armenischen Familienorgaisation (jur. Dissert. Zürich, 1911). Abel Abrahamian, Die Grundlagen des armenischen Kirchenrechts (jur. Dissert. Zürich, 1917). Klidschian verdanken wir eine ganze Reihe weiterer Arbeiten, die er nach seiner Rückkehr nach Armenien dort veröffentlichte.

[30] Vor allem in der Zeitschrift „Banaser Revue philologique et historique", Paris.

[31] Einige wichtige Arbeiten der drei letztgenannten Venediger Mechitharisten erscheinen in einer Reihe, die der Vorbereitung eines kirchlichen Gesetzbuches für die katholischen Ostkirchen diente: Codificazione Canonica Orientale. Fonti 1930ff.

[32] Vor allem sein "Bulletin arménologique" (in: Mélanges de l'Université Saint Joseph 27 und 30, Beyrouth 1947/48 bzw. 1953), das weithin der Rechtsliteratur gewidmet ist.

Wiener Mechitharisten wie Gevond Ališan (Ղեւոնդ Ալիշան, 1820-1901), Garabed Amadouni (Կարապետ Ամատունի), Wardan Hatzuni (Վարդան Հացունի), Hemalagh Ghetikian (Հեմալեղեան Ղեւոնդ)[31], Hamazasp Oskian (Համազասպ Օսկեան) und Nerses Akinian (Ներսէս Ակինեան; 1883-1963), nicht zuletzt der Beiruter armenische Jesuit Jean Mécérian (1888-1965)[32]. Soweit ihre rechtsgeschichtlichen Arbeiten in einer westeuropäischen Sprache publiziert wurden, trugen sie im Abendland zur Kenntnis des armenischen Rechts bei.

Beiträge von georgischer Seite über georgisches Recht in einer westlichen Sprache sind dagegen seltener. Erwähnen könnte man den Aufsatz über "Die «Lehre der zwölf Apostel» in der georgischen Überlieferung" von Gregor Peradze (1899-1945)[33], der seit 1927 Lektor für Georgisch und Armenisch an der Universität Bonn war, ferner Michael Tarchnišvili (1897—1958), in dessen deutscher Bearbeitung des I. Bandes der Geschichte der Georgischen Literatur von Korneli Kekelidze auch ein Kapitel dem Kirchenrecht gewidmet ist[34]. In neuerer Zeit sind—abgesehen von vielen hilfreichen deutschen, englischen oder französischen Resümees in einschlägigen Veröffentlichungen—auch mehrere Beiträge georgischer Wissenschaftler über das Recht Georgiens in der Pariser Zeitschrift Bedi Kartlisa erschienen. Hinzuweisen ist an dieser Stelle auch auf die „Introduction à l'étude de la féodalité géorgienne" des in Paris lehrenden Georgiers Georges Charachidzé (Genf 1971).

Mit der Sprache der Veröffentlichungen sind wir bei dem Hauptproblem, daß das Studium des armenischen und georgischen Rechts so erschwert. Natürlich sind in Georgien und Armenien seit über einem Jahrhundert zahlreiche Arbeiten über kirchliches und weltliches Recht erschienen. Ich brauche die Namen der Verfasser und Herausgeber hier ja nicht zu nennen. Es liegen die wichtigsten Rechtsquellen in Ausgaben vor, teilweise sogar mehrfach ediert. Ich erinnere nur an das Kanonbuch (Կանոնագիրք Հայոց), das Datastanagirk' des Mhit'ar Gos, die Rechtsbücher des Smbad Sparapet und des David von Gandzak (des Sohnes des Alavik), die Assisen von Antiochia u. a., ferner—von den georgischen Quellen—an den Kleinen und Großen Nomokanon, die Syncde von Rus-Urbnisi, die „Hausordnung des Königshofes" (კარისკაცობის განგება), das Dasturlamali, die Sammlung Vachtangs VI. und die sonstigen Quellen in der acht dicke Bände umfassenden Sammlung „Denkmäler des georgischen Rechts" von Isidore Dolidze. Das ist eine beeindruckende Leistung. Von diesen Texte gibt es jedoch nur zu einem geringen Teil Übersetzungen. Am ehesten sind sie noch ins Russische übersetzt. Man muß aber leider feststellen, daß auch die Kenntisse des Russischen etwa in Deutschland wenig verbreitet sind, so daß diese Übersetzungen dort nicht viel nützen. Es ist deshalb nicht übertrieben, wenn man behauptet, daß weder die georgischen und armenischen Rechtsquellen noch die Ergebnisse der hiesigen Rechtshistoriker im Westen in größe-

[33] Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 31 (1932) 111-116.

[34] M. Tarchnišvili (in Verbindung mit J. Aßlalg), Geschichte der kirchlichen georgischen Literatur. Vatikanstadt 1955. S. 423-439.

rem Umfang zur Kenntnis genommen worden sind. Über den Stand von Karst sind wir eigentlich noch nicht wesentlich hinausgekommen. Der fehlende Zugang zu diesen Quellen verhindert natürlich von vornherein, daß diese Rechtsordnungen überhaupt Interesse finden.

Armenisch und Georgisch ist bekanntlich nicht leicht zu erlernen. Wenn sich am Zustand der kaukasischen Rechtsstudien in Westeuropa etwas ändern soll, wird daher nichts anderes übrigbleiben, als zuverlässige Übersetzungen zumindest der Rechtsquellen vorzulegen. Dabei verkenne ich nicht, daß dies nur ein Behelf sein kann, weil gegen eine wissenschaftliche Beschäftigung mit Texten ohne Kenntnisse der Sprache des Originals natürlich Bedenken bestehen. Vielleicht wird es aber in Zukunft auch möglich sein, in größerem Umfang als bisher für die Verbreitung der armenischen und georgischen Sprache in Deutschland zu sorgen. Der vor wenigen Tagen, am 13. September 1990, von den beiden Außenministern Schewardnadze und Genscher in Moskau unterzeichnete „Vertrag über gute Nachbarschaft, Partnerschaft und Zusammenarbeit zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken" sieht in Artikel 15 folgendes vor: „Beide Seiten bekräftigen ihre Bereitschaft, allen interessierten Personen umfassenden Zugang zu Sprachen und Kulturen der anderen Seite zu ermöglichen und fördern staatliche und private Initiativen. Beide Seiten setzen sich nachdrücklich dafür ein, die Möglichkeiten auszubauen, in Schulen, Hochschulen und anderen Bildungseinrichtungen die Sprache des anderen Landes zu erlernen."[36] Ich verkenne nicht die große Bedeutung der russischen Sprache, hoffe aber doch, daß die anderen Sprachen der Sowjetunion, also auch das Georgische und Armenische, nicht vergessen werden. Es wäre sicher nicht schlecht, wenn auch von hier aus diese Abmachungen gelegentlich in Erinnerung gebracht würden, damit es nicht bei bloßen Absichtserklärungen bleibt. In München mit seiner großen Universität gibt es zwar immerhin eine Lehrbeauftragte für Neugeorgisch, jedoch seit vielen Jahren schon keinen Unterricht mehr für Neuarmenisch. An fast allen Universitäten bietet das Lehrprogramm keine der beiden Sprachen an.

Die vorliegende Literatur zum armenischen und georgischen Recht ist aber nicht nur aus sprachlichen Gründen schwer zugänglich. Besonders ältere Bücher und Zeitschriften sind bei uns – auch im Fernleihverkehr – nicht zu bekommen. Bei der Vorbereitung unserer Bibliographie zum armenischen und georgischen Recht habe ich festgestellt, daß viele, auch wichtige Titel in Westdeutschland nicht greifbar sind. Um nur zwei Beispiele zu nennen: Es ist mir bisher nicht gelungen, die – inzwischen allerdings überholte – Ausgabe des Datastanagirk' von Bastameanc' in die Hand zu bekommen oder die sicherlich grundlegende zweibändige Geschichte des georgischen Rechts von Dzavachišvili (und auch nicht deren 1932-34 erschienenen Nachdruck!).

---

[36] Zitiert nach dem Abdruck in der Süddeutschen Zeitung Nr. 212 vom 14. September 1990.

Für das armenische Recht sieht es insofern etwas besser aus, als die in Leiden/Niederlande ansässige Firma IDC (Inter Documentation Company) in ganz erheblichem Umfang auch von älteren armenischen Büchern Microfiches hergestellt hat, so z. B von dem zweibändigen Werk von Melik-Tangean über das armenische Kirchenrecht und von einigen Ausgaben von Arsén Klidschian. Es wäre sicherlich sehr nützlich, eigentlich sogar unerläßlich, wenn seltene und wichtige Literatur nachgedruckt oder als Microfiche verfügbar gemacht würde. Vielleicht könnte man auch einen Sammelband mit lesenswerten älteren Aufsätzen—neu gesetzt oder in photomechanischer Reproduktion—zusemmenstellen und herausgeben. Soweit ich weiß, ist 1981 in Tbilisi ein solcher Band mit Aufsätzen des bekannten Juristen Niko Ujzanašvili (Urbneli) erschienen: ნიკო ურბნელი, ტრუდი ისტორიკო-იურიდიჩესკოგო ხარაქტერა.[36] Überflüssig zu sagen, daß ich auch dieses Buch noch nicht gesehen habe. Noch besser wäre es von meinem Standpunkt, wenn man einen solchen Sammelband zusätzlich in einer westlichen Übersetzung vorlegen könnte. Die Herausgabe derartiger Bände ist nicht nur ein technisches und finanzielles Problem, sondern auch eine Frage der Stoffauswahl und gegebenenfalls der Übersetzung. Vielleicht wäre es möglich, dies—nach Fertigstellung unserer Bibliographie—als weiteres gemeinsames Projekt in Angriff zu nehmen.

Auch mit der neu erscheinenden Literatur hat es seine Schwierigkeiten. Es ist bei uns schon nicht leicht zu erfahren, was in der Sowjetunion gedruckt wird, noch schwieriger, die Bücher dann auch zu erwerben. Häufig hängt das von Zufällen ab Für die öffentlichen Biblioteken ist das kaum anders. Ich hoffe, daß sich diese Situation im Zuge der politischen Annäherung unserer Staaten verbessert. Es wäre aber in jedem Fall zu überlegen, ob nicht in einer westlichen Zeitschrift regelmäßig ein Bericht über in der Sowjetunion neu herauskommende Literatur zum armenischen und georgischen Recht veröffentlicht werden könnte.

Ich habe bisher nur von eher äußerlichen Dingen gesprochen, die für eine Beschäftigung mit dem armenischen und georgischen Recht erforderlich sind oder Studien wesentlich erleichtern könnten. Die wissenschaftlichen Aufgaben ergeben sich aus der Sache selbst und hängen natürlich auch von den Möglichkeiten und Interessen des jeweiligen Forschers ab Unerläßlich ist, daß die Rechtsquellen—soweit noch nicht geschehen—in kritischen Ausgaben und möglichst Übersetzungen vorgelegt werden. Trotz der bisher geleisteten Arbeit bleibt da noch einiges zu tun.[37] Wünschenswert

---

[36] Angezeigt in Georgica 9 (Jena—Tbilisi 1986) 78.

[37] Ein neueres Beispiel für eine Übersetzung in eine westliche Sprache ist etwa Charles Merciers französische Übersetzung der griechischen Synodenen aus dem „Kanonbuch der Armenier" (Revue des Etudes Arméniennes N. S. 15 (1981) 187-262) oder die französische Übersetzung der georgischen Gesetze König Georgs V „des Glänzenden" in dem schon genannten Buch von Georges Charachidzé.

wären auch umfassendere Gesamtdarstellungen, als sie bisher in westeuropäischen Sprachen vorliegen. Im Rahmen einer Reihe der Kommission für Antike Rechtsgeschichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften sind bisher zwei Bände von Walter Selb über das Kirchenrecht der Nestorianer und das der Jakobiten erschienen. Bearbeiter für das Gebiet des armenischen und georgischen Kirchenrecht wären sehr erwünscht, sind aber bisher nicht in Sicht. Zusammenfassende und leicht zugängliche Werke über die Geschichte des georgischen und armenischen Rechts, das kirchliche wie das weltliche, würden sicher das Interesse an diesen Rechtsquellen, aber auch an Armenien und Georgien ganz allgemein, wecken und beleben.

ავტორი ქაუფჰოლდი

ქართული და სომხური სამართლის კვლევის მდგომარეობა და მისი ამოცანები - გერმანელი მკვლევრის თვალთახედვით

რეზიუმე

ავტორი, იურიდიულ და ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატი, თავის სტატიას უძღვნის ქართული და სომხური სამართლის წყაროების ისტორიულ მიმოხილვას დასავლეთ ევროპის მეცნიერების გამოკვლევებში. ამასთან იგი აღნიშნავს, რომ მის ძველ დასახელებული მკვლევართა უმრავლესობა, თავად წესი, არ ფლობდა ქართულ ენას. ავტორი გამოთქვამს სინანულს, რომ სომხეთისა და საქართველოს საზღვრებს გარეთ არ არსებობს ტრადიციული მეცნიერული სკოლა, რომელიც სპეციალურად იკვლევდეს ამ ქვეყნების სამართალს. ასეთი მდგომარეობის ერთ-ერთ მიზეზად ავტორი ასახელებს დასავლეთის მეცნიერების მიერ ქართული და სომხური ენების უცოდინარობას. შესაბამისი წყაროები თარგმნილია მხოლოდ ნაწილობრივ და როგორც წესი, რუსულ ენაზე. დასავლეთ ევროპაში კავკასიური სამართლის დარგში კვლევითი სამუშაოების გასაუმჯობესებლად უპირველეს ყოვლისა საჭიროა სამართლებრივი წყაროების კვალიფიციური თარგმნა. ამასთან ავტორი გამოთქვამს იმედს, რომ გერმანიის ფედერაციულ რესპუბლიკასა და სსრკ-ს შორის ახლახან დადებული ხელშეკრულებით [1990 წ. 13. 09] წარმოიქმნება ახალი შესაძლებლობები იმისა, რომ უნივერსიტეტის პროგრამაში შეტანილ იქნეს ქართული და სომხური ენების შესწავლა. დასავლეთის მკვლევრებს სიძნელეებს უქმნის სსრკ-ში გამოცემულ სამართლებრივი ლიტერატურის შესახებ ინფორმაციის ნაკლებობა, ასევე მუშაობისათვის საჭირო წიგნებისა და ჟურნალების ბიბლიოთეკაში დაკვეთის სირთულეები. ავტორის აზრით, უნდა მოგვარდეს მიკროფილმების დამზადება ნიდერლანდებში არსებული ფირმა IDC-ის მაგალითზე.

ყველა ამ პრობლემის გადაწყვეტა ჭიანჭველარია სამართლებრივ წყაროებზე საყოფერი მეცნიერული მუშაობისათვის.

ავტორის სურვილია, რომ დიდი რაოდენობით იბეჭდებოდეს კრებულების სახით კრიტიკული შრომები და წყაროების თარგმანები, აგრეთვე უფრო ვრცელი და ხელმისაწვდომი შრომები ქართულ და სომხურ სამართლის ისტორიაზე, როგორც საეკლესიო, ისევე საერო ხასიათის, რაც, ბუნებრივია, გაღვივებს ინტერესს სამართლებრივი წყაროების კვლევისადმი.

ГУБЕРТ КАУФХОЛЬД

СОСТОЯНИЕ И ЗАДАЧИ ИССЛЕДОВАНИЯ ГРУЗИНСКОГО И АРМЯНСКОГО ПРАВА — В ПРЕДСТАВЛЕНИИ НЕМЕЦКОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЯ

Резюме

Автор, доктор юридических и филологических наук, посвящает свою статью историческому обзору работ в области грузинского и армянского источников права в исследованиях ученых Западной Европы. При этом он отмечает, что большинство исследователей в представленном перечне не являются, как правило, юристами. Автор выражает сожаление, что за пределами Армении и Грузии не существует научной традиционной школы, которая занималась бы специально кавказским правом. Одной из причин такого положения является, по мнению исследователя, незнание западными учеными грузинским и армянским языками. Имеющиеся же переводы соответствующих источников переведены лишь частично и, как правило, на русский язык. Для улучшения положения исследовательской работы по кавказскому праву в Западной Европе, необходимы прежде всего надежные переводы правовых источников. Более того, автор выражает надежду, что в дальнейшем, в связи с недавно подписанным между СССР и ФРГ соглашением о добрососедстве и сотрудничестве, возникнут новые возможности внесения в университетскую программу изучения грузинского и армянского языков. Перед западными исследователями возникают трудности в связи с получением информации об издаваемой в СССР правовой литературе, а также при заказывании необходимых для работы книг и журналов более позднего периода в библиотеках. Следует наладить, считает автор, по примеру действующей в Нидерландах фирмы ИДС, изготовление микрофильмов. Разрешение всех приведенных проблем — это предпосылка к плодотворной научной работе над правовыми источниками. Выражается пожелание, чтобы публиковалось большее количество критических работ и переводов источников в виде сборников, а также более обширные и легкодоступные труды по истории грузинского и армянского права, как церковного, так и светского характера, что, естественно, призвано оживить интерес к исследованию правовых источников.

Дж. Л. ВАТЕЙШВИЛИ

ПО СЛЕДАМ НИКИФОРА ИРБАХА
(О грузинском посольстве 1627—1628 годов в Испанию)

В истории Грузии позднего средневековья первая треть XVII века выделяется обилием значительных событий, среди которых посольство Никифора Ирбаха в западноевропейские страны (1625—1629 гг.) занимает особое место. Необходимость этого посольства была обусловлена политическим положением в Восточной Грузии, которая незадолго перед этим подверглась четырем опустошительным нашествиям (1614—1617 гг.) полчищ персидского шаха Аббаса I.

Последующее пятое нашествие персов на Грузию с кровопролитным сражением при Марткопи в 1625 году завершилось победой грузинского войска во главе с выдающимся полководцем Георгием Саакадзе и кахетинским царем Теймуразом I (1606—1663 гг.), который в результате этого сражения стал главой объединившихся восточногрузинских царств Картли и Кахети. Несмотря на этот успех, Теймураз I, будучи целеустремленным политиком, отдавал отчет тому, что Грузия одна, лишь с помощью оружия, не может противостоять численно во много раз превосходящему противнику, к тому же столь агрессивному, каким являлось персидское государство. Поэтому восточногрузинский царь, наряду с максимальным использованием внутригосударственных возможностей, неустанно стремился связать судьбу своих царств с мощным политическим союзником, способным взять их под свое покровительство. На единоверную Россию в тех условиях рассчитывать не приходилось и Теймураз обратил взор на Западную Европу, куда в том же 1625 году снарядил посольство с чрезвычайными полномочиями во главе с видным грузинским церковным деятелем и дипломатом Никифором Ирбахом (в миру Николаем Ирубакидзе-Чолакашвили). Любопытно, что посольство было направлено исключительно в Испанию и Италию, как теперь выясняется, с вполне определенными политическими целями, которые непосредственно увязывались с напряженной обстановкой в восточногрузинских царствах, пребывавших в ожидании ответных карательных мер шаха Аббаса I.

Грузинская историография до последнего времени не располагала достаточными документальными сведениями по истории этого посольства, явившегося одним из интереснейших эпизодов многовековых связей Грузии с западным христианским миром. В 1977 и 1982 годах автору этих строк довелось по стипендии ЮНЕСКО работать в научных учреждениях некоторых западноевропейских стран, в том числе Италии и Испании, где и были обнаружены уникальные архивные данные об этом грузинском посольстве. Их удалось выявить в обширном фонде Estado («Государственные дела») Генерального исторического архива Симанкас, что близ города Вальядолид[1], и различных

---

[1] Обнаружить эти документы в архиве Симанкас оказалось делом нелегким, почти полуторагодичное пребывание в Испании грузинского посольства не было долж-

фондах ватиканских архивов и библиотек. Разысканный документальный материал, проливающий свет на ряд узловых вопросов истории позднефеодальной Грузии, дает возможность установить, в частности, что главной целью посольства являлись переговоры в Мадриде с правительством Филиппа IV. Именно поэтому грузинский посол оставался здесь более одного года и лишь на обратном пути в Грузию немногим более полгода он вел переговоры и в Италии, где его пребывание ознаменовалось значительным вкладом в историю грузинской культуры — непосредственным участием в издании первопечатных грузинских книг в Риме (1629 г.).

Ниже предпринята попытка вкратце охарактеризовать содержание документов о пребывании грузинского посольства в Испании, выявленных в архиве Симанкас. В связи с тем, что история пребывания этого посольства в Италии (1628 г.) и его возвращения на родину (1629 г.) в грузинской историографии более или менее обстоятельно изучена[2], она не является здесь объектом исследования, за исключением отдельных, не столь существенных, отсылок на нее.

I ПИСЬМА К КОРОЛЮ ИСПАНИИ

Связка фактических сведений о грузинском посольстве из архива Симанкас, датированных, в основном 1627 годом, насчитывает 31 документ общим объемом в 125 страниц. Среди них выделяются два письма, адресованные испанскому королю Филиппу IV: большого формата (60×40) послание Теймураза I, оформленное тщательно цветными чернилами и каллиграфическим грузинским «мхедрули»[3], и эпистола на греческом языке (30×18) — рекомендация для грузинского посла, подписанная иерусалимским патриархом Феофаном.

Наряду с некоторыми другими документами из этой архивной связки, содержание послания Теймураза I и рекомендательного пись-

---

ным образом зафиксировано ни в одном из описаний фондов Генерального архива Симанкас, изданных в разное время. Причина этого, как нам кажется, заключалась в ярлыке, допущенном архивариусами едва ли не с самого образования этого архивного дела: оно почему-то было приобщено к «Чрезвычайным делам Севера» и вложено, в частности, в объемистый свод документов об условиях свадьбы принца Уэльского и испанской инфанты (1619—1623 гг.), который ни хронологически, ни по проблематике не имел ничего общего с грузинским посольством в Испанию 1627—1628 гг. Не исключено, что этот факт как-то увязывался с англо-испанскими противоречиями в Персидском заливе 20-х годов XVII века (начало войны между Испанией и Англией в конце 1625 г. совпадает с началом грузинского посольства в Западную Европу). Архивная связка, объединившая документы о грузинском посольстве и англо-испанской матримониальной проблеме, озаглавлена: «Negocios extraordinarios de la Parta del Norte. Legajo 2859 antiguo: actual 1106 (Propuestas del Rey de Iberia y condiciones para el casamiento del Principe de Gales)».

[1] Некоторый документальный материал об этом посольстве опубликовали М. И. Тамарашвили «История католичества среди грузин», Тбилиси, 1902, см. также: Г. Д. Ахобадзе. Грузинский дипломат Николай Чолокашвили — Никифор Ирбах, Тбилиси, 1977; K. Bagrationi-Orsini (Rome) et Ilia Tabagoua (Tbilissi). Une ambassade géorgienne en Europe (Nicéfore Irbakhi — XVII-e siecle). «Bedi Kartlisa», revue de Kartvélologie», Paris, 1981, vol. XXXIX, pp. 139—152; А. С. Чикобава, Д. Л. Ватейшвили. «Первые грузинские печатные издания» (на груз., русск. и англ. языках), Тбилиси, 1983 и другие.

[2] Грузинское гражданское письмо.

ма патриарха Феофана, имеющих точную датировку — соответственно 29 ноября 1625 года и 1 сентября 1626 года, — позволяет уточнить хронологические пределы посольства Никифора Ирбаха, особенно начало и продолжительность его первого этапа, которые включают почти годичное путешествие из Грузии в Иерусалим и пребывание там в резиденции патриарха Феофана. Следующий этап был связан с прибытием грузинского посла и сопровождавших его лиц из Иерусалима в Мессину и поездка отсюда в Неаполь, а затем прямо в Мадрид. Среди сопровождавших посла из Иерусалима в Мессину двух спутников одним являлся воспитанник патриарха Феофана архидиякон по имени Афанасий, упоминаемый в рекомендательном письме, а другим был, как нам кажется, доверенное лицо посла, грузинский священнослужитель, сопровождавший его из Картли, имя которого, к сожалению, осталось неизвестным.

Согласно одной версии, по случайному стечению обстоятельств, грузинский посол на пристани в Мессине познакомился с несколькими монахами-театинцами, которые с миссионерскими целями отправлялись в Грузию. Но сохранилось свидетельство самого Никифора Ирбаха, зафиксированное в тексте одного из испанских документов (он подробно будет рассмотрен ниже), согласно которому это знакомство состоялось не в Мессине, как утверждают некоторые итальянские и грузинские историки, а в Неаполе. Грузинский посол стремился в этот портовый город, относившийся тогда как в целом и королевства «Обеих Сицилий», к владениям испанской короны, чтобы оттуда проследовать далее в Мадрид. В Неаполе, как известно, находилась резиденция вице-короля, а также одна из резиденций Ордена театинских монахов, где и жил Никифор Ирбах до своего отъезда в столицу Испании. Так или иначе, знакомство грузинского посла с театинскими миссионерами оказалось обоюдно полезным: Никифор Ирбах, снабдив миссионеров своим рекомендательным письмом в Грузию, сам заручился их поддержкой для пребывания в Неаполе и поездки оттуда в Мадрид. Как выясняется, грузинский посол некоторое время оставался в Неаполе, где благодаря театинцам, наладил связи с местными католическими и греко-униатскими кругами. Последние, по-видимому, близко приняли как факт самого грузинского посольства в Западную Европу, так и рекомендацию Иерусалимского патриарха Феофана. Об этом отчасти свидетельствует то обстоятельство, что грузинского посла из южноитальянского порта в Мадрид сопровождал и безотлучно с ним находился за все время пребывания в Испании священнослужитель грек родом из Смирны, член Греческой коллегии в Риме и доктор теологии Константин София, проживавший, в то время, как видно из его слов, в Неаполе[4].

---

[4] Согласно римским архивным и другим фактическим сведениям, Константин София родился ок. 1576 г. (в 1603 г. ему было ок. 17 лет). В 1593—1603 гг. он учился в так называемой Греческой коллегии в Риме (учебном заведении при Ватикане униатского толка, которое существует по сей день, находясь рядом с греческой церковью св. Афанасия). Здесь К. София изучал грамматику, древнегреческий и латинский языки, логику, философию и теологию — науки, в которых он стал доктором. За годы учебы в коллегии он являлся членом «Братства», по-видимому, греческого патриотического сообщества, существовавшего тогда в Риме. В 1603 г. К. София уехал из Рима и до 1606 г. жил в Венеции, где преподавал и имел много учеников. Затем он отправился в Смирну, но через некоторое время возвратился на Запад и «осел» в Португалии, где преподавал греческий язык.

Однако, согласно другой версии, в 1603 г. К. София по папскому указу был от-

Третий, предпоследний, этап посольства Никифора Ирбаха был связан с его более чем годичным пребыванием в Испании, куда он приехал, по-видимому, в начале 1627 года. Судя по сохранившимся документам из архива Симанкас, грузинский посол установил официальные контакты с мадридским двором, наверное, не ранее начала весны 1627 года, ибо первую аудиенцию у Филиппа IV он получил лишь в июне того же года. Обращает на себя внимание крайняя засекреченность этого грузинского посольства, которая, по мере ознакомления с вновь выявленными архивами и прочими сведениями, воспринимается как обстоятельство, логически вытекавшее из сложнейшей политической обстановки в тогдашней Грузии и вокруг нее.

По прибытии в Мадрид Никифор Ирбах и сопровождавшие его лица на первых порах проживали в скромной гостинице, пока не были приглашены в официальные апартаменты испанского правительства. Согласно сохранившимся сведениям, «нанести кости» к мадридскому двору грузинскому послу помогли придворные священнослужители испанского короля и особенно Дон Плачидо Мирто[5], чему, наверное, способствовал уже названный священнослужитель - уникат греческого происхождения Константин Софиа, который также состоял на службе у Филиппа IV. Думается, что, несмотря на строжайшие условия конспирации, им не составило особого труда представить грузинского посла в Пардо — королевской резиденции к северу от Мадрида, где тогда находился король и заседал Государственный совет.

Среди официальных документов, представленных грузинским послом испанскому правительству, основополагающим является письмо Теймураза I, адресованное Филиппу IV, которое в переводе на испанский язык имеет определенные разночтения с грузинским оригиналом, вызванные стремлением переводчика не только восполнить некоторые, принятые при мадридском дворе, славословия и выспренные выражения при обращении к монарху, но и более обстоятельно, менее лавуалированно, чем в оригинале, изложить существо предложений грузинского царя испанскому королю. Таким образом, речь идет, пожалуй, не о переводе, а о переложении письма с грузинского на испанский язык, который к тому же по объему значительно превосходит оригинал. Текст испанского перевода озаглавлен: «Письмо короля Иверии[6],

---

ределен переводчиком и теологом при митрополите Ларисси — Трикки Дионисии «Скилософе», которого сопровождал в Испанию. В марте 1612 г. К. Софиа находится в португальском городе Коимбра, откуда ведет переписку с Неофитом Родинасом, жившим в Саламанке. Предполагается, что он какое-то время был и во Франции. Установлено, что К. Софиа в мае 1613 г. находился в Венеции, где взял в долг 58 дукатов у венецианского купца Георгия Игумена — в ожидании денег из Испании. Этому же купцу он оставил свои книги и одежду.

На этом биографические сведения о Константине Софиа, содержащиеся в известной книге З. К. Цирпанлиса («Греческая Коллегия в Риме и ее ученики (1577—1700)», Фессалоники, 1960, с. 333—335), исчерпываются. Они частично могут быть восполнены на основании сведений о нем, содержащихся в выявленной нами в архиве Симанкас связке документов о грузинском посольстве в Испанию 1627—1628 гг.

[5] B. Ferro Missioni de Chierici Regolari Teatini. , Roma, 1704, t. I. p. 54.

[6] В исторических документах, связанных с описываемым грузинским посольством и выявленных в архивах Италии и Испании, Теймураз I титулован как царь (король) Иверии, которая является древним наименованием территории Восточной Грузии. Между тем, Иверия, как известно, являлась древним наименованием также

переведенное с иберийского языка на кастильский сеньором Константином София». Опуская восхваления в адрес Филиппа IV, присутствующие в водной части испанского текста этого письма, ниже воспроизводим последующую ее часть:

«Да будет известно вашему величеству, что я и мои иберы[7] находимся между двух врагов имени Христова, наиопаснейших для всего христианского мира — турок и персов. И нет у нас другой помощи, кроме Бога, и другой защиты, кроме оружия, которое у нас всегда в руках, и постоянно мы бьемся с неверными. И силою святого креста нашего искупителя и покровительством приснодевы Марии, Богоматери заступницы и госпожи нашей, побеждаем и сдерживаем наших врагов. Недавно персы вместе со своим королем[8] напали на нас всеми своими силами, но с Божьей помощью мы их дважды победили в битвах, а король бегством спас свою жизнь при полном замешательстве и больших потерях своих войск, как это известно всем. Мы вернули то, что у нас захватили персы, и теперь мы владеем всеми этими королевствами и провинциями, которые тянутся от моря до моря. Мы держим наши силы всегда в готовности и наши войска в должном порядке, не менее ста тысяч воинов.

С другой стороны, мы видим, что второй наш противник, общий враг всех христиан — турки, — обладает сейчас весьма малыми и слабыми силами, у них постоянные внутренние раздоры и величайшие разногласия. Таким образом, если христианские государи решат, мы легко могли бы сбросить его с имперского трона, захваченного тираном, полностью разбить его и освободить весь христианский мир от этого великого и извечного врага[9]. Что касается нас, то мы готовы и можем использовать все наши силы для этого святого дела и предполагаем (если ваше величество будете согласны) спуститься из наших владений и двигаться через Каппадокию и Вифинию до Скутари[10], находящегося против Константинополя. И если ваше величество пожелаете и повелите помочь нам, подав нам руку через море, чтобы потом было возможно пересечь (пролив) и войти в Константинополь, благодаря чему враг будет разбит полностью, не имея времени прибегнуть к помощи персов, поскольку прежде всего важна быстрота, это было бы самой большой службой, которую может христианский и католический король сослужить нашему господу Богу. Кроме того, многие христиане, находящиеся во владениях Турка, желают этого похода и предлагают во время похода помочь всеми своими силами, ибо им важно видеть себя свободными от тирании Турка.

к Испании (а Пиренейский полуостров по сей день именуется Иберийским) Иверии приоритет восточногрузинского царя именоваться королем (царем) Иберии являлся, по-видимому, отголоском древнейшей загадки о существовании «двух Иберий» и соответственно иберов восточных и западных. Любопытно, что в одном из документов, выявленных в архиве Симанкас, в котором рассматривается эта проблема, такой намек на приоритет восточных иберов в происхождении «двух Иберий» присутствует.

[7] В переводе письма Теймураза I на испанский язык слова «Грузия» и «грузины», присутствующие в тексте некоторых других документов как «Георгия» и «георгиане», здесь заменены на «Иберия» и «иберы».

[8] Имеется в виду персидский шах Аббас I.

[9] Подразумевается турецкий султан Мурад IV (1623—1640), захвативший престол после свержения Мустафы I (1622—1623).

[10] Скутари (в древности Хризополис) — предместье Константинополя, отделенное от города Босфорским проливом.

И чтобы вашему величеству было известно, что не из собственного частного интереса, не из-за стремления иберов к величию и не для защиты владений предпринимаю этот поход, но единственно ради служения нашему господу Богу и для общего блага христианского мира, говорю и обещаю вашему величеству, что если Бог дарует нам победу и намерения наши осуществятся, мы все, исполнившись рвения, всеми силами будем стремиться к тому, чтобы ваше величество взошли на императорский трон Константинополя, поскольку это вас достойно и касается больше, чем кого-либо другого. И мы в своих землях будем этим очень довольны, лишь бы императорский престол занимал государь христианский и католический, как ваше величество, и мы всегда будем большими друзьями, готовыми вам служить. Позволю напомнить вашему величеству, что говорит наш Господь: если брат твой имеет нужду в тебе и идет просить у тебя взаймы, не дай ему уйти со смущенным лицом. И я, ваш младший брат, как и все эти христиане, нуждаемся в помощи вашего величества. Бог даровал вам могущество, и может ли оно быть использовано лучше, чем для служения ему? Я говорю — ваш брат, так как все мы имеем одну веру, крещение и одну надежду на обретение царствия небесного. Веруя в это, пишу вашему величеству письмо и полагаю, что именно вам уместно быть господином этого святого дела, а себя предлагаю вашему величеству солдатом и готов итти служить вашему величеству со всем своим народом для того, чтобы освободить от тирании неверных души, церкви, монастыри и святые места, которые сейчас захвачены у христиан этими неверными, что является позором и смущением для нас. Ввиду этого мне было бы приятно получить ответ вашего величества без промедления, с живостью и прямотой, чтобы знать окончательное решение и желание вашего величества.

Для этого мы посылаем к вашему величеству уважаемого дона Никефоро Ирбакес, лицо духовное, весьма добродетельного и облеченного доверием, которому я в подобных делах весьма доверяю и потому, что он происходит от знатных предков — первейших среди моих вассалов, служивших мне с великой верностью, и потому, что он служит Богу и короне с добродетелью и терпением, отличающими его. По этой и другим причинам он является моим доверенным лицом и духовником. Он знает самые сокровенные помыслы моей души, и может передать их вашему величеству со всей точностью. Ваше величество может верить ему во всем, что он будет говорить от моего имени. Мы желали отправить к вашему величеству послом мирянина из знатных моих вассалов, дабы придать посольству наибольшую торжественность, однако поскольку ему придется пройти через (земли) врагов, то, чтобы не обнаружить себя и не повредить делу, мы выбрали этого монаха, моего духовника и доверенное лицо, чтобы он мог скрытно пройти среди врагов, без затруднений прибыть к вашему величеству и сообщить вам тайно наши намерения, что ему поручено.

И в том случае, если ваше величество пожелает узнать истину и получить сведения о наших делах, можете послать сюда одного или многих доверенных лиц для того, чтобы они могли разузнать все, исследовать и увидеть своими глазами наши силы и узнали бы о многих подвигах и трудах и передали бы вашему величеству и тем, кто этого не знает, имеют ли иберы мощь и силу сражаться с такими врагами и можем ли мы выполнить то, что обещаем.

Тем самым мы совершили то, что касается нас — уведомили ваше величество, как католического короля, единственного властителя христиан, рассказав вам обо всех наших намерениях. В заключение

мы просим и заверяем перед господом нашим Иисусом Христом, что будет правильно оказать нам помощь и дать руку для этого святого дела, которое касается столь многого. И в том случае, если ваше величество не пожелает присоединиться, мы будем чисты перед богом, на покровительство и милость которого уповаем, и ваше величество потом не будет иметь причины обвинять нас в том, что не сообщили, не просили, не убеждали. Кроме того, вверяем вашему величеству тайну, которая должна быть сохранена до тех пор, пока Бог не положит этому конец своей святой волей.

Мы предложили вашему величеству себя, наше оружие, наших вассалов числом 100 тысяч воинов, готовых пойти в этот поход — труд святой и достойный, к которому каждый христианский государь, и в особенности ваше величество, пожелают присоединиться скорее, чем к любому другому, и если не пожелают быть с нами другие, то Бог будет охранять ваше величество для большего почета и славы его святого имени навсегда во веки веков. Аминь.

Написано в Картли 29 ноября 1625 г.

Теймураз король Иберии и пр(очего)»[11].

Содержание выше приведенного письма интересно во многих отношениях, но прежде всего тем, что из него, равно как и из содержания эпистолы иерусалимского патриарха Феофана и некоторых других документов из архива Симанкас, в отличие от соответствующего материала из итальянских архивов, впервые узнается о конкретных реалиях и политической подоплеке посольства Никифора Ирбаха в Западную Европу. По мере ознакомления с содержанием других аналогичных сведений из этой же архивной связки становится понятным стремление грузинского посла и сопровождавших его лиц к строжайшей конспирации, к тому, чтобы сохранить в тайне не только сам факт официального посольства из Восточной Грузии в Западную Европу, но и, особенно, содержание переговоров, которые они вели в Испании и Италии. Из этих сведений выясняется, в частности, что наряду с переводом письма Теймураза I на испанский язык Филиппу IV была представлена пояснительная записка или в современном толковании повествовательно изложенная стенограмма бесед с грузинским послом наиболее приближенных к королю испанских вельмож, которая в общих чертах передавала существо предложений грузинского царя, во многом восполняя содержание письма Теймураза I, и служила в то же время некым ориентиром для Филиппа IV в его общении с грузинским послом. Ниже воспроизводим текст этой «Записки», адресованной королю.

«Сеньор (обращение к королю — Д. В.), Дон Нисефоро Ирбакисе, грузин-ибер, монах ордена св. Василия, говорит, что он прибыл с тайным посольством от короля Иберии, который по другому зовется король грузии. Его владения и королевства расположены между (землями) персов и турок, и тянутся они от Каспийского моря до Черного по горам Кавказа. И поскольку дон Нисефоро духовное лицо, достойное большого доверия и его исповедник, он послал его к вашему величеству прежде, чем к любому другому государю или могущественно-

---

[11] AGS, Estado, Negocios extraordinarios de la Parte del Norte. Legajo 2859 antiguo actal 1106 (Propuestas del Rey de Iberia y condiciones para el casamiento del Principe de Gales), с. 60—65. В переводе письма Теймураза I Филиппу IV на испанский язык ошибочно указан день его написания — «29 ноября» вместо «20 ноября», указанного в оригинале письма на грузинском языке

му королю, по причине славы и великого усердия вашего величества и благочестия и мощи испанского народа, как к католическому и весьма могущественному королю, единственной опоре и защите святой католической веры, считая, что только ваше величество может быть доверенным лицом относительно этой тайны, а также господином.

Король Иберии, или король грузинский, который зовется Теймураз, христианин, католик[12] и наследник рода Давидова, два года назад отобрал три королевства, которые захватил король Персии, и за год разбил его три раза и убил более 100 тысяч человек, как это известно во всем мире, и так как в это время персидский король был измотан этим (грузинским) королем, он не смог подать помощь (своим) людям в Ормузе против оружия вашего величества.

Также он отобрал королевство, которое узурпировали турки много лет тому назад, и теперь по милосердию и с помощью господа нашего владеет шестью королевствами, которые (населены) иберами, или грузинами, народом древним и воинственным, как это известно из древних и новых авторов. А сейчас он находится между двух врагов — турок и персов, имея наготове сто тысяч воинов.

Решил он предпринять некие действия, и указанный посол сообщит на словах то, что касается времени и способа этих действий, поскольку эта тайна огромной важности, т. к. речь идет о жизни многих христиан и гибели и возрождении многих провинций и королевств. Послу запрещено его королем иметь дело с кем-либо, кроме вашего королевского величества и тех, кому ваше величество весьма доверяет, тем более что указанный король решил положить все свои силы на католическую веру и для низвержения столь великого тирана и врага святой католической веры и имени Христова.

Прежде всего указанный король грузин Теймураз желает и просит на вечные времена мира, дружбы, союза и установления отношений с вашим величеством, предлагая для служения вашему королевскому величеству свои королевства, свое оружие, свое достояние и всю свою мощь против любого врага вашего величества и особенно против персов в тех предприятиях, которые ваше величество имеет в Восточных Индиях.

Затем он сказал, что если ваше величество прикажете и захотите для служения господу нашему и прославления святой католической веры и общего блага христианства войти в это предприятие, вы можете предоставить часть морских сил своих королевств в Италии, чтобы использовать их в тот срок, который укажет вашему величеству посол, и тем содействовать и помочь местным жителям, чтобы они тоже приняли участие в этом предприятии. Король указывает, что не имеет в виду ничего другого, кроме служения господу нашему и общего блага, а остальное ваше величество пусть решает согласно вашей воле, тем более что он совершенно удовлетворен своими владениями в Иберии, так как имеет много провинций и благодатных земель, много серебряных и золотых копий, которые сейчас из-за войны не обрабатываются и не могут проявить себя в должной мере. Но изгнав общего врага из этих мест, можно было бы установить отношения и заклю-

---

[12] Во имя успеха своей дипломатической миссии Никифор Ирбах был склонен своего православного государя Теймураза I представить в глазах своих испанских коллег в качестве католика, стремясь вызвать к нему симпатии Филиппа IV и Государственного совета Испании с тем, чтобы склонить их к союзу с восточногрузинскими царствами в борьбе с Персией и Турцией.

[illegible], 1993, № 2

чить договор по желанию вашего величества и на вечную дружбу и мир во славу господа нашего и святой католической веры.

Наконец, указанный посол нижайше просит, чтобы ваше величество повелели в кратчайшие сроки дать ему ответ на королевские письма, которые он представил вашему величеству, как относительно его предложений, так и по поводу возможности для него отбыть и вовремя завершить свое путешествие, столь долгое и важное, чтобы он прибыл в соответствующее время и получил деньги»[13].

Тексты двух вышеприведенных обращений к Филиппу IV не оставляют сомнения в том, что посольство Никифора Ирбаха являлось тщательно продуманным и должным образом подготовленным политическим мероприятием, которое непосредственно увязывалось не только с насущными интересами Грузии, но и с наболевшими проблемами восточной политики Испанского государства. Ведь не было случайным, что наряду с официальными посланиями, представленными на рассмотрение испанского правительства, грузинский посол располагал, как теперь принято говорить, пакетом разумно взвешенных и взаимовыгодных политических предложений, которые, кроме злободневной ближневосточной политической проблематики, вызывавшей взаимный интерес, затрагивали также и «предприятия» испанской короны «в восточных Индиях». К сожалению, многое из того, что грузинский посол в целях строгой конспирации обязан был поведать устно, не сохранилось. Тем не менее часть документов, в которых излагалось существо предложений Теймураза I испанскому королю, пронизывала следующая основополагающая мысль: дипломатическую миссию Никифора Ирбаха, предпринятую в условиях чрезвычайно напряженной политической обстановки в восточногрузинских царствах Картли и Кахети, следует рассматривать не как вопль о помощи попавшего в беду христианского государя сравнительно небольшой страны у подножия Кавказских гор к единоверному монарху могущественной испанской империи, а всего лишь как предложение принять участие во взаимовыгодной политической акции. Иными словами, независимо от несоразмерности владений и военных возможностей восточногрузинских царств и Испанской монархии, речь шла об определенном паритете между ними как участниками предлагавшейся военно-политической акции, направленной против двух мощнейших мусульманских держав на Ближнем Востоке — Персии и Турции, являвшихся потенциальными противниками как Грузии, так и Испании.

Обращает на себя внимание тот факт, что если в письме Теймураза I к Филиппу IV акцент делался на необходимость безотлагательного совместного выступления против Турции, которая, согласно достоверной информации Никифора Ирбаха, была к тому времени неимоверно ослаблена внутригосударственными противоречиями, то в «Записке», составленной на основании бесед с грузинским послом, внимание заострялось на проблеме острова Ормуз в Персидском заливе, который являлся яблоком раздора между Сефевидской Персией и Португалией, входившей тогда в состав Испанской империи. Любопытно, что откровенный намек на злободневный характер «Ормузской проблемы» не только для Португалии и Испании, но и для Грузии присутствовал и в рекомендательном письме Иерусалимского патриарха Феофана в адрес Филиппа IV, которое Никифор Ирбах привез с собой в Мадрид. Ниже воспроизводим полный текст этого письма в переводе с греческого языка:

---

[13] AGS, указ. архив. связка, с. 83—86.

«Феофан божиею милостью патриарх святого града Иерусалима и всея Палестины.

Благочестивейший, христолюбивый и боговенчанный царь ре Филипп, всей Испании и Новой земли самодержец в святом духе Богом принятый великий самодержец и возлюбленный сын нашей мерности:

да будет на вас благость, мир и милость от Бога-вседержителя, молится мерность наша, да сохранится и охранится крепость богоспасаемого вашего царства, на украшение и укрепление благочестивых христиан, и (со стороны) святого и животворящего Гроба, (да будет) помощь и призрение со всеми другими дарами и милостью св. Духа; еще молимся, да будешь удостоин принять и трон великого Константина и Юстиниана славных (царей) и т. д. Еще умоляем господа бога дать тебе силу подчинить под стопы твои всякого врага и недруга

Знай, о могущественнейший царь, понеже царство твое славится у христиан как католическое и могучее, и понеже (возлюбило) благочестие и свободу, поэтому послал правитель и царь иверов Теймураз-хан к нам вместе с этим иеромонахом, имеющим от него письма к могуществу царства твоего, прося помощи, ибо он сильно утесняем персом, и поэтому просит, чтобы ты помог ему, ибо и он хороший и благочестивый христианин, (помог) или угрозой персу, или войском из области Хормуз (sic). Поэтому молю царство твое, да не уклонишься от этого дела. Вместе с этим иеромонахом священником Никифором, который принадлежит к благородным (людям) великого правителя тамошней земли (с ним как спутника я посылаю моего иеродиакона), он (Теймураз — Д. В.) хотел послать кого-либо из вельмож своих и дары в знак любви, но это было невозможно из-за страха перед агарянами, поэтому он посылает иеромонаха и бедные дары, дабы выразить дружбу и любовь[14] к царству твоему, желая быть как бы вассалом твоим, ибо вы — католические христиане. Молю, прими их милостиво и благосклонно, как подражатель Христу и благочестивый царь, дабы милость Божия и бесконечное его милосердие и молитва и благословение нашей мерности всегда пребывали с могуществом царства твоего, аминь 1626 сентября 1-го. Имя моего иеродиакона — Афанасий, доподлинно наш, нами посланный.

Феофан божиею милостью патриарх святого града Иерусалима»[15].

Обращают на себя внимание датировка двух вышеприведенных писем к Филиппу IV и места их отправки: письмо Теймураза I, датированное 20 ноября 1625 года, отправлено из Картли, тогда как в рекомендательном письме Феофана соответственно указаны: 1 сентября 1626 года и Иерусалим. Временной разрыв между этими датами почти в десять месяцев примерно тот срок, который потребовался бы грузинскому послу для переезда из Картли в Иерусалим (предположительно сухим путем через Персию и Багдад) и кратковременного пребывания у иерусалимского патриарха до отъезда в Мессину. А почему именно в Мессину и Неаполь, а не непосредственно в Мадрид, это имеет объяснение: королевства Неаполя и «Обеих Сицилий» принадлежали то-

---

[14] В тексте: «выразать дружбу любви» (!?).

[15] AGS, указ. арх. св., с. 57. Согласно свидетельству специалистов по греческой палеографии Б. Л. Фонкича, текст рекомендательного письма и адрес на его обороте писаны рукой иерусалимского патриарха Феофана. Кстати, адрес на рекомендательном письме Феофана в переводе с греческого на русский гласит: «Благочестивейшему и властительнейшему великому царю господину королю Филиппу, возлюбленному в св. духе сыну, да будет доставлено в целости и с честью из Иерусалима» (там же, с. 58).

гда Испании и, вполне естественно, что Никифор Ирбах устремился именно сюда, чтобы во-первых, обезопасить свое путешествие до Мадрида от нападения берберийских корсаров; во-вторых, наладить столь необходимые для него, как дипломата, контакты с местной испанской администрацией и, возможно, удовлетворить свой определенный интерес к этим южноитальянским портовым городам, где была сосредоточена значительная часть знаменитой «Великой Армады» и, наконец, в-третьих, пересесть на испанский военный корабль, следовавший из Неаполя непосредственно в Мадрид.

При всех нюансах смысловой и текстологической специфики содержания рассмотренных выше документов из архива Симанкас, их объединяет политическая целеустремленность, основанная на вполне осознанном стремлении восточногрузинского царя Теймураза I найти в испанском короле Филиппе IV могучего союзника в борьбе с многочисленными врагами своего отечества пусть даже ценой официального признания своей вассальной зависимости от него. Именно в духе этой основополагающей идеи и направлял свои действия в Мадриде Никифор Ирбах, который подчас вынужден был прибегать к дипломатическим ухищрениям, гиперболизируя возможности своего государя как потенциального союзника испанского короля. Так, он представлял его не только католиком, но и обладателем «шести королевств», стотысячного войска и «многих серебряных и золотых копий». Вместе с тем, грузинский посол вслед за иерусалимским патриархом стремился внушить Филиппу IV мысль о том, что в случае успеха совместного наступления против турок, именно он, испанский король, должен стать обладателем константинопольского царского престола.

В то же время в вышеприведенных документах внимание испанских властей акцентировалось на том, что предлагаемое грузинским царем боевое содружество могло иметь нисколько не менее, а может быть и более существенную отдачу в другом азиатском регионе, а именно, на острове Ормуз в Персидском заливе. Согласно откровенному намеку грузинского посла в его беседах с испанскими грандами, с этим регионом, наряду с кровными интересами испанской короны («против персов в тех предприятиях, которые... имеет в Восточных Индиях»), каким-то образом непосредственно увязывались и грузинские политические интересы. Веским доводом, свидетельствующим об этом, служила присутствующая в документах отсылка к факту, что крупное поражение персидских войск в 1625 году в Грузии в Марткопском сражении помешало их срочной переброске в Ормуз для противодействия испанско-португальским силам, чем значительно облегчило и укрепило тогда положение последних на острове.

Но ведь этот факт был основан на чисто случайном совпадении обстоятельств, которые благотворно сказались тогда на политических интересах Испании и Грузии по отношению к Персии, и только. Естественно, возникает вопрос: кроме общего враждебного отношения к Персии и состояния войны с ней в тех условиях существовали ли какая-нибудь политическая подоплека и возможность для реального практического осуществления военно-политического союза между Испанией и Грузией — такими несопоставимыми по мощности и возможностям, а также столь отдаленно друг от друга расположенными христианскими державами? Правомерность такого вопроса подкрепляется и значительной территориальной отдаленностью самой Грузии от Ормузского региона — фактор, который заведомо отрицательно влиял бы на действенность испано-грузинского военного союза против Персии. Нам представляется, что возможность компенсации этого фактора

за счет каких-то конкретных, тщательно продуманных и взвешенных политических мероприятий, направленных против шахских интересов в Ормузском регионе, и явилась политической подоплекой идеи о военно-политическом союзе между Теймуразом I и Филиппом IV, равно как и стимулом посольства Никифора Ирбаха в Западную Европу и, в частности, к засекреченным его устным переговорам с испанским правительством. К сожалению, кроме вышеупомянутого резюме беседы с Ирбахом, не сохранилось ни одного документа, который хотя бы частично проливал свет на содержание этих устных переговоров грузинского посла в Мадриде[14]. На основе сохранившегося фактического материала о посольстве Никифора Ирбаха в Западную Европу ниже предпринята попытка воссоздать предположительно существо засекреченной политической информации, которую грузинский посол мог сообщить Филиппу IV и его ближайшему окружению во время своего пребывания в Испании*.

[14] Согласно содержанию вышеприведенных документов, Никифор Ирбах привез с собой в Мадрид не одно, а несколько писем Теймураза I, адресованных Филиппу IV. Кроме процитированного выше послания грузинского царя к испанскому королю, других аналогичных писем в архивной связке не оказалось.

* Продолжение следует.

ქეთევან თოფურიძე

შუა საუკუნეების ქალაქები ქართულ ისტორიოგრაფიაში

(XX ს. 20—70-იანი წწ.)
(მოკლე მიმოხილვა)

საოცარი ბედი ჰქონდა ყოველთვის ქალაქს. ჯერ კიდევ ადრეულმა ცივილიზაციამ შექმნა ადამიანთა თავშეყრის თავისებური კომპლექსი — ქალაქი, რომელმაც ძირითადად იტვირთა მისი მშენებელი საზოგადოების აღმასვლის, უფრო პროგრესულისა და ახლის შექმნა-დანერგვა, ქვეყნის წინსვლის, მისი ცხოვრებისეული საკითხების დასმა და, ხშირ შემთხვევაში გადაჭრაც.

ქართულ ფეოდალურ ისტორიოგრაფიამ ქალაქი შედარებით მკრთალად, გარკვეული კუთხით, ასახა; უფრო ვრცლად გამოჩნდა ქალაქი ბურჟუაზიულ ისტორიოგრაფიაში, ხოლო ქართულმა საბჭოთა ისტორიოგრაფიამ შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქების ისტორიას საგანგებო ყურადღება დაუთმო.

ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში არსებული ლიტერატურა შუა საუკუნეების ქართული ქალაქების შესახებ პირობით შეიძლება რამდენიმე ჯგუფად დაიყოს.

ნაშრომთა ერთი ჯგუფი უშუალოდ ეძღვნება ფეოდალური ხანის ქართულ ქალაქთა ისტორიას (ივ. ჯავახიშვილი, ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ლ. მუსხელიშვილი, გ. ლომთათიძე, შ. მესხია, მ. ლორთქიფანიძე დ. კვრიტიშვილი, ლ ჭილაშვილი, დ. ხახუტაიშვილი, ი მუსხელიშვილი, ი გრძელიშვილი, ა. იფაქიძე, მაჭ ბერძნიშვილი, მ. ბერძნიშვილი, თ. გამსახურდია, მ. გაბაშვილი, თ. ბერიძე, ც. ჩიქოიძე და სხვ.). ამ ჯგუფში ცალკე უნდა გამოიყოს ის ნაშრომები, რომლებშიც შუა საუკუნეების ქალაქები არქეოლოგიურ-ისტორიულ პრიზმაში შესწავლილი (ლ მუსხელიშვილი გ. ლომთათიძე, ლ. ჭილაშვილი, დ ხახუტაიშვილი, დ. მუსხელიშვილი, ც. ჩიქოიძე და სხვ.).

ნაშრომთა მეორე ჯგუფი — ესაა ს. ჯანაშიასა და ნ. ბერძენიშვილის შრომები, სადაც ვეხვდებით ზოგჯერ საგანგებოდ ქალაქებისადმი მიძღვნილ წერილებს, ან კიდევ შუა საუკუნეების ქართულ ქალაქთა შესახებ საუბარია საქართველოს ისტორიის ამა თუ იმ პრობლემის განხილვის დროს. ამ უკანასკნელ მიეკუთვნება აგრეთვე გ. მელიქიშვილის ნაშრომებიც — „საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის“ და „ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი“.

საქართველოს ფეოდალური ხანის ქალაქების ისტორიის რიგი საკითხები განხილულია „საქართველოს ისტორიის“ სახელმძღვანელოს როგორც პირველ გამოცემებში (სახელმძღვანელო საშუალო სკოლებისათვის), ისე „საქართვე-

ლის ისტორიის" სამტომეულში, რომელიც ავტორთა კოლექტივის მიერ არის შედგენილი. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს აღებული საკითხის დაშუშაება მრავალტომეულში „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები", სადაც თანამედროვე ისტორიული მეცნიერების მიღწევათა საფუძველზე გაშუქებულია შუა საუკუნეებ-ს ქართული ქალაქების ისტორიის მრავალი კარდინალური საკითხი. ამრიგად, ეს ნაშრომები შეიძლება საკითხისადმი მიძღვნილ ნაშრომთა მესამე ჯგუფს.

ქართული ფეოდალური ქალაქის ბუნების უკეთ გაგებისათვის უაღრესად საყურადღებოა ქართული ქალაქების ურთიერთობის საკითხი მეზობელი ქვეყნების ქალაქებთან (ვ. გაბაშვილი, რ. კიკნაძე, კ. კუცია, ო. ცქიტიშვილი და სხვ.).

ქართული ფეოდალური ქალაქები გარკვეული კუთხით გაშუქებულია ქართული ხელოვნების ისტორიის პრობლემათა ნაშრომებში (გ. ჩუბინაშვილი, შ. ამირანაშვილი, ვ. ბერიძე, ი. ციცქიშვილი, ჰ. ბაქარაია და სხვ.) და ამდენად, ნაშრომთა ეს რიგიც „ახალ" ჯგუფს ქმნის.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხისადმი მიძღვნილი ნაშრომების მიმართ შეიძლება გაკეთდეს კიდევ ერთი, ზოგადი ხასიათის შენიშვნა. საკითხი ეხება ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში საქართველოს შუა საუკუნეების ქალაქებისადმი მიძღვნილ ნაშრომთა, თუ შეიძლება ასე ითქვას, პერიოდიზაციას (ქართული ქალაქების შესწავლის ისტორიას).

როგორც ცნობილია, ივ. ჯავახიშვილის ორი ნაშრომი „**Государственный строй древней Грузии и древней Армении**" და „ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII—XVIII სს". გამოქვეყნდა 1907 და 1918 წწ., ხოლო „შასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. I, შენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში"— 1946 წელს. ივ. ჯავახიშვილის პირველი შრომებით ქალაქების შესახებ, ფაქტობრივად საფუძველი დაედო ქართული ქალაქების ისტორიის მეცნიერული კვლევის ახალ ეტაპს. აქვე უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ სწორედ ამ ნაშრომებში, განსაკუთრებით 1918 წელს გამოქვეყნებულ შრომაში („ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება..."), ივ. ჯავახიშვილმა ყურადღება გაამახვილა ქალაქთა სოციალურ-ეკონომიკური კუთხით შესწავლის აუცილებლობაზე, რისი პირველი ჩანებული მაგალითიც მანვე მოგვცა.

20-იან წლებში გამოქვეყნდა ს. კაკაბაძისა[1] და ლ. მელიქსეთ-ბეგის[2] შრომები, სადაც გარკვეული ადგილი აქვს დათმობილი ქართული ქალაქების ისტორიის საკითხებს. ამ ავტორების შრომებში გადმოცემულია ძირითადად თბილისისა და მცხეთის დაარსების, მათი ეტიმოლოგიისა და ზოგიერთი სხვა ისტორიულ-გეოგრაფიული საკითხი.

30-იან წლებში ქვეყნდება ლ. მესხელიშვილის ნაშრომი „დმანისი (ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერა)"[3]. ეს იყო ფაქტობრივად საქართველოს

---

[1] ს. კაკაბაძე. საქართველოს ისტორია (ახალი საუკუნეების ეპოქა), ტფ., 1922; ქართველ სახელმწიფოებრიობის განვითარების საკითხები, საისტორიო მოამბე, წიგნი I, თბ., 1924.

[2] მელიქსეთ-ბეგი, გორის დაარსება, „სახალხო საქმე", 1920, № 41; Тифлис, его основание и краткий исторический очерк, „Тифлис и его окрестности", Тб., 1925. მცხეთა — ქალაქის დაარსების საკითხის გარშემო ვ. „მოამბეში", 1921, № 2.

[3] კრებულში „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა", თბ., 1938.

ფეოდალური ქალაქების არქეოლოგიური შესწავლის დასაწყისი. დმანისი — ეს პირველი ქართული ქალაქია (შუა საუკუნეების ეპოქისა), რომლის გეგმაზომიერი არქეოლოგიური შესწავლა დაიწყო 1936 წელს ივ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით[1]. ამავე ხანებში ქვეყნდება ს. ჯანაშიას შრომები „ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში" (1935) და „საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე" (1937). იბეჭდება ნ. ბერძენიშვილის წერილი „სამღებროთა შესახებ XVIII ს. საქართველოში" (1937 წ. დაიბეჭდა კრებულში „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის", ნაკვ. VI). ამ ნაშრომებში ფეოდალური ხანის ქართული ქალაქების სოციალურ-ეკონომიკური ასპექტით შესწავლის შესანიშნავი მაგალითებია მოყვანილი.

შუა საუკუნეების ქართული ქალაქების კვლევის საქმე, ისე როგორც საერთოდ საქართველოს ისტორიის მრავალი კარდინალური საკითხი, ახალ, მკვირნიალებზე დგება 40-იან წლებში, როდესაც გამოდის ნ. ბერძენიშვილის, ივ. ჯავახიშვილისა და ს. ჯანაშიას „საქართველოს ისტორია, უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დამდეგამდე". ნაწილი I, (1943).

40-იან წლებში ისტორიის ინსტიტუტში დამუშავდა თემები „ხელოსნობა ძველ საქართველოში" (V—VII სს.). (შ. მესხია), „თბილისის საამქრო" (მ. ლორთქიფანიძე), 1948 წ. შ. მესხიამ გამოსცა დოკუმენტების კრებული „მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის", ნაკვეთი 26).

50-იანი წლები განსაკუთრებით „ხვავრიელი" აღმოჩნდა ქართული ფეოდალური ქალაქის კვლევის საქმეში. ამ პერიოდში დაიბეჭდა ნ. ბერძენიშვილის „თბილისის ტოპონიმიკიდან (აგარანი)" („მიმომხილველი", II, 1951). შ. მესხიას წერილები, „საქართველოს ქალაქების სოციალური ურთიერთობის ისტორიდან" („მიმომხილველი", II), „მასალები კლასობრივი ბრძოლის ისტორიისათვის XVIII ს საქართველოს ქალაქებში" („მასალები საქართველოსა და ..." ნაკვეთი 32, 1953); 1952 წ. გამოქვეყნდა დ. გვრიტიშვილისა და შ. მესხიას მონოგრაფია „თბილისის ისტორია", მ. ლორთქიფანიძის ორი წერილი „ქალაქის მოხელეთა საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში" და „ძველი თბილისის ისტორიული გეოგრაფიიდან" („მასალები საქართველოსა და..." ნაკვეთი 30). ამ პერიოდში გამოდის მონოგრაფიები — დ. გვრიტიშვილის „გორის ისტორია" (1954), ავტორთა კოლექტივის „თბილისის ისტორია" (1958); თბილისისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული „თბილისი — 1500" (1958), ლ. ჭილაშვილის „ქალაქი რუსთავი". ისტორიული არქეოლოგიური ნარკვევი (1958), შ. მესხიას მონოგრაფია „Города и городской строй феодальной Грузии. XVII—XVIII вв." (1959).

50-იანი წლები სხვა მხრივაც არის საყურადღებო ჩვენთვის საინტერესო საკითხის შესწავლის საქმეში. ამ დროს იწყება ფეოდალური ხანის ქართული ქალაქების სისტემატური გეგმაზომიერი არქეოლოგიური შესწავლა, რომლის მთავარ და წარმმართველ ალად. ნ. ბერძენიშვილი იყო. დაიწყო და გაიშალა

---

[1] ქ. ლომთათიძე, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1967, გვ. 7.

ფართო საველე სამუშაოები რუსთავში*, უჯარმაში, ხოვლეში, დმანისში, გრემში, ურბნისში, ახალქალაქში, და. საქართველოს რიგ ქალაქში. ამის შედეგად უკვე 60-იანი წლებში გამოქვეყნდა მთელი რიგი საინტერესო ნაშრომებისა, რომლებშიც გაშუქებულია ქართული ფეოდალური ქალაქი ისტორიულ-არქეოლოგიურ ჭრილში.

ამ მხრივ უაღრესად საყურადღებოა დ. მუსხელიშვილისა და ლ. ჭილაშვილის შრომები. 1966 წელს გამოქვეყნდა დ. მუსხელიშვილის „ციხე-ქალაქი უჯარმა. ივერია-ალვანეთის ურთიერთობის ისტორიიდან", რომელშიც გაშუქებულია აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ისტორია და ქალაქ უჯარმის, როგორც ისტორიული კახეთის პოლიტიკური ცენტრის წარმოქმნის, განვითარებისა და დაცემის საკითხები ანტიკური დროიდან X—XI საუკუნემდე. ამავე პერიოდში გამოვიდა ლ. ჭილაშვილის რამდენიმე მონოგრაფია, ქართული ფეოდალური ქალაქების ისტორიას რომ ეძღვნება. 1958 წელს გამოქვეყნდა ლ. ჭილაშვილის „ქალაქი რუსთავი. ისტორიულ-არქეოლოგიური ნარკვევი", რომელშიც წერილობითი წყაროებისა და დიდძალი არქეოლოგიური მასალის შესწავლის საფუძველზე მოცემულია ქალაქ რუსთავის ისტორია „დასაბამიდან" XIV ს-მდე. 1968 და 1970 წლებში გამოვიდა ამავე ავტორის ვრცელი მონოგრაფიული ნაშრომი „ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში", I—II. მონოგრაფიის პირველ ტომში ვრცლად არის განხილული და შესწავლილი ქართული წერილობითი წყაროების ცნობები ძველი ქართული ქალაქების შესახებ, მოცემულია ქალაქების ტიპოლოგიური დახასიათება და გაშუქებულია ქალაქთან დაკავშირებული სხვადასხვა საკითხი — ციხე, ციხე-ქალაქი, დაბა, ვაჭრობა და ხელოსნობა და სხვ. მეორე წიგნი მიძღვნილია ფეოდალური ხანის ქართული ქალაქების ისტორიისადმი. მოშველებულია მდიდარი არქეოლოგიური მასალა და შექმნილია მთლიანი სურათი ქართული ფეოდალური ქალაქების წარმოქმნა-განვითარებისა IV—XIII საუკუნეებში.

შუა საუკუნეების ქართული ქალაქების არქეოლოგიურ შესწავლას დიდი ამაგი დასდო არქეოლოგმა გ. ლომთათიძემ, რომლის უშუალო ხელმძღვანელობით გაითხარა უჯარმა, რუსთავი, თბილისი, ახალქალაქი და ნაწილობრივ ურბნისი. გ. ლომთათიძემ ქართული ქალაქების ისტორიის საკითხებს მიუძღვნა შრომები „Культура и быт Грузии в IV—VII вв. „Очерки истории СССР, III—IX вв." 1958, „ფეოდალური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები" წიგნში „საქართველოს არქეოლოგია" (1959).

ქართველ არქეოლოგთა ნაწილი ქალაქების ხელოსნური წარმოების შესწავლით იყო დაინტერესებული, რომლის შედეგები ქალაქის ისტორიისათვის ახალ მასალას იძლეოდა, ასეთ ნაშრომთა რიგს განეკუთვნება ი. გრძელიშვილისა და ო. ტყეშელაშვილის „თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები" (1961), ვ. ჯაფარიძის „ქართული კერამიკა" (1956), ნ. უგრელიძის „მინა ძველ საქართველოში" (1961).

50-იანი წლებისათვის შედარებით მკრთალად გამოიყურებოდა დასავლეთ საქართველოს ფეოდალური ხანის ქალაქთა შესწავლის საქმე. ამ ხარვეზს ნაწილობრივ ავსებდა გ. გობეჯიშვილის ნაშრომი „არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში" (1952), რომელშიც სხვა საკითხებთან ერთად უყ-

* რუსთავის გათხრები პირველად 1944 წ. ჩატარდა ვ. იაშვილის ხელმძღვანელობით.

რადღეებაა გამახვილებული ვაშნარის მასალაზე. მასალის ანალიზმა დაბადა ვარაუდი ვაშნარის ტერიტორიაზე ადრეფეოდალური ხანის ქალაქის არსებობის შესახებ, ქალაქისა, რომელიც თანამედროვე უნდა ყოფილიყო ისეთი ძეგლებისა, როგორიცაა შორაპანი, სკანდა, ვარდციხე, ნოქალაქევი". დასავლეთ საქართველოს ქალაქებიდან არქეოლოგიურად ამ პერიოდისათვის ინტენსიურად შეისწავლებოდა ბიჭვინტა — ანტიკური ქალაქი, რომელიც ადრეფეოდალურ ხანაშიც არსებობდა[6].

ადრეფეოდალური ხანის ქართულ ქალაქთა შორის ყურადღებას იქცევს მცხეთა, რომელიც ერთ-ერთი უძველესი ქალაქი იყო საქართველოში და მისი „ათხელების" შემდეგაც გარკვეული დროის მანძილზე ისევ ინარჩუნებდა ერთ-ერთ წამყვანი ქართული ქალაქის სტატუსს (უკვე ადრეფეოდალური ხანის ქალაქის ნიშნებით). მცხეთას თავის დროზე საყურადღებო ნაშრომი უძღვნა ა. აფაქიძემ — „ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში" (1963), ხოლო უფრო ადრე გამოქვეყნდა ავტორთა კოლექტივის (ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე) ნაშრომი „მცხეთა, I, არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები (1955).

1955 წელს გამოდის გ. მელიქიშვილის ნაშრომი — „საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის", რომელშიც ყურადღებაა გამახვილებული ძველი ქართული ქალაქების რიგ მნიშვნელოვან საკითხზე (ქალაქის სოციალური და ეთნიკური შემადგენლობა). ასევე საყურადღებოა, ამჯერად ადრეფეოდალური ხანის ქართული ქალაქების ისტორიისათვის, ამავე ავტორის მეორე ნაშრომიც „К истории древней Грузии" (1959), რომელშიც ქალაქი ნაჩვენებია როგორც მსხვილი სამეწარმეო ცენტრიც.

1958 წელს გამოქვეყნდა „საქართველოს ისტორიის" სამტომეულის პირველი ტომი, რომელიც ქრონოლოგიურად მოიცავდა პერიოდს უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დასასრულამდე (ავტორები: ნ. ბერძენიშვილი, ე. დონდუა, მ. ღუმბაძე, გ. მელიქიშვილი, შ. მესხია, პ. რატიანი); ეს იყო დამხმარე სახელმძღვანელო. ამ ნაშრომში იმ დროისათვის უახლესი მეცნიერული კვლევა-ძიების შედეგებზე დაყრდნობით განხილულია ქართული ფეოდალური ქალაქის რიგი საკითხი (რა თქმა უნდა, ძალზე მოკლედ, საერთოდ საქართველოს ისტორიის გაბმული თხრობის ფონზე, დამხმარე სახელმძღვანელოს შესაფერისი ლაკონიურობით).

მომდევნო ორი ათწლეული (60 და 70-იანი წლები) საქართველოს ისტორიის ბრავალი საკვანძო საკითხის დამუშავება-გადაწყვეტით აღინიშნა, რასაც ბუნებრივია. შეიქმნა არა ერთი და ორი საინტერესო ნაშრომის გამოქვეყნება. ამ ნაშრომთა შორის არის საგანგებოდ შუა საუკუნეების ქართული ქალაქებისადმი მიძღვნილი შრომებიც. ზოგიერთ მათგანზე ადრე უკვე იყო საუბარი (ლ. ჭილაშვილი, დ. მუსხელიშვილი). ამ პერიოდში დაიბეჭდა აგრეთვე, თ. ჯაფარიძის წერილი — „IV—VI სს. ქართლის ქალაქების ისტორიიდან" („მაცნე", 1966, 3); მ. გაბაშვილის „დასავლეთ საქართველოს ქალაქები XI—XII საუკუნეებში" („მაცნე", 1973, 4); ვ. გაბაშვილის წერილი —

---

[6] გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საქართველოში, გვ. 136; (იხ. ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, I, გვ. 16).

[7] ლ. ჭილაშვილი, იქვე. ნაშრომი, გვ. 17.

„თბილისის სოციალური ისტორიიდან" (კრებულში „ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან", 1976), რ. კიკნაძის „XI-XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან" (ისტორიის ინსტიტუტის „შრომები", 1960, V, ნაკვ. I).

1962 წელს გამოქვეყნდა შ. მესხიას მონოგრაფია „საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში", რომელშიც ვრცლად არის განხილული შუა საუკუნეების ქალაქების სოციალური ურთიერთობის ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხი, როგორიცაა თბილისის თვითმმართველობის ისტორია XI—XII სს. აღსანიშნავია, რომ ამ ნაშრომში თბილისის ისტორია გადმოცემულია შუა საუკუნეების საქართველოს სოციალური მოძრაობის კარდინალურ საკითხებთან მჭიდრო კავშირში.

აღსანიშნავია ამავე პერიოდში (70-იანი წლები) გამოქვეყნებული თბილისის ისტორიისადმი მიძღვნილი ორი ვრცელი გამოკვლევა. ესაა თ. ბერიძის „...და აღმოცენდა თბილისი" და „ძველი თბილისის გარეუბნების ისტორია" (1977).

ცოტა უფრო ადრე, 1965 წელს გამოიცა მ. ბერძნიშვილის „თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში (ქართული დოკუმენტური მასალის მიხედვით).

XVI—XIX საუკუნეების თბილისს მიეძღვნა ნ. ბერძენიშვილისა და მ. ბერძნიშვილის მიერ შედგენილი „დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის (XVI XIX ს.ს.)" (1962).

გარდა უშუალოდ ქართული ფეოდალური ქალაქებისადმი მიძღვნილი ნაშრომებისა, აღნიშნულ პერიოდში ქვეყნდება საქართველოს ისტორიის პრობლემური საკითხებისადმი მიძღვნილი ნაშრომები, რომლებშიც მეტ-ნაკლებად ასახულია ქართული ფეოდალური ქალაქების ისტორიის არაერთი მნიშვნელოვანი საკითხი. ნაშრომთა ამ რიგს განეკუთვნება ნ. ბერძენიშვილის „ვზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში" (1966), გ. მელიქიშვილის ნაშრომი „ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი" (1973).

60—70-იან წლებში გამოიცა ნ. ბერძენიშვილის ნაშრომთა 9 წიგნი, საერთო სათაურით „საქართველოს ისტორიის საკითხები". ამ გამოცემაში მოთავსებული ზოგი ნაშრომი ადრეც იყო გამოქვეყნებული, დიდი ნაწილი კი პირველად დაიბეჭდა. მათ შორისაა ნ. ბერძენიშვილის ძალზე საინტერესო დაკვირვებები „ვეფხისტყაოსნის" როგორც საისტორიო წყაროს შესახებ (წიგნი VII, 1974). ამ ნაშრომში ცალკე პარაგრაფი ეძღვნება თემას — „ვეფხისტყაოსანი" ქალაქებისა და ვაჭრობის შესახებ.

სწორედ 60-იან წლებში გაცხოველდა ინტერესი ახლო აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიისა და მათი დამოკიდებულებისადმი ქართულ ფეოდალურ ქალაქებთან. ამ მხრივ აღსანიშნავია ვ. გაბაშვილის წერილები „მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქები IX—XIII საუკუნეებში" და „ფეოდალური საქართველოს ქალაქების ურთიერთობანი მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებთან" (კრებულში „ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან", 1966); აღსანიშნავია საკუთრივ მახლობელ აღმოსავლეთის ქვეყნების ქალაქთა ისტორიისადმი მიძღვნილი შრომებიც, როგორიცაა: კ. კუცია, სეფიანთა ირანის ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება (1966), მისივე, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქალაქები XVI—XVIII სს. (1976); ო. ცქიტიშვილის, ფეოდალური

ქალაქის წარმოშობის საკითხისათვის მახლობელ აღმოსავლეთში (კრებულში „მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები", 1963). საისტორიო წყაროების ცნობაცემებზე დაყრდნობით, VIII—XIII საუკუნეების ქართულ ქალაქებს — ოლთისი, მცხეთა, არტანუჯი, ახალქალაქი, ოძრხე, რუსთავი, ატენი, ქმანისი, ფინეანი, ქუთაისი და თბილისი. რადგანაც ყველაზე მეტი ცნობა ავტორს თბილისის შესახებ აქვნია, სწორედ თბილისი-ქალაქის მაგალითზე, აღწერს შუა საუკუნეების ქართული ქალაქის ყოფას, მის თავდაცვით და სამეურნეო ნაგებობებს, გამოყოფს მოსახლეობის სხვადასხვა ფენას, აღწერს ქალაქის გაჭგუბლობის წესს.

ნაშრომში განხილულია მოქალაქეთა ჯგუფები, კერძოდ, რომ თბილისის მოქალაქენი ვაჭრებისა და ხელოსნებისაგან შედგებოდნენ. თავის მხრივ ვაჭრები დიდ ვაჭრებად და მცირე ვაჭრებად იყოფოდნენ თავიანთი ქონებრივი და უფლებრივი მდგომარეობის მიხედვით. ნაშრომში დოკუმენტური მასალის საფუძველზე განხილულია თბილისის ბაზრობები, ალებ-მიცემა, შემოტანილი საქონლის სახეობები, ძვირფასი ჭსოვილები და „თუალნი პატიოსანნი", საძღვდელმსახურო და საეკლესიო ნივთები, ტანსაცმელი. თბილისს (და საქართველოს სხვა ქალაქების) ბაზრობებზე იყიდებოდა ცხენი, ცხენის აკაზმულობა, სოფლის მეურნეობის იარაღები (სახნისი), საშენებლო მასალა (ქვა, ქვიშა, კირი). იყიდებოდა მამულებიც — ყანა, ვენახი, სოფლებიც კი[9]. ავტორი ალნუსხავს სავაჭრო ამხანაგობებს, უ. წ. ორტაღებს, რომელნიც გარდა ალებ-მიცემობისა, მეცადინეობასაც მისდევდნენ .ქართის სიგელის ცნობები)[9].

ნაშრომში ჩამოთვლილია ქალაქებში მცხოვრებ ხელოსანთა ჯგუფები მეხამლეები, კირითხუროები, ქვითხუროები (კალატოზები), ხუროების უფროსი, ხუროთმოძღვარნი, ოქროშჭედლები, მკერვალები, ხარაზები, მეშშვილდენი და მჭედლები[10].

განსაკუთრებით ჩერდება ავტორი ხელოსანთა ერთ რიგზე, რომელნიც წიგნის გადამწერლები იყვნენ და თავიანთ თავს „მწერალს" ან ხშირად თავმდაბლობის გამო „მხრეკელს" ეძახდნენ. წიგნის გადაწერა მეტად რთული და ძნელი საქმე იყო, „მწერალი" მართლწერის ოსტატი უნდა ყოფილიყო და ეს საქმე იმ დროს საკმაოდ ძვირად ფასობდა.

ასეთია მოკლედ ის საკითხები, რომლებიც გაშუქებულია ივ. ჯავახიშვილის დასახელებულ ნაშრომში. უთუოდ მართალია პროფ. შ. მესხია, როდესაც ივ. ჯავახიშვილის აღნიშნული ნაშრომის შესახებ წერდა: „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის... მომხილვა ივ. ჯავახიშვილის მიერ ისეთ დროს დაიწერა, როცა ჯერ კიდევ არ იყო დასრულებული ქართული და უცხოური საისტორიო წყაროების კრიტიკული მიმოხილვა, ჯერ კიდევ მთელი სისრულით არ იყო გამოკვლეული ყველა წყარო, მათი ლირსება და ნაკლოვანება. ამას გარდა დაუმუშავებელი იყო ისეთი საკითხებიც, რომელთა გარეშე, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ყოველი ეხნის განხილვა სისრულით შეუძლებელი იქნებოდა. მიუხედავად ამისა, ივ. ჯავახიშვილის სიფრთხილისა და დიდი მეცნიერული ალღოს შედეგი იყო ის, რომ „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის"

---

[8] ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, გვ. 30—32.
[9] იქვე, გვ. 33—34.
[10] იქვე, გვ. 36—40.
[11] იქვე, გვ. 42.

პირველ წიგნში წამოყენებული ძირითადი მოსაზრებანი დღესაც არ კარგავენ თავიანთ მნიშვნელობას"[12].

საქალაქო ცხოვრების სხვადასხვა მხარეს იხილავს ივ. ჯავახიშვილი თავის მეორე ნაშრომში — „ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII—XVIII სს.„ რომელიც დაიბეჭდა ჟურნალ „პრომეთეს" 1918 წლის პირველ ნოემბერში და წარმოადგენს, როგორც ავტორი თვით ბრძანებს, „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ჯერ დაუბეჭდავ უკანასკნელ წიგნთაგან"[13] ამოღებულ ნაწილს. ამ მცირე მოცულობის წერილში ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს რა მასალის სიმცირეს, ძირითადად, „დასტერლამალისა" და „ქალაქის მოურავის სარგოს", აგრეთვე ზოგიერთ სიგელ-გუჯრებში დაცულ ცნობებსა და იმდროინდელი უცხოელი ავტორების (ჟ. შარდენის, ტერნეფორის, ა. ლამბერტის) მოგზაურობებიდან ამოღებული მონაცემების საფუძველზე იხილავს XVII—XVIII საუკუნეების ქართლის ქალაქების ისტორიის სხვადასხვა საკითხს — დემოგრაფიულ ცნობებს, ქალაქის მმართველობის რიგს, ვაჭრობისა და ხელოსნური წარმოების საკითხებს. „დაწინაურებულ საშუალაქო ცხოვრებისა და ჩვენის ეკონომიური ძლიერების საუკეთესო გამომხატველად ქალაქების სიმრავლე და სიმდიდრე ითვლება", — აღნიშნავს ავტორი და სინანულით მიუთითებს ამ ფაქტზე, რომ აღნიშნული ეპოქის (ე. ი. XVII—XVIII სს.) დასავლეთი საქართველო ამ მხრივ ძალზე ღარიბად გამოიყურებოდა. თვით ქუთაისიც კი, ქართველ მეფეთა ძველი სატახტო ქალაქი, ამ დროისათვის უფრო დიდსა და მჭიდროდ დასახლებულ სოფელს მოგვაგონებდა, ვიდრე ქალაქს[14].

განსაკუთრებით ვრცლად ჩერდება ავტორი თბილისზე. თბილისთან დაკავშირებით მას მოყვანილი აქვს ქალაქის მცხოვრებთა ეთნიკური შედგენილობის ცნობებიც, რაც ასე ნაკლებად შეინიშნება ქალაქთა შესახებ გამოქვეყნებულ ნაშრომებში. ტერნეფორის ცნობებზე დაყრდნობით ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ 1700 წელს თბილისის 20800 სულ მოსახლეს შორის 1400 სომეხი ყოფილა, 3000 — მაჰმადიანი, 2000 — ქართველი[15]. აქვე აღნიშნულია, რომ XIX საუკუნის პოლოსათვის თბილისში ქართველთა რაოდენობა გახდილა და სომხების დარად ქალაქის მცხოვრებთა ნახევარს შეადგენდა, ქალაქის (თბილისის) მმართველობის სათავეში იდგა მოურავი, რომელმაც შეცვალა ძველი ამირა, თუმცა ლუარსაბ II-ის სიგელში გიორგი საყაძე ისევ ამირათამირად იწოდება. ქართლის სხვა ქალაქებსაც მოურავი ედგა სათავეში.

ივ. ჯავახიშვილი წერილად განიხილავს მოურავის მოვალეობას და საგანგებოდ აღნიშნავს სასამართლო საქმეებში მოურავის მონაწილეობას, კერძოდ, რომ ყველა საბოქაულო საქმე მოქალაქეთა შორის მოურავის კომპეტენციაში შედიოდა.

ნაშრომში გაშუქებულია იმდროინდელი თბილისის ბაზრებზე მოქმედი ვაჭრობის წესები, ნაჩვენებია ხელოსნური წარმოების დარგები, ხელოსანთა

---

12 შ. მ ე ს ხ ი ა, ივ. ჯავახიშვილი და საქართველის ეკონომიური ისტორია, ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კრებული, თბ., 1976, გვ. 15—16.

13 ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII—XVIII სს., ჟურნ. „პრომეთე", 1918, გვ. 32.

14 იქვე, გვ. 36.

15 იქვე, გვ. 40.

გაერთიანებები, რომელთაც მაშინ ასნაფი ეწოდებოდა (შემდეგდროინდელი ამქარი), რომლის სათავეში უსტაბაში მდგარა[16]. განხილულია ასნაფის წევრთა უფლება-მოვალეობანი; აღწერილია თბილისის „ქარხნები" და „დუქნები". ქარხნად იმ დროს იწოდებოდა ყველა საწყობი და დაწესებულება, სადაც ჩაბადებოდა საჭონელი გასაყიდად. ქარხნად იწოდებოდა თვით სამეფო სამხარეულო, არსებობდა „ფეშქაშის ქარხანა" (მორთმეული საჩუქრების შესანახი ადგილი) და სხვ.[17].

აღსანიშნავია, რომ ამ მცირე მოცულობის ნაშრომში ივ. ჯავახიშვილმა მისთვის ჩვეული სიფრთხილით, დოკუმენტურ ბაზაზე დაყრდნობით პირველმა ქართულ ისტორიულ მეცნიერებაში წარმოაჩინა გვიანი შუასაუკუნეების ქართული ქალაქის დამახასიათებელი ნიშნები, გააანალიზა მის ხელთ არსებული ცნობები და შემოკვთავაზა ფეოდალური ქალაქის თითქმის სრულყოფილი სურათი.

1946 წელს გამოქვეყნდა ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომი „მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის I. მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში". ამ ნაშრომში ცალკე თავად არის გამოყოფილი საკითხი ქალაქებისა და მისი ნაგებობების შესახებ, შესწავლილია და დადგენილი ფეოდალური ხანის ქალაქის მთავარი დამახასიათებელი ნიშნები, ქალაქის მთავარი ნაგებობანი, ქალაქის საეკლესიო და საზოგადოებრივი დანიშნულების ნაგებობანი, ცალკეა გამოყოფილი ქალაქებში მოქმედი ხიდები და გზები.

ნაშრომი შესრულებულია წერილობითი წყაროების საფუძველზე (რამდენადაც იმ დროისათვის, როდესაც ეს ნაშრომი შესრულდა — 30-იანი წლები — ფეოდალური ქალაქების არქეოლოგიური შესწავლა ის-ის იყო იწყებოდა (დმანისი...) და თვით ივ. ჯავახიშვილიც აღნიშნავდა „...ასეთი მასალების უქონლობის გამო ჩვენ იძულებული ვართ მხოლოდ იმ ცნობებით დავკმაყოფილდეთ, რომლებიც წყაროებში მოგვეპოვება")[18] და საოცარი სკრუპულოზურობით გაანხილავდა ამა თუ იმ წერილობით ძეგლს, იქნებოდა ეს ატენის სიონის წარწერა, თუ რომელიმე ქართულ ხელნაწერში დაცული ცნობა.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ავტორის მიერ ატენის სიონის 1060 - 68 წწ. წარწერის ანალიზის შედეგად ატენის ქალაქად გადაქცევისათვის დამახასიათებელი ნიშნების (დარბაზის და ქალაქის აშენება, სასახლისა და საკოლაბაკეთათვის ადგილის გამოყოფა. ქალაქის გარკვეულ ადგილზე — „სეფე-ჩარხზე" — კაშენება... გამოყოფა და ამ ცნობის სხვა ცნობებთან („ძეგლი ერისთავთა") შეჯერებით შუა საუკუნეების ქალაქის თვალსაჩინო სურათის შექმნა.

ივ. ჯავახიშვილის ზემოხსენებული ნაშრომი ქართული ქალაქების შესწავლის საუკეთესო მაგალითად იქცა.

შუა საუკუნეების ქართული ქალაქების ისტორიის ზოგიერთი საკითხი გაშუქებულია ს. ჯანაშიას შრომებში. ამ მხრივ საყურადღებოა ნაშრომი „ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში", სადაც ფეოდალიზმის ჩასახვისა და განვითარების საკითხებზე მსჯელობისას ავტორი საგანგებოდ ჩერდება თბილისზე. ამ ნაშრომში თბილისის დაარსებას და მის გადედაქალაქებას ცალკე

---

16 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55—56.

17 იქვე, გვ. 57.

18 ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბ., 1946, გვ. 52.

პარაგრაფი აქვს დათმობილი. ავტორი უყურადღებას ამახვილებს ქალაქის ორი მთავარი შემადგენელი ნაწილის — საკუთრივ ქალაქისა და ციხის არსებობაზე. პარალელს აყვებს მცხეთასა და თბილისს, არმაზსა და კალას შორის და აღნიშნავს, რომ „ტფილისი იზრდება მცხეთის ხარჯზე. ტფილისის ციხე კალა კი — არმაზისაზე. კალა ისეთსავე დამოკიდებულებაშია ტფილისის მიმართ, როგორც არმაზი — მცხეთის მიმართ“[19]. საერთოდ, ამ პარაგრაფში თბილისი განხილულია ძირითადად პოლიტიკური ისტორიის ასპექტში, თუმცა ქალაქის ადგილმდებარეობაზე საუბრისას აღნიშნულია ქალაქის სახელწოდების წარმოშობის შესახებაც. ძალზე მოკლედ ჩერდება ავტორი ქალაქის მოსახლეობის განლაგებაზეც (აბანოების უბანი, მდ. მტკვრის მარცხენა სანაპირო, სიონისა და ანჩისხატის მიდამოები).

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ნ. ბერძენიშვილის ღვაწლი შუა საუკუნეების ქართული ქალაქების შესწავლის საქმეში. როგორც ზემოთ ითქვა უკვე, ნ. ბერძენიშვილის თაოსნობით გაიშალა დიდი არქეოლოგიური სამუშაოები ფეოდალური ხანის ქართული ქალაქების კვლევის მიზნით, რასაც, ბუნებრივია, თავისი დადებითი შედეგები მოჰყვა აღნიშნულ საკითხზე მეცნიერული პუბლიკაციის შესამჩნევი ზრდით. ამას გარდა, ნ. ბერძენიშვილს ეკუთვნის მრავალი საინტერესო დაკვირვება ქართული ფეოდალური ქალაქების ისტორიის სხვადასხვა პრობლემის დასმისა და გადაწყვეტის დარგშიც. „ნ. ბერძენიშვილი თავის ნაშრომებში დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ფეოდალურ ციხეებსა და ქალაქებს, როგორც სოციალურ მტკიცე დასაყრდენს. მისივე დამსახურებაა ქალაქებთან დაკავშირებული ისეთი საკითხების წამოწევა, როგორიცაა გზები, საბაჟოები, სამლებროები და სხვ. ნ. ბერძენიშვილმა სპეციალური ნაშრომი მიუძღვნა ჭალაქისპირის სოფლების, „აგარაების“, ძველ ქალაქთა სამეურნეო რაიონის შესწავლასაც“. ასე ახასიათებს ნ. ბერძენიშვილის ღვაწლს ლ. ჰილაშვილი[20].

ნ. ბერძენიშვილის მრავალ, უპირველესად მნიშვნელოვან დაკვირვებათაგან ფეოდალური ხანის ქართული ქალაქების სხვადასხვა საკითხის შესახებ, პირველ რიგში უნდა აღვნიშნოთ მისი ნაშრომი „ძველი თბილისის ტოპონიმიკიდან (აგარანი)“, რომელიც მოხსენდა ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიას 1948 წ. მაისში (პირველად გამოქვეყნდა 1951 წ. „მნათობი“, 11). ესაა ერთ-ერთი ექსპედიციის (1947 წლის) შედეგად ავტორის მიერ დაწერილი თბილისის შემოგარენის ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის ნაშრომი. რომელშიც ფეოდალური ხანის თბილისის ისტორიისათვის მრავალი საგულისხმო ფაქტია დაფიქსირებული და წამოყენებულია უპირველესად საინტერესო დებულებები. აღსანიშნავია, რომ ავტორი საკვლევი საკითხის („აგარაები“) გაშუქებასთან ერთად იხილავს საქართველოს ისტორიის არაერთ საპრობლემო საკითხს.

ძირითადი ამოცანა ამ ნაშრომისა ასეთია: „...წერილობითი წყაროების მონაცემთა საშუალებით ეცადო დადგენა, თუ სად იყო „აგარანი“, XI—XII საუკუნეთა ქართულ საისტორიო თხზულებებში რომ ასე ხშირად მოიხსენიება. ამ გეოგრაფიულ სახელთან დაკავშირებულია ჩვენი ისტორიის მნიშვნელოვანი ამბები აღნიშნული დროისა“[21].

---

19 ს. ყ ა ნ ა შ ი ა, შრომები, I, თბ., 1949, გვ. 12.

20 ლ. ჰ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, I, გვ. 10.

21 ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნი I, 1964, გვ. 337.

ნ. ბერძენიშვილი აანალიზებს ქართულ წყაროებში ნახსენებ „აგარაებს", ერთმანეთს უჯერებს ამ წყაროებიდან აღებულ ცნობებს და აგვთებს დასკვნას „თბილისის გარშემო ძველ დროს მრავალი აგარა იყო*. ამ აგარაებიდან სახელ- ლი „აგარანი" შერჩა ქალაქის სამხრეთით მდებარე სოფლებს, სადაც სახა- ფხულო სადგურები ჰქონდათ ქალაქის საზოგადოებას (არაბ ამირას, ქართველ მეფეს მისი კარით) ამ აგარებზე დიდი საქარავნო გზა გადიოდა და იქ, სადაც გზასაყარი იქმნებოდა, ციხე იყო, რომელსაც აგარათა ციხე ეწოდებოდა. აგა- რათა ციხე ქართველ მეფეთა სახაფხულო სადგური იყო..."[23] ავტორის აზრით, აგარათა ციხეს უკვე XV ს-ში კოურის ციხე ეწოდება[24].

ასეთივე ინტერესს იწვევს მკვლევარში შუა საუკუნეების ცნობილი ქარ- თული ქალაქი რუსთავი და თბილისის მსგავსად ცდილობს დაძებნოს ამ ფეო- დალური ქალაქის არგველი აღლომდებარე დასახლებანი. ავტორი მიუთითებს (წერილობითი წყაროების ჩვენებაზე დაყრდნობით), რომ ქალაქ რუსთავის შე- სახებ არსებული მასალების ხასიათი გვავარაუდებინებს შუა საუკუნეებში რუსთავის, ჯერ როგორც კუხეთის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ცენტრის არსებობას, შემდეგში კი — საერისთაოს ცენტრს. თუთ სახელწოდებაში (რუს- თავი — ეოსტანი) საეფისკოპოსო კათედრის დაარსება ამ პუნქტს უდაო ღირსებაზე უნდა მეტყველებდეს[24], ამიტომაც ასეთი გულისტკივილით წერს იგი: „...მუ მაფიქრებდა ის გარემოება, რომ ძველი ქალაქი რუსთავი ასე ობლად გამოყურება და მის ახლოს რაიმე დასახლებული პუნქტიც კი აღნიშნული არ არის"[25] (აქ უნდა აღინიშნოს ერთი გარემოება: ნ. ბერძენიშვი- ლის მიერ დასმული ამოცანა ქალაქ რუსთავის ისტორიის შესწავლის აუცი- ლებლობას რომ ითვალისწინებდა, წარმატებით იქნა გადაჭრილი მისივე მო- წაფის — ლ. ჭილაშვილის მიერ, რომლის შესახებ ჩვენოთ იქნება საუბარი).

აღნიშნულ ნაშრომთან („ერთი ფურცელი ისტორიულ-გეოგრაფიული დღიურიდან") დაკავშირებით კიდევ ერთხელ უნდა გაესვას ხაზი ნ. ბერძენი- შვილის კვლევის თავისებურებას: რომელიმე კონკრეტული საკითხის გარკვევა ყოველთვის მჭიდრო კავშირშია საქართველოს ისტორიის უმნიშვნელოვანეს პრობლემებთან, რაც კიდევ უფრო ამაგრებს და თვალსაჩინოს ხდის საკვლევ საკითხს. ამის საილუსტრაციოდ მოვკყავს ერთი ამონაწერი ნ. ბერძენიშვილის ჩვენოხსენებული ნაშრომიდან: „საფიქრებელია, რომ რუსთაისა და მისი რა- ონის ქართული მოსახლეობის ტრაგედია ჯერ ისევ XI საუკუნის მეორე ნახე- ვარში დაიწყო მომთაბარე თურქი ტომების შემოსევასთან ერთად. დავით აღმაშენებლის თხზულებაში ბევრი რამ იგულისხმება ამ მოვლენის შესახებ. დიდი თურქობა — ეს იყო პირველი დიდი ბრძოლა თურ- ქულ ველურ მომთაბარეობასა და ქართულ კულტურულ მეურნეობას შორის. დავით აღმაშენებელმა რუსთავი და მისი გარე-

---

* „აგარეუბნები", „ქალაქის პირა სოფლები", კარწანისი, შინდისი, წავკისი, ახახიელა ყოფილი, ვალოგანი, ვერა, ფიქა, საბურთალო, დიდუბე, კუკია, ზღვერიო და სხვ.", იქვე გვ. 325.

[22] იქვე, გვ. 325—326.

[23] იქვე, გვ. 326.

[24] იქვე, გვ. 375.

[25] იქვე, გვ. 376.

[26] იქვე.

მო — ქართლის მთელ ველობასთან ერთად — იხსნა გაველურების საფრთხისაგან და ქართულ სამწერლობო ფეოდალურ კულტურას დაუბრუნა ის. დიდი თურქობისას არამცირედ დაზიანდნენ, საფიქრებელია, ვ ე ლ ი ს ს ა ნ ა პ ი რ ო ქ ა ლ ა ქ ა ც ქცეული რუსთავი და კიდევ უფრო, მის გარშემო სოფლები..."[27].

ნ. ბერძენიშვილის შრომების პირველ წიგნში მოთავსებული წერილებიდან ჩვენთვის საინტერესო საკითხის შესახებ საუბარია აგრეთვე წერილებში „ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიცია 1932 წელს (დღიური)", „ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური", „ერთი უძველესი საბაჟოს აღგილმდებარეობისათვის საქართველოში" (პირველად გამოქვეყნდა 1940 წ.), „ისტორიული გეოგრაფიისათვის" (პირველად გამოქვეყნდა 1960 წ.)

გაცილებით საინტერესოდ და საკითხთან ახლოს მდგომად გამოიყურება ნ. ბერძენიშვილის ის დაკვირვებანი, რომლებიც დაიბეჭდა მისი შრომების VII და VIII წიგნებში.

VII წიგნის IV თავში — „ეკონომიკა" — ცალკე პარაგრაფადაა გამოყოფილი „ქალაქები, სასახლეები". ამ ძალზე მცირე მოცულობის „ნაკვეთში" ბევრი საყურადღებო შენიშვნაა გაკეთებული შუა საუკუნეების ქართული ქალაქის ტუნების დახასიათებისათვის. აქ გახსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა თბილისს როგორც იმდროინდელი პოლიტიკური მოღვაწეობის სფეროში მოქცეულ უმთავრეს პუნქტს. „თბილისი ტოვებს ძლევდა ფეოდალურ კავკასიას"[28]. ამ ერთ, უაღრესად ლაკონიურ, ფრაზაში ბევრი რამაა ნაგულისხმევი. ავტორი მოკლედ იხილავს თბილისის განვითარების საფეხურებს, სადაც ამ ქალაქის ეპირატესობა აშკარაა: „თბილისი აუცილებელია ამიერკავკასიის გაერთიანებისათვის; სპარსელები, რომელთაც ეს პუნქტი შეარჩიეს ცხენდ და მარზპანის სადგომად, გორგასალი, რომელმაც ამიერკავკასიის დაპატრონება განიზრახა, არაბები, რომელთაც აქედანვე ცდილობდნენ ამიერკავკასიის დაპატრონებას, დავით აღმაშენებელი, რომელმაც ამიერკავკასიის გაერთიანება წამოიწყო და ასეთად დარჩა თბილისის მნიშვნელობა შემდეგაც..."[29]

ამავე წერილში ავტორი ყურადღებას ამახვილებს იმ გარემოებაზე, რომ X—XI საუკუნეებში ქალაქების სიმრავლე (და მათი სიმდიდრეც) აიძულებს მეფესაც და მსხვილ ფეოდალებსაც იბრძოლონ ქალაქთა დაუფლებისათვის და ეს ტენდენცია კარგადაც აისახა იმდროინდელ ისტორიულ თხზულებებში (ავტორს აქ მოჰყავს თამარის ისტორიკოსის მსჯელობა ქორის ალებასთან დაკავშირებით)[30] საინტერესოა ნ. ბერძენიშვილის დაკვირვება იმის შესახებ, რომ ალებული ხანის ქალაქები ძლიერდებიან და სრულიად განკუთვნით იხრებიან მეფის ხელისუფლებისაკენ (თბილისელი ბერების მიერ ქალაქის ბაგრატ მეფისათვის გადაცემა, თბილისის კომუნა და სხვ.), და რომ „...თუ ქალაქები ასეთი ძალა იყო და მათი პოლიტიკური მიდრეკილება ასე განკუთვნილი, როგორ მოხდა, რომ ეს მეფემ ვერ შეამჩნია და დიდმნიშვნელობასთან ბრძოლისას ეს ძალა ვერ

---

[27] ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 375.

[28] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნი VII, თბ., 1974, გვ. 116.

[29] იქვე, გვ. 119.

[30] იქვე, გვ. 117.

გაიხალა თავის მოკავშირედ?"[31], ამ კითხვას თვით ნ. ბერძენიშვილი პასუხობს ასე: მართალია, ქალაქები ძლიერდებიან, მოქალაქეების სიმპატია მეფის (ცენტრალური ხელისუფლების) მხარეზეა, მაგრამ ამავე დროს და უფრო სწრაფადაც ძლიერდება დიდი აზნაურობა, რომელსაც ეკონომიკური და სოციალურ-პოლიტიკური ბატონობის ძველი ტრადიცია აქვს[32]. აზნაურობასა და მოქალაქეთა შორის უკანასკნელ ბრძოლას ჯერ კიდევ არ მიუღწევია იმ წერტილამდე, როდესაც მეფეს შეუძლია ჩარევა და ბრძოლის თავის სასარგებლოდ გადაწყვეტა[33]. ამ ნაშრომში კიდევ ერთი საინტერესო საკითხია წამოჭრილი. ესაა ქართულ-ქრისტიანული და აღმოსავლურ-მუსლიმანური კულტურების ურთიერთგავლენის საკმაოდ მკვეთრად გამოვლენა შუა საუკუნეების ქალაქების სინამდვილეში[34].

კიდევ მრავალი სხვა, ფეოდალური ქალაქის ყოფისათვის ნიშანდებული მომენტებია ამ წერილში დასმული (და ხშირად ახსნილიც). მაგალითად, „სამოქალაქოს" არსებობა ჭუთათისის მახლობლად, ასეთივე „სამოქალაქოების" (ე. ი. ფეოდალთა მიერ დასაკუთრებული მიწების არსებობა) თბილისის გარშემო, მცირე დაბა-ქალაქების მომრავლება მსხვილ ქალაქებთან ერთად, რაც, ავტორის აზრით, უთუოდ გახვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის ეპოქისათვის არის დამახასიათებელი საქართველოში[35].

შუა საუკუნეების ქართული ქალაქების მეცნიერულ შესწავლაში დიდი ღვაწლი მიუძღვის შ. მესხიას. მან ვრცელი მონოგრაფიული გამოკვლევა მიუძღვნა ფეოდალური საქართველოს ქალაქების ისტორიას. შ. მესხიას ნაშრომი **„Города и городской строй феодальной Грузии XVI—XVII вв."**. საკმაოდ დიდი მოცულობისაა. ნაშრომის ძირითადი მიზანია, როგორც შესავალშია აღნიშნული, ფეოდალური საქართველოს ქალაქების ისტორიის შესწავლა, მათი როლისა და ადგილის წარმოჩენა ქვეყნის ეკონომიკურ, სოციალურ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში[36]. ნაშრომში ძირითადად შესწავლილია XVII—XVIII საუკუნეების ქართული ქალაქების სოციალური სტრუქტურა, საქალაქო ცხოვრება, ხელოსნური და სავაჭრო ორგანიზაციები. ცალკე თავად არის გამოყოფილი ფეოდალური ქალაქების გარეგანი სახე.

ვრცლად ჩერდება ავტორი ქართული ქალაქების მმართველობის საკითხებზე, განხილულია ქალაქ ს მოურავის, მაჰასახლისის, მელიქის, ნაცვალის, ქედხუდების ინსტიტუტი.

დიდი ადგილი აქვს ნაშრომში დათმობილი აგრეთვე აქტიური ორგანიზაციების საკითხს საქართველოს ქალაქებში, ფართოდ არის გაშუქებული შეგირდობის ინსტიტუტი და ამქრების მონაწილეობა საქალაქო ცხოვრებაში.

ნაშრომის ცალკეული თავი მთლიანად ეძღვნება ფეოდალური ქალაქის გარეგანი სახის აღწერას. განხილულია ქალაქის ციხეები და „ჭიშკრები", ქალაქის უბნები, ქუჩები და ბაზრები, აგრეთვე ქალაქში არსებული ნაგებობანი — საცხოვრებელ სახლები, საეკლესიები, სახელოსნოები და სხვა ობიექტები.

---

31 ნ. ბერძენიშვილი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 116—117.

32 იქვე, გვ. 117.

33 იქვე.

34 იქვე, გვ. 119.

35 იქვე, გვ. 120, 118.

36 შ. მესხია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 3.

მაინც რით არის გამორჩეული შ. მესხიას ზემოდასახელებული მონოგრაფია? პირველ რიგში იმით, რომ ეს ნაშრომი ვრცელი გამოკვლევაა, რომელშიც განხილულია ფეოდალური ხანის ქართული ქალაქებისათვის უმნიშვნელოვანესი სოციალურ-ეკონომიკური საკითხები ჩვენს ქვეყნის განვითარების ძირითად საკითხებთან მჭიდრო კავშირში. ნაშრომი შესრულებულია მდიდარ დოკუმენტურ მასალაზე (ამ მასალის მკაცრი მეცნიერული ანალიზის საფუძველზე) დაყრდნობით და წარმოადგენს ქართული ფეოდალური ქალაქებისადმი მიძღვნილ სპეციალურ მონოგრაფიას, რომელიც იძლევა საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი საკვანძო საკითხის დამუშავების წარმატებით გადაჭრის ცდას. ამას გარდა, ამ ნაშრომის გამოქვეყნებით ერთგვარად გაგრძელდა დიდი ქართველი ისტორიკოსების — ი. ჯავახიშვილის, ს. ჯანაშიას, ნ. ბერძენიშვილის მცდელობა — შეექმნათ ქართული საბჭოთა ისტორიული მეცნიერებისათვის მყარი საფერი დამრუნებული მეცნიერული გამოკვლევა შუა საუკუნეების ქართული ქალაქების ისტორიის დარგში.

1962 წელს გამოქვეყნდა შ. მესხიას მეორე მონოგრაფია ქალაქების ისტორიიდან — „საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში". ამ გამოკვლევაში გაშუქებულია შუა საუკუნეების თბილისის ისტორიის ისეთი მნიშვნელოვანი მოვლენა, როგორიც იყო ქალაქის მიერ თვითმმართველობის — კომუნის — მოპოვების ფაქტი. თბილისში კომუნის დაარსება მრავალმა ფაქტორმა განსაზღვრა, რომელთა შორის მთავარი მაინც ის იყო, რომ „საქალაქო თვითმმართველობის ჩასახება და ჩამოყალიბება თბილისში თავისებურ პირობებში მიმდინარეობდა — იგი, ერთი მხრივ, ფეოდალიზმის განვითარებისა და ამის შედეგად ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს ჩამოყალიბების, ხოლო, მეორე მხრივ, ე. წ. „თბილისის საამიროს" ერთგვარი ევოლუციის პერიოდს დაეშთხვა"[32].

აღსანიშნავია ავტორის დასკვნაც იმის თაობაზე, რომ თბილისის „საქალაქო წესწყობილების, მმართველობისა და თვითმმართველობის განვითარება ძირითადად იმავე გზით წარიმართა, როგორითაც შუა საუკუნეების ევროპის ქალაქთა უმეტესობისა"[33].

ავტორთა კოლექტივის — შ. მესხია, დ. გვრიტიშვილი, მ. დუმბაძე, ა. სურგულაძე — ნაშრომში — „თბილისის ისტორია", რომლის ქრონოლოგიური ჩარჩოები მოიცავს ქალაქის ისტორიას „დასაბამიდან" ჩვენი საუკუნის 50-იანი წლების ჩათვლით, შუა საუკუნეების თბილისის ისტორიას ბუნებრივად ნაწილი ეძღვნება. აღსანიშნავია, რომ შუა საუკუნეების თბილისის სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის გვერდით ეფრო მეტი ადგილი აქვს დათმობილი ქალაქის პოლიტიკურ ისტორიას.

დ. გვრიტიშვილის ნაშრომში „გორის ისტორია" შუა საუკუნეების გორის ისტორიას დიდი ადგილი ეთმობა და განხილულია მისი როგორც სოციალ-ეკონომიკური, ისე პოლიტიკური ისტორიის უმთავრესი საკითხები.

---

[32] შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში. თბ., 1962, გვ. 166.
[33] იქვე, გვ. 145.

ფეოდალური ხანის ქართული ქალაქების კვლევის საქმეში დიდი ამაგი მიუძღვის ლ. ჭილაშვილს. 50—60-იან წლებში გამოქვეყნდა მისი ნაშრომები — „ქალაქი რუისთავი, ისტორიულ-არქეოლოგიური ნარკვევი" (1958); „ნაქალაქარი ურბნისი. ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა" (1964); მისი ვრცელი, განმაზოგადებელი მონოგრაფია ორ წიგნად — „ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში", I (1968); II (1970). განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ლ. ჭილაშვილის „ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში", რომელიც ფართო წერილობით და არქეოლოგიური კვლევა-ძიებით მოპოვებული მასალების ბაზაზეა შექმნილი.

ავტორის კვლევის სფერო მდიდარია, საკითხების რიგი მოიცავს ფეოდალური ქალაქის თითქმის ყველა მხარეს. ნაშრომის პირველ წიგნში ძირითადად წერილობითი წყაროების ანალიზის შედეგად განხილულია ქართული ქალაქები და უძველესი ნამოსახლარები (არქეოლოგიური მასალის საფუძველზე), გამოყოფილია ქალაქთა ტიპები, შესწავლილია ქალაქისათვის დამახასიათებელი ობიექტების შესატყვისი ტერმინები — ციხე, ციხე ქალაქი, უბნები, ნაჩვენებია ქალაქის, როგორც ვაჭრობისა და ხელოსნობის ცენტრის ჩამოყალიბება და მისი როლი როგორც თვით ქალაქის, ისე ქვეყნის განვითარების რთულ პროცესში.

აღნიშნული ნაშრომის მეორე წიგნი მთლიანად ფეოდალური ხანის ქალაქების ისტორიას ეძღვნება. სრულიად გარკვევით (და დაბაბეთებულად) გამოყოფილია ქართული ფეოდალური ქალაქების განვითარების პერიოდები, ცალკეა გამოყოფილი ე. წ. „ახალქალაქობის" ხანა ქართული ქალაქების განვითარების ისტორიაში (IX—XI სს.), ნაჩვენებია მთავარი საგზაო მარშრუტები და ვაჭრობის განვითარების საკითხები, გაშუქებულია ქალაქებში სასაქონლო წარმოების განვითარება და მასთან დაკავშირებული საკითხები.

ისტორიულ-არქეოლოგიურ ჭრილშია შესწავლილი აგრეთვე ც. ჩიკოიძის მიერ ქალაქი თელავი[38] — აღმოსავლეთ საქართველოს ეს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ქალაქი. ნაშრომი ძირითადად არქეოლოგიურ მასალაზე არის აგებული და მოიცავს ქალაქ თელავის ისტორიას მისი წარმოქმნის დროიდან (ადრეფეოდალური ხანიდან) XIX საუკუნემდე. ეს ნაშრომი იმითაც არის აღსანიშნავი, რომ იგი პირველი სპეციალური მონოგრაფიაა, თელავის ისტორიისადმი მიძღვნილი.

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას შემდეგი: 1. ქართულ საბჭოთა ისტორიულ მეცნიერებაში შუა საუკუნეების ქართული ქალაქების შესწავლას გარკვეული ტრადიცია აქვს; 2. ივ. ჯავახიშვილმა საფუძველი ჩაუყარა ფეოდალური ხანის ქართული ქალაქის ისტორიის სოციალ-ეკონომიკური კუთხით შესწავლის საქმეს; 3. 50-იანი წლების მეორე ნახევრიდან მკვეთრად გაიზარდა ქართველ ისტორიკოსთა ინტერესი შუა საუკუნეების ქართული ქალაქების ისტორიის შესწავლისადმი (ამის ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი უთუოდ ქართული ისტორიული მეცნიერების განვითარებისა და მისი დონის გარკვეულ ზრდაშია საძიებელი. მეორე მხრივ, ფართოდ გაშლილი არქეოლოგიური კვლევა-ძიება აღნიშნული საკითხის უფრო ღრმად დამუშავების აშკარა შესაძლებლობას იძლეოდა); 4. აღსანიშნავია კიდევ ერთი: უკვე ნაშრომი, რომელიც მიეძღვნა უშუალოდ ფეოდალური ხანის ქართული ქალაქების ისტორიას (ან ნაშრომები, რომლებშიც მეტ-ნაკლებად არის წარმოჩენილი აღნიშნული ხა-

[38] ც. ჩიკოიძე, ქალაქი თელავი „ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა", თბ., 1979.

კითხი), ძირითადად ქალაქის სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური ისტორიით არის შეჯერებული და ნაკლებად ცდილობს ქალაქის ეთნიკური შემადგენლობის გარკვევას (ამ მხრივ გამონაკლისია ივ. ჯავახიშვილი, როგორც ჩანს, წყაროთა „ეკონომიით" დეფიციტი უნდა იყოს ამის მიზეზი...)

К. С. ТОПУРИДЗЕ

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГОРОДА В ГРУЗИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (20-е—70-е годы XX в.)

Резюме

В работе рассмотрены взгляды грузинских историков по вопросам истории грузинского средневекового города, отмечается усиление интереса к социально-экономическому облику города. При этом заметно некоторое ослабление внимания к этническим проблемам истории городов.

K. TOPURIDZE

MEDIEVAL TOWNS IN GEORGIAN HISTORIOGRAPHY (1920—1979 years)

Summary

In this work the views of the Georgian historians on the questions of the history of Georgian medieval towns are presented. The increasing interest toward the social-economic side of the towns is observed. At the same time less interest is shown toward the ethnic problems of the history o the towns.

წარმოადგინა საქართველოს რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტმა

ოთარ ცისკარიშვილი

ჯაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი“ ყუმაიდ იბნ ზანჯუმაიბის „ქონების წიგნში“

თანდათან ფართოვდება შუა საუკუნეების იმ არაბ თუ არაბულენოვან ავტორთა წრე, რომელთა ნაშრომებშიც შემონახულია არაბი მხედართმთავრის ჯაბიბ იბნ მასლამა ალ-ფიქრის (614—42/662 წწ.) უგრეთწოდებული „დაცვის სიგელის“, არაბ-ქართველთა შორის დადებული სავაჭრო ხელშეკრულების, ტექსტი.

ჯაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელის“ საკითხთან დაკავშირებით ჩვენ ლაპარაკი გვაქვს სათანადო წყაროთა და სპეციალური ლიტერატურის მითითებით სტატიაში, რომელიც მიეძღვნა არაბი ავტორის აბუ უბაიდის (154/770—224/838 წწ.) ოურიდიულ ტრაქტატში „ქითაბ ალ-ამვალ“ („ქონების წიგნი“) შემონახულ ვარიანტს. იქვეა მოცემული „დაცვის სიგელს“ აბუ უბაიდისეული, აგრეთვე არაბი სარდლის თბილისის მოსახლეობის სახელზე გაგზავნილი წერილის არაბული ტექსტები და მათი ქართული თარგმანი სათანადო კომენტარებითა და შენიშვნებით.

ამიტომ ახლა, ზემოთ აღნიშნულის გამო, სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ და მკითხველს მივუთითებთ ადრე დასტამბულ ჩვენს ნაშრომზე[1].

ამჯერად ქართულ ისტორიოგრაფიას ვთავაზობთ ჯაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელისა“ და არაბი მხედართმთავრის თბილელთათვის გაგზავნილი ბარათის ახალ არაბულ ტექსტებსა და მათ ქართულ თარგმანს. ეს ტექსტები შემონახულია ღრეშე ჩვენთვის უცნობი და საერთოდ არც თუ მაინცდამაინც ფართოდ ცნობილი არაბი აეტორის, განათლებით იურისტის, ყუმაიდ იბნ ზანჯუვაიჰის იურიდიული ხასიათის იმავე სახელწოდების, როგორც აბუ უბაიდის ოურიდიული ტრაქტატია დასათაურებული, ნაშრომში „ქითაბ ალ-ამვალ“.

ყუმაიდ იბნ მახლად იბნ კუთაიბა იბნ აბდ ალაჰ ალ-ბალი ან-ნასა აბუ ალმად იბნ ზანჯუვაიჰი დაბადებულა ნასაში 180/796 წ. და გარდაცვლილა 251/865 წ. ბიოგრაფიული ცნობები მის შესახებ შემონახულია შუა საუკუნეების მრავალ არაბ ავტორთან, მათ შორის ისეთებთან, როგორებიც არიან ალ-ხატიბ ალ-ბაღდადი (1002—1071 წწ.), იბ-ხაყანი (1274—1348 წწ.), იბნ ჰაჯარ ალ-ასკალანი (1372—1449 წწ.) და სხვ.[2], ხოლო ახალი დროის მეცნიერთაგან მის პიროვნებას ეხებიან, კერძოდ, დანიელი ფ. ლემიხგი, ცნობილი გერმანელი აღმოსავ-

---

1 იხ. ო. ცისკარიშვილი, ჯაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი“ აბუ უბაიდის თხზულებაში, მაცნე, ისტორიის სერია, 2, 1970, გვ. 187—199.

2 ალ-ბაღდადი, თარიხ ბაღდად, VIII, კაირო, 1931, გვ. 160—162; იბ-ხაყანი, თაზკირა ალ-ქუღუბ, ჰაიდარაბადი, 1914—1915, გვ. 550—551; იბნ ჰაჯარ ალ-ასკალანი, თაზჰიბ ალ-თაზჰიბ, ჰაიდარაბადი, 1325—1327, ტ. III, გვ. 48—49.

ლეთმცოდნენი ფ. ვიუსტენფელდი და კ. ბროკელმანი, უმარ რიდა ქაჰალა და სხვ.

სამწუხაროდ, თვით ჰუმაიდ იბნ ზანჯუვაიჰის თხზულებისა და არსებული გამოცემის შესახებ ამჯერად ბევრს ვერაფერს ვიტყვით, ვინაიდან ძალზე მწირია ის მასალა, რომელიც ჩვენს ხელთაა. კიდევ მეტი, დღეს ჩვენ გვაქვს ჭსე-როპირზე გადაღებული ჰუმაიდ იბნ ზანჯუვაიჰის ხსენებული ნაშრომის მხოლოდ რამდენიმე გვერდი და არა მთლიანად მისი გამოცემა*.

ჰუმაიდ იბნ ზანჯუვაიჰის „ჭითაბ ალ-ამვალ"-ის სახელწოდებით დასტამბული ნაშრომის გამომცემელია დოქტორი შაჭირ ზაიბ ფაიიადი, მეფე საუდის სახელობის უნივერსიტეტის ადიუნქტი.

როგორც ზშირად ხდება ხოლმე აღმოსავლურ წყაროთა, მათ შორის არაბულ წყაროთა, გამოცემებთან დაკავშირებით, ამ შემთხვევაშიც ძნელია ზუსტად დადგენა იმისა, თუ რომელ წელს უნდა იყოს გამოცემული ჰუმაიდ იბნ ზანჯუვაიჰის აღნიშნული ნაშრომი.

სატიტულო ფურცელს აზის რალაც კვადრატული ფორმის ბეჭედი, შტამპი თუ სიმბოლო, რომელზედაც იკითხება ერთ მხარეს „19", მეორე მხარეს — „83". ქვემოთ კი ძალზე წვრილი შრიფტით ჯერ არაბულ ენაზე, ხოლო შემდეგ ინგლისურად წერია: «مركز الملك فيصل للبحوث والدراسات الإسلامية» „King Faisal Center for Research and Islamic Studies" („მეფე ფაისალის (სახელობის) კვლევისა და ისლამის შესწავლის ცენტრი").

ახლა ძნელია დანამდვილებით თქმა იმისა, თუ რას შეიძლება აღნიშნავდეს მითითებული თარიღი „1983". იგი მეფე ფაისალის სახელობის აღნიშნული ცენტრის დაარსებისა და მისთვის ამ სახელის მინიჭების წელია თუ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს თარიღი წიგნის გამოცემის წელია. ყოველ შემთხვევაში, როგორც ჩანს, იბნ ზანჯუვაიჰის ნაშრომი გამოცემული უნდა იყოს არა უადრეს 1983 წლისა.

გამოცემას წამძღვარებული აქვს მეფე ფაისალის სახელობის კვლევისა და ისლამის შესწავლის ცენტრის გენერალური დირექტორის ზაიდ აბდ ალ-ჰასან ალ-ჰუსაინისა და დოქტორ მუჰამად უმარ შაბირის მოკლე წინასიტყვაობები.

თუ ჩვენს განკარგულებაში არსებული გამოცემის სარჩევის მიხედვით ვიმსჯელებთ, გამომცემელს დოქტორ შაჭირ ზაიბ ფაიიადს საქმაოდ შრომატევადი

---

* F. L e m m i n g, Commentatio philologica exhibens specimen Libri Ithâf al-abâ'ih bi-fadâ'il al-Masâ id al-aksâ auctore Kemalloddino Muhammede ben Abû Scherif ex codice manuscripto Nieburiano Bibliotheca Regiae Hauniensis excerptum... obtulit. Hauniae, 1817, გვ. XXXVI; F. W ü s t e n f e l d, Stammtafel der Familie Banû-'Asâkir. Ein Beitrag zur Geschichte der arabischen Literatur von F. W ü s t e n f e l d. Aus Leydener Handschriften ergänzt von H. F. W e i j e r s. Orientalia II. Amstelodami. 1845, გვ. 5—7, № 78; S o u r y, Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke. Göttingen. 1892 (Aus dem XXVIII und XXIX Bande AKGWG), გვ. 105, № 292; C. B r o c k e l m a n n, Ibn 'Asâkir. ?. EI, II, გვ. 386; S o u r y, GAL, I, გვ. 331, SB, I, გვ. 567—568; 'უ მ ა რ რ ი დ ა ქ ა ჰ ა ლ ა, მუჯამ ალ-მუ'ალლიფინ, III, ბეირუთი, გვ. 84.

* ეს გვერდები გადაიღო სირიის არაბულ რესპუბლიკაში მიულენებით ეროვნების და სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ თავაზიანად გადმოგვცა თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტის არაბული ქვეყნების ისტორიის ჯგუფის იმჟამად შეხვედრი კურსის სტუდენტმა გოჩა ბუაძემ, რისთვისაც მას დიდ მადლობას მოვახსენებთ.

სამეშაო შეუსრულებია. როგორც ჩანს, გამოცემა ორი ხელნაწერის — უცრუთწოდებული „თერჯული“ და „აბ-ხაპირას“ ხელნაწერების მიხედვით განხორციელება.

ასეთი სახის გამოცემისათვის საჭირო და აუცილებელი ბთელ რიგ საკითხებთან ერთად შაკრ ხაიბ ფაიიადს ერცლად აქვს გადმოცემული ჰუბაიდ იბნ ზახჯუეაიჰის ბიოგრაფია, საუბარია მის მასწავლებლებსა და მოწაფეებზე. ამ მასწავლებელთა შორის დასახელებულია ჩვენთვის უკვე კარგად ცნობილი აბუ უბაიდაც, რომლის ნაშრომიდანაც პუმაიდ იბნ ზახჯუეაიჰს კეთილსინდისიერად გადმოუწერია მასზე სათანადო მითითებითა და მცირეოდენი, უმნიშვნელო, წყაროს შინაარსისა და დახიშხულების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ცვლილებებით პაბიბ იბნ ჰასლამას „დაკვის სიგელის“ ტექსტი თბილისის მოსახლეობის მიმართ დაწერილ ბარათთან ერთად.

აბუ უბაიდისა და ჰუმაიდ იბნ ზანჯუეაიჰის ნაშრომთა ერთნაირი ხასიათით, დანიშნულებითა და შინაარსით, და არა მხოლოდ მასწავლებლისა და მოწაფის ურთიერთობებით აიხსნება, რა თქმა უნდა, ის გარემოება, რომ გამომცემელს მათი ნაშრომების სპეციალური შეჯერებაც კი აქვს გაკეთებული (ტ. I, გვ. 47—51).

ახლა მოვიტანთ ჰუმაიდ იბნ ზანჯუეაიჰის ნაშრომის აღნიშნული გამოცემის საგტომეულის პირველ ტომში მოთავსებული (გვ. 474—476) პაბიბ იბნ მასლამას სიგელისა და თბილისელთა სახელზე დაწერილი მისი წერილის ტექსტების ქართულ თარგმანს, ხოლო წინამდებარე სტატიის ბოლოში დაეურთოთ მათ არაბულ დედანს სათანადო შენიშვნებითა და კომმარტებებით.

„დაკვის სიგელის“ ტექსტის თარგმანი ჰუმაიდ იბნ ზანჯუეაიჰის. ტ. I, გვ. 474

ესაა პაბიბ იბნ მასლამას სიგელი არმინიის ქვეყნის თაფლისის მცხოვრებთათვის:

გალმოეკლეშა ჰუმაიდი: პაბიბს აბუ უბაიდი: ალმად იბნ ალ-აზრაკ, არმანიის მცხოვრებისაგან, მომიყვა: მან თქვა: წაეკითხე პაბიბ მასლამას სიგელი, ანდა წაკითხული იქნა და მე ვისმინე მას, თაფლისის მცხოვრებლებთან

გვ. 475

მისი დაბადების შესახებ და ის, მასშია:

სახელითა ალაჰისა, მოწყალისა, მწყალობლისა,

ესაა პაბიბ იბნ მასლამას სიგელი ალ-ბარმაზის ქვეყნის თაფლისის მცხოვრებთათვის: (გეწყალობათ) თქვენ, თქვენს შვილებს, ოჯახებს, სანაკებს, ეკლესიებს, სარწმუნოებას, სალათს შეუკალობა დამამცირებელი ჯიზიის ალიარებით. ყოველ კომლზეა სრული დინარი, თქვენ არ გაქვთ უფლება გაანრთიანოთ სხვადასხვა ოჯახები ჯიზიის შესამცირებლად. არც ჩვენ გვაქვს უფლება, რომ დავყოთ კომლი ჯიზიის გასადიდებლად. ჩვენ ვკისრებთ თქვენი გულწრფელობა და შენეკნა ალაჰისა, მისი მოციქულისა და მორწმუნეთა მტრის წინააღმდეგ, რამდენადაც თქვენ შეძლებთ.

გაჭირვებული ძუსლიმის გამასპინძლება,

ღამით კეთილად წოგნის ხალხთათვის ნებადართული საჭმლითა და მათთვისვე ნებადართული სასმლით; მითითება გზისა თქვენთვის ზიანის მიუყენებ-

ლად. თუკი ვინმე ჩაბორჭება თქვენგან მორწმუნეებს, თქვენზეა მისი მიყვანა მართლმორწმუნეთა და მუსლიმთა უახლოეს რაზმამდე. თუ ეს მაძიებლის შეუძლებელი არ არის და თუ თქვენ მოიანიებთ, შეასრულებთ ლიცენზიას და გადაიხდით ზაქათის, მაშინ ჩვენი ძმები ხართ ხარწმუნოებით. ვინც კი ზურგს აქცევს ფიცს, ისლამსა და ჯიზიას. ალაჰის, მისი მოციქულისა და მორწმუნეთა მტერია. ალაჰია ის, ვისაც შესთხოვენ შემწეობას, და თუ მორწმუნეებს არ ეცლებათ თქვენთვის და თქვენ დაგიმორჩილებთ მტერი, ამის გამო არ დაისჯებით და ეს არ იქნება თქვენი პირობის დარღვევა მას შემდეგ, რაც თქვენ დაუბრუნდებით მორწმუნეებსა და მუსლიმებს. ესაა თქვენი მოვალეობანი და ესაა თქვენი უფლებანი. მოწმეა ალაჰი, მისი ანგელოზები, მოციქული და მორწმუნენი. საკმარისია ალაჰის მოწმობა.

ჰაბიბ იბნ მასლამას წერილის ტექსტის თარგმანი

იგი (აბუ უბაიდი) ამბობს: ესაა მისი (ჰაბიბ იბნ მასლამას) ბარათი თიფლისის მცხოვრებლებისადმი.

ჰაბიბ იბნ მასლამასაგან თიფლისის მცხოვრებლებს: მშვიდობა თქვენ! მე ვადიდებ თქვენთან ალაჰს, თვითნებური რომლისა არა არს ღვთაება. შემდეგ კი, ამ რა: თქვენი წარმოგზავნილი თუფხელა მოვიდა ჩემთან და

გვ 476

ჩემს ამხანაგორწმუნეებთან და თქვენი ხახელიო თქვა: ჩვენ ვართ ხალხი, რომელსაც ალაჰმა მოახმო ხიცოცხლე და განადიდა. ამგვარად მოვეპყრით ჩვენ ალაჰი სიბრიყვის, სიმკრირისა და უმეცრების შემდეგ. დიდება ალაჰს, უფალს სამყაროთა, მოწყალისა მწყალობლისა. მშვიდობა მის მოციქულს, კურთხევა მასი, რამეთუ წარგვიძღვა ხწორი გზით. თქვენი ხახელიო თუფხელამ თქვა: ალაჰმა დახცა ჩვენს მტერს შიშის ზარი ჩვენგან და ჩვენ არა გვაქვს არც ძალი და არც ღონე, თუ არ ალაჰით. მან თქვა, რომ თქვენ მოითხოვეთ ჩვენი მშვიდობა და ჩვე და მორწმუნეებმა, რომელნიც ჩემთან არიან, მოვიწონეთ ეს თქვენი (სიქმე). მე და ჩემთან მყოფმა მორწმუნეებმა შევეფიცეთ იგი. მისი საქონელი და ბალდი ფუ ლი ისი დინარია, გარდა თქვენზე დადგენილისა, მაგრამ ყოველ კომლზეა სრული დინარი, ჯიზია და არა გამოსასყიდი. და მე დაგიწერეთ მართლმორწმუნეთა დიდებულების თანდასწრებით თქვენი ვალდებულებისა და შეუვალობის სიგელი, რომელიც თქვენ გამოგეგზავნათ აბდ არ-რაჰმან იბნ ჯაბ' ას-სულამისთან ერთად. ეს არის მისი სიგელი. თუ თქვენ სცნობთ, რაც მასშია, მაშინ იგი თქვენ გადმოგცემთ მას და თუ უარყოფთ, იგი გამოგიცხადებთ ომს, ალაჰის, მისი მოციქულისა და მორწმუნეთა ხახელიო განურჩევლად. მართლაცდა ალაჰს არ უყვარს მოღალატენი. სალამი მას, ვინც ხწორ გზას მიყვება.

„დაცვის სიგელის“ ტექსტი

გვ. 474

وهذا كتاب حبيب بن مسلمة لاهل تفليس (من) بلاد ارمينية

حدثنا حميد قال ابو عبيد حدثني احمد بن الازرق من اهل ارمينية قال قرات كتاب حبيب بن مسلمة او قرى وانا انظر اليه في

23. 475

مصالحته[1] اهل تفليس [فاذا فيه][2]

بسم الله الرحمن الرحيم

هذا كتاب من حبيب بن مسلمة لاهل تفليس[3] من ارض الهرمز[4] بالامان لكم ولاولادكم واهاليكم[5] و صوامعكم[6] وبيعكم ودينكم و صلوانكم على اقرار صغار الجزية[7] على اهل كل بيت دينار واف ليس لكم ان تجمعوا بين مفترق الاهلات[8] استصغارا منكم للجزية ولا لنا ان نفرق بين مجتمع استكثارا منا للجزية ولنا نصيحتكم وضلعكم على عدو الله ورسوله والذين آمنوا—فيما استطعتم—واقراء المسلم المجتاز[9] ليلة بالمعروف من حلال طعام اهل الكتاب و حلال شرابهم وارشاد الطريق على غير ما يضر بكم[10] وان قطع باحد من المؤمنين عندكم فعليكم أداؤه الى ادنى فئة من المؤمنين والمسلمين الا ان[11] يحال دونهم فان تبتم واقمتم الصلاة واتيتم الزكاة فاخواننا فى الدين ومن تولى عن الايمان والاسلام والجزية فعدو الله[12] ورسوله والذين آمنوا والله المستعان عليه فان عرض للمؤمنين شغل عنكم وقهركم عدوكم فغير مأخوذين بذلك ولا ناقض ذلك عهدكم بعد ان تفيئوا الى المؤمنين والمسلمين

هذا عليكم و هذا لكم شهد الله وملائكته ورسله[13] والذين آمنوا وكفى بالله شهيدا[14]

ბალადური ისტორიის ტექსტის თარგმანი. ვეფხვიძე იმავე ბალანსიდან, ტ I. 23. 474

قال وهذا كتابه[1] الى اهل تفليس

من حبيب بن مسلمة الى اهل تفليس[2] سلم انتم فانى احمد اليكم الله ذى الا اله الا هو اما بعد فان رسولكم تغلى قدم على وعلى

23. 476

الذين آمنوا معى فذكر عنكم انه[3] امة ابتعثنا الله وكرمنا وكذلك فعل الله بنا بعد ذلة وقلة وجاهلية جهلا فالحمد لله رب العالمين الرحمن الرحيم والسلام على رسوله و صلواته كما به هدانا[4] وذكر عنكم تغلى ان الله قذف فى قلوب عدوّنا منا الرعب ولا[5] حول لنا[6] ولا قوة الا بالله

وذكر انكم احببتم سلمنا فما كرهت والذين[7] آمنوا معى ذلك منكم[8] وقدم على تغلى بهديتكم فقوّمتها والذين آمنوا معى عرضها وعدلها مائة دينار غير رائنة عنكم ولكن على كل اهل بيت[9] دينار واف جزية ولا فدية فكتبت[10] لكم عند ملا من المؤمنين كتاب شرطكم وامانكم وبعثت[11] به اليكم مع عبد الرحمن بن جز السلمى[12] وهو ما علمنا من اهل العلم والرأى[13] بامر الله وكتابه

فان اقررتم بما فيه دفعه اليكم وان توليتم اذنكم بحرب من الله ورسوله والذين آمنوا على سوا ان الله لا يحب الخائنين والسلام على من اتبع الهدى[14]

სხვაობანი აბუ უბაიდისა და ჰუმაიდ იბნ ზანჯუვაიჰის ტექსტებს შორის

სხვაობანი „დაკვის სიგელის“ ტექსტში

შენიშვნები	აბუ უბაიდი	ჰუმაიდ იბნ ზანჯუვაიჰი
1	مصالحة	مصالحته
2	"	فاذا فيه
3	طفليس	تفليس
4	الهرمن	الهرمز
5	ولاهالكم	واهاليكم
6	واموالكم و صوامكم	პირველი სიტყვა—اموال, რაც „ტოპიკის“ ნიშნავს—იბნ ზანჯუვაიჰთან საერთოდ არ არის
7	بصفار بالجزيرة	بصفار الجزيرة
8	بين متفرق من الاهلات	بين مفترق الاهلات
9	قال ابو عبيد هكذا هو فى الحديث واقرا المسلم بالالف ولا ادرى لعله من قبل الهجا وانما هو قرى المسلم	მთელი ეს წინადადება იბნ ზანჯუვაიჰთან სამარცლიანად არის ამოღებული
10	على غير ما بضر بكم فيه	على غير ما يضر بكم
11	والا ان	الا ان
12	لله	الله
13	رسول	رسل
14	قال ابو عبيد صلوات بيوت نبنى فى البوار يصلون فيها فى اسفارهم تسمى صلوتا فعربت صلوات ومنه قول تعالى لهدمت صوامع وبيع و صلوات ومساجد يذكر فيها وانما اراد هذه البيوت على ما يروى فى التفسير قال ابو عبيد العرب كل شى تكتمه الفرس بالنبا تجعله بالطا مثل حديث تفليس حين جعله حبيب طفليس	ფილოლოგიური შინაარსის ეს შენიშვნა იბნ ზანჯუვაიჰთან სამარცლიანად არის ამოღებული

სხვაობანი ბაბის იბნ მასლამას წერილის ტექსტში

1	كتاب	كتابه
2	طفليس	تفليس
3	انا كنا امة	انا امة

სვეტების	ებუ უბაიდი	ჰუმაიდ იბნ ზანჯუვაიჰი
4	هذينا	هذانا
5	ولا	ولا
6	بنا	لنا
7	ولا الذين	والذين
8	ذلك من امركم	ذلك منكم
9	ولكن على اهل كل بيت	ولكن على كل اهل بيت
10	وكتبت	فكتبت
11	وبث	وشت
12	قال ابو عبيد هذا حرف كما ترى مضموم وجر مشدد اسم رجل ايضا غير هذا وهو علمنا من اهل الرأى والعلم	ეს წინადადებაც ამოღებულია იბნ ზანჯუვაიჰთან როგორც ზედმეტი
13	وهو علمنا من اهل الرأى والعلم	وهو ما علمنا من اهل العلم والرأى
14	قال ابو عبيد والعرب كل شيء تكلمه الفرس مالا تحصله مثل الطاس حدثت عمر مطرس ومثل نفليس جعله حبيب طفليس قال والصلوات بيوت نبني في البراري للنصارى يصلون فيها في اسفارهم تسمى صلوتا فصرت صلوات ومنه قوله الله تعالى لهدمت صوامع وبيع و صلوات انما اراد هذه البيوت على ما يروى في التفسير	მთელი ეს ტექსტიც ამოღებულია იბნ ზანჯუვაიჰთან როგორც შეუსაბამო მის ძირითად შინაარსთან

როგორც ვხედავთ, ებუ უბაიდისა და იბნ ზანჯუვაიჰის ტექსტებს შორის სხვადასხვა ხასიათის ძალზე უმნიშვნელო სხვაობაა. არსებითად რომ ვთქვათ, ისინი არც ცვლიან როგორც „დაკვის სიგელის", ასევე ჰაბიბ იბნ მასლამას თბილისის მოსახლეობის მიმართ დაწერილი ბარათის ტექსტის ძირითად შინაარსს.

გასაგებია ისიც, რომ იბნ ზანჯუვაიჰს თავის ტექსტში მთლიანად აქვს ამოღებული ფილოლოგიური შინაარსის ის შენიშვნები, რომლებიც სრულად ხედმეტია ასეთი ხასიათის ტექსტში, როგორიცაა ჰაბიბ იბნ მასლამას საბავო ხელშეკრულება. მით უმეტეს ზედმეტია ისინი ჰაბიბ იბნ მასლამას წერილის ტექსტში.

საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ მხოლოდ ორიოდე ფაქტი. ერთი ეხება „ალ-ჰარშან-ალ-ჰარშაზ" ტოპონიმთა ურთიერთობის საკითხს, ხოლო მეორე — სიტყვა „ალ-ამვალს" (შს. რიცხვის „მალ" (ქონება") მრავლობითი). ეჭვი არ

არის, რომ „ალ-ჰარმაზი", „ალ-ჰარმაზის ქვეყანა" ცნობილი „არმაზია", და ეს ტოპონიმი საუკეთო სწორად არის მოტანილი იბნ ზანჯუვაიჰთან, მაშინ როცა აბუ უბაიდთან ივი დამახინჯებული ფორმით „ალ-ჰარმან" წერია. ამ ტოპონიმის აბუ უბაიდთან ასეთი არასწორი ფორმით მოტანა რამდენიმე გარემოებით შეიძლება აიხსნას: ან გადამწერის მიერ თავის დროზე დაშვებული შეცდომით, ან გამოცემაში დაშვებული კორექტურული შეცდომით, ანდა თვით აბუ უბაიდის უცოდინარობით არმაზის, და არა „ალ-ჰარმანის, არსებობის შესახებ. იბნ ზანჯუვაიჰთან კი „არმაზ" ტოპონიმის არაბულად სწორად გადმოცემა შეიძლება აიხსნას იმ ფართო ინფორმაციით, რომელიც არ არის გამორიცხული მას უნდა ჰქონოდა ალმოსავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკაზე, კერძოდ, რომ, რა თქმა უნდა, ეს ტოპონიმი აბუ უბაიდის ნაშრომის ხელნაწერშიც ისევე სწორად იყოს გადმოცემული, როგორც იბნ ზანჯუვაიჰთანაა.

რაც შეეხება სიტყვა „ალ-ამვალს", რომელიც იბნ ზანჯულვაიჰთან რატომღაც აკლია, იგი ასევე შესაძლებელია თავის დროზე გადამწერის მიერ არის შეცდომით გამოტოვებული. შეუძლებელია, რომ სახავო ხელშეკრულების იმ ტექსტში, სადაც ლაპარაკია დამპყრობელთა გარანტიებზე დაპყრობილი ხალხის მიმართ, ქონების შეუვალობაზე არ ყოფილიყო აღნიშნული, როგორც ერთ-ერთ მთავარ და ძირითად პირობაზე არაბ-ქართველთა შორის აქეურიდან დაპყრობელი ურთიერთობის ვითარებაში. განსაკუთრებით იმ ძროს, რომ იბნ ზანჯუვაიჰის ნაშრომის გამომცემელს, როგორც ჩანს, არც უცდია მისი აღდგენა, თუმცა ამაზე დროს უნებლიედ ასეთი კითხვაც იბადება: კვლავ გამოცემაში დაშვებული კორექტურულ შეცდომასთან ხომ არ გვაქვს საქმე?

ამ სიტყვის აღდგენას როგორც არაბულ ტექსტში, ასევე მის ქართულ თარგმანში ამჯერად ჩვენც აუარდეთ თავი გარკვეული ობიექტური მიზეზების გამო.

დაბოლოს, კიდევ ერთი კონმარტება: აბუ უბაიდის ტექსტში, სადაც საუბარია ეგრეთწოდებულ დამამცირებელ ჯიზიაზე, ჩვენი თარგმანი შემდეგნაირად გამოიყურება: „(გენყალობათ) თქვენ, თქვენ შვილებს, ოჯახებს, ქონებას, სენაკებს, ეკლესიებს, სარწმუნოებას, სალათს შეუვალობა (და) დამცირება ჯიზიას ალიარებით" (მაცნე, გვ. 193). წინამდებარე თარგმანში კი ეს ადგილი ოდნავ შეცვლილი სახით არის შესრულებული, როგორც უფრო მისაღები, ვფიქრობთ, შინაარსობლივადაც და ქართული ენის ნორმების გათვალისწინებითაც: „(გენყალობათ) თქვენ, თქვენს შვილებს, ოჯახებს, სენაკებს. ეკლესიებს, სარწმუნოებას, სალათს შეუვალობა დამამცირებელი ჯიზიის ალიარებით" ორივე თარგმანში მთავარი ის არის, რომ არაბული ტერმინი „სიღრუნ" „ჯიზია" ტერმინთან მიმართებაში თარგმნილია როგორც „დამცირება", „დამამცირებელი", კიდევ ერთხელ გავიმეორებთ, რომ მუსლიმური საბართალი, არც ადრინდელი და არც გვიანდელი, მკირე ჯიზიას არ იცნობს. ჯიზია ეკისრებოდა მხოლოდ არამუსლიმ მოსახლეობას, „აჰლ ალ-ქითაბს" (სჯულთა) წერილის მიმდევართ), რაც მისი სარწმუნოებრივად, პოლიტიკურად, იურიდიულად და მორალურად დამცირებისა და ეკონომიკურად შეჩიწრების პირობა იყო.

ძირითადი, რაც ამჟამად უნდა აღინიშნოს იბნ ზანჯუვაიჰის ნაშრომში ჩართული ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელისა" და მის წერილთან დაკავშირებით ის არის, რომ იბნ ზანჯუვაიჰი რიგით უკვე მეხუთე არაბულენოვანი ავტორია, რომლის ნაშრომშიც ეს მასალებია მოთავსებული.

თუ ქრონოლოგიურად მივყვებით ამ ხუთ ავტორს, მათგან პირველია აბუ უბაიდი, მეორე — იბნ ზანჯუვაიჰი, მესამე — ალ-ბალაზური (გარდ. 279/892 წ.),

მეოთხე — ატ-ტაბარი (224/838—310/923 წწ.) და მეხუთე — იაკუთ ალ-ჰამავი (დაახლ. 575/1179—626/1229 წწ.).

საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ამ ხუთ ავტორთაგან ორი იურისტია (აბუ უბაიდი და იბნ ზანჯუვაიჰი), ორი (ალ-ბალაზური და ატ-ტაბარი) ისეთი პიროვნებებია, რომ მათმა მოღვაწეობამ და თხზულებებმა მნიშვნელოვანწილად განაპირობა (განსაკუთრებით ატ-ტაბარისა) მდიდარი არაბული ისტორიოგრაფიის მთელი შემდგომი განვითარება, ხოლო იაკუთ ალ-ჰამავი არაბულ მწერლობაში ფართოდ ცნობილი და ავტორიტეტული, მეტად სანდო ავტორია.

ამ შემთხვევაში მნიშვნელობა არა აქვს იმას, თუ რამდენად დამოკიდებული არიან ეს ავტორები ერთმანეთზე, მაგალითად იბნ ზანჯუვაიჰი აბუ უბაიდზე, ხოლო იაკუთ ალ-ჰამავი ალ-ბალაზურიზე.

მთავარი ის არის, რომ, როგორც ჩანს, ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაკვის სიგელი" და მისი წერილი თბილისელთა სახელზე არაბული ისტორიოგრაფიის მუდამ ყურადღების ცენტრში იდგა და თვით ხელშეკრულების ტექსტი, ვფიქრობთ, საკმაოდ სამართლიანი იქნება თუ ვიტყვით, სანიმუშო იყო იმ მრავალრიცხოვან ასეთი შინაარსის ხელშეკრულებათა შორის, რომელთაც არაბები ჩვეულებრივ დებდნენ ეგრეთწოდებული „სულჰით", ანუ მშვიდობიანი გზით დაპყრობილ ხალხებთან. ისიც შეიძლება ითქვას, რომ, ალბათ, ასეთი საზავო ხელშეკრულების საფუძველზე დაპყრობილ ხალხთა პოლიტიკური, ეკონომიკური, სოციალური და ა. შ. მდგომარეობა შედარებით მსუბუქი იყო, ვიდრე იმ ხალხებისა, რომელნიც წინააღმდეგობას უწევდნენ არაბებს და რომელთაც ისინი იპყრობდნენ იარაღის მეშვეობით, ეგრეთ წოდებული „'ანუანთან" ხალხები, ანუ ძალით, იარაღით დამორჩილებული ხალხები.

შორს რომ არ წავიდეთ, ასეთი დასკვნის საშუალებას გვაძლევს არაბებსა და ქართველებს შორის დადებული საზავო ხელშეკრულების თვით ტექსტი, სადაც თანაბრად არის აღნიშნული უფლება-მოვალეობანი, დაკისრებული არა მხოლოდ დამორჩილებულ ხალხზე, აქედან ქართველებზე, არამედ დამპყრობელ ხალხზედაც, საკუთრივ არაბებზე.

როგორც ჩანს, აღნიშნული გარემოების გათვალისწინებამ აიძულა ქართველობა არაბ სარდალთან გაეგზავნა თავისი რწმუნებული თუ ფილა თუ თუოფილე და ეთხოვა საზავო ხელშეკრულების დადება. საკმაოდ დასაშვებია, რომ ალბულ-ხან-ს საქართველოს მმართველი წრეები ახლო აღმოსავლეთში დატრიალებულ პოლიტიკურ ვითარებაში გარკვეული იყვნენ. მათ კარგად ესმოდათ, რომ პატარა საქართველო საკუთარი ადამიანებითა და მატერიალური რესურსებით ვერ გაუმკლავდებოდა ახალ გარბიელ ძალას არაბთა სახით და საჭირო იყო ქვეყნის ხსნა მოსალოდნელი ხოცვა-ჟლეტისა და ნგრევა-აოხრებისაგან. ეს აკეთებდა ქართველობამ იმ ხანად, შეიძლება ითქვას, წარმატებით შეასრულა.

О. В. ЦКИТИШВИЛИ

«ОХРАННАЯ ГРАМОТА» ХАБИБА ИБН МАСЛАМЫ В ТРУДЕ ХУМАЙДА ИБН ЗАНДЖУВАЙХА «КНИГА ОБ ИМУЩЕСТВЕ».

Резюме

В статье представлен арабский текст «охранной грамоты» и письма арабского военачальника Хабиба ибн Масламы (614—42/662 гг.) на имя жителей гор. Тбилиси совместно с его грузинским переводом и соответствующими примечаниями. Этот текст помещен в труде до последнего времени неизвестного грузинской историографии раннесредневекового автора, юриста по образованию Хумайда ибн Занджувайха (180/796—251/865 гг.) «Китаб ал-амвал» («Книга об имуществе»).

Хумайд ибн Занджувайх является пятым по числу и вторым по времени после известного арабского автора Абу Убайда (154/770—224/838 гг.), учителя Хумайда ибн Занджувайха, автором, сохранившим текст «охранной грамоты» и письма Хабиба ибн Масламы.

Вывод, сделанный по данным вновь обнаруженного материала, состоит в том, что «охранная грамота» Хабиба ибн Масламы, по всей вероятности, всегда была в центре внимания арабской историографии как образец мирного договора, заключенного между завоевателями и завоеванными.

O. TSKITISHVILI

ḤABIB B. MASLAMA'S „LETTER OF PROTECTION“ IN ḤUMAYD B. ZANDJUWAYH'S „BOOK ABOUT PROPERTY“

Summary

The paper presents the Arabic text of the „Letter of Protection“ of the Arab commander Ḥabīb b. Maslama (614—42/662) with his message to the inhabitants of Tbilisi, together with its Georgian translation and notes. The text is included in the Kitāb al-amwāl („Book about Property“) of Ḥumayd b. Zandjuwayh (180/796—251/865), a medieval author lawyer by education, hitherto unknown in Georgian historiography.

Ḥumayd b. Zandjuwayh is the fifth in order and second in time after the well-known Arab author Abū 'Ubayd (154/770—224/838), Ḥumayd b. Zandjuwayh's teacher, who preserved the text of the Kitāb al-amwāl and the message of Ḥabīb b. Maslama.

It is concluded on the basis of the newly discovered material that Ḥabīb. b Maslama's „Letter of Protection“ must have always held central place in Arabic historiography as a model of a peace treaty concluded between the conquerors and the conquered.

წარმოდგენილია საქართველოს რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის მიერ.

საქართველო-პოლონეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XV—XVII საუკუნეებში

ქართველ და პოლონელ ხალხთა ურთიერთკავშირს მრავალი საუკუნის ისტორია აქვს. ევროპის სხვა ქვეყნების მსგავსად, პოლონეთიც ცდილობდა ურთიერთკავშირი დაეწყოთ აღმოსავლეთის ქვეყნებთან, კერძოდ, სპარსეთთან და საქართველოსთან. ხშირად პოლონეთი სპარსეთთან კავშირს საქართველოს საშუალებით ამყარებდა.

XV—XVII ს-ში საქართველო-პოლონეთის ურთიერთობას ბევრი ავტორი ეხება როგორც საქართველოში, ისევე პოლონეთში. ქართველ ავტორთა შორის აღსანიშნავია: ი. ცინცაძე[1], გ. ზეგინიძე[2], ი. ტაბაღუა[3], ნ. ბიკოლაიშვილი[4] და სხვ.

პოლონელი ავტორებიდან ამ მხრივ აღსანიშნავია: ა. მუხლინსკი[5], ს. ზალესკი[6], ს. ბჟეზინსკი[7], ც. ხოვახცი,[8] ს. კოშიალკოვსკი[9], ი. რეიხმანი[10], მ. ზაკშევსკაია-ლუბროვა[11], ბ. ბარანოვსკი[12], ა. ვოზნიაკი[13], ე. პენსელი[14] და სხვ.

---

[1] ი. ცინცაძე. ქართლი პოლონეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XV—XVII სს., თბ., 1962; ი. ცინცაძე, ი. ტაბაღუა, პოლონეთის საისტორიო რესპუბლიკა, თბ., 1969

[2] გ. ზეგინიძე, ბოჭორმა გერმანელ დიპლომატებ ამბავებზე. თბ., 1933.

[3] ი. ტაბაღუა, პოლონეთის საისტორიო რესპუბლიკა, თბ., 1970

[4] ნ. ბიკოლაიშვილი, 1820—1831 წლების პოლონეთის აჯანყება და საქართველოს ეროვნული საზოგადოება, „მაცნე". 1967, № 2; მისივე, ქართველ და პოლონელ ხალხთა ურთიერთობის ისტორიიდან XI საუკუნის დასაწყისში, კრებ. „ევროპის ქვეყნების ისტორიის პრობლემები", I, თბ., 1975.

[5] A. Muchliński, Materiały do dziejow kościoła polskiego z języków wschodnich, „Pomietnik Religijno-Moralny" 1861, t. 7, გვ. 531—553

[6] S. Zaleski. Jezuici w Polsce, Lwow, 1901—1906, t. 2—4; მისივე, Misji w XVII i XVIII wieku pod protektoratem Polski. Krakow, 1882, გვ. 119

[7] S. Brzeziński, Misyonarze i dyplomaci polscy w Persey w XVII i XVIII w., Potulice, 1935.

[8] C. Chowaniec, Z dziejów polityki jana III na Bliskim Wschodzie „Kwartalnik Historyczny", 1926, t. 40, გვ. 151-160

[9] S. Kościałkowski, L'Iran et la Pologne a travers les siècles, Teheran, 1943. მისივე, Iranoznawstwo i iranologia, „Studia Iranskie", 1944, t. II, გვ. 91—139.

[10] J. Reychman, Kaukaz, „Polska i Polaky w cywilizacjach Swiata", Warszawa, 1939, t. I. მისივე, Polacy w gorach Kaukazu do końca XIX w., „Wierchy", 1954, t. XXIII, გვ. 19—58.

[11] M. Zakrzewska-Dubasowa, Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem. Lublin, 1965, გვ. 91—140.

[12] B. Baranowski, Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku, Lodz, 1960, გვ. 212—224; მისივე, Polskie zainteresowania z XVIII i XIX wieku kultura Gruzji, Wrocław-Warszawa, 1982.

[13] A. Woźniak, Kultura ludowa Gruzji w relacjach polskich do początków XX w., „Etnografia Polska", Wrocław, 1983, t. XXVII, z. 1, გვ. 297—320.

[14] W. Hensel, I. Tabagua, Gruzja wczoraj i dziś, Warszawa, 1976.

საქართველოსა და პოლონეთს შორის პოლიტიკური ურთიერთკონტაქტები XV ს-ში დამყარდა. ამის შესახებ მასალები მოიპოვება ბოგდან ბარანოვსკისა და იასე ცინცაძის ნაშრომებში[15]. საინტერესო ცნობებია მოცემული, ა. გეიშტორის[16], მ. სვანიძის[17] ნაშრომებში.

საქართველოსა და პოლონეთს შორის ურთიერთობის დამყარებას ხელს უწყობდა ორივე ქვეყნის მიმართ თურქეთის აგრესიის საშიშროება. ორივეს სჭირდებოდა თურქეთის აგრესიისაგან თავდაცვა. თურქეთი ისევე, როგორც საქართველოს, პოლონეთსაც არ აძლევდა მოსვენებას. ოქროს ურდოს დროიდან დარჩენილი ყირიმის სახანო, თურქეთის მხარდაჭერით ხშირად თავს ესხმოდა რუსეთს, უკრაინას, პოლონეთს. ყირიმის თათრები 40-ჯერ დაესხნენ თავს პოლონეთს.

თურქეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში პოლონეთი ჯერ კიდევ XV ს-ის 40-იან წლებში ჩაება. სწორედ თურქეთის მხრიდან საშიშროებამ განაპირობა პოლონეთ-ლიტვის უნიის დაშლის (1434 წ.) შემდეგ, პოლონეთში ვლადისლავ III ვარნენჩიკის მეფობის დროს (1434—1444 წწ.) პოლონეთ-უნგრეთის უნიის შექმნა, რამდენადაც ორივეს ემუქრებოდა თურქეთის აგრესია. ამის შედეგად, პოლონეთის მეფე ვლადისლავ III უნგრეთის მეფეც გახდა.

1443 წელს პოლონეთ-უნგრეთის გაერთიანებულმა არმიამ დიდი მარცხი მიაყენა თურქეთის ჯარს. თუმცა, მომდევნო წელს ქ. ვარნასთან ბრძოლაში თურქებმა გაიმარჯვეს. აქ დაიღუპა პოლონეთის მეფე ვლადისლავ III.

1453 წელს სპარსეთის შაჰმა უზუნ ჰასანმა ევროპელი (ვენეციის რესპუბლიკისა და ბურგუნდიის საჰერცოგოს) ელჩების საშუალებით მიაღწია პოლონეთის მეფის კაზიმირ IV იაგელონჩიკის (1447—1492 წწ.) წერილი[18]. ამის შემდეგ უზუნ ჰასანმა თავისი დესპანი გაგზავნა პოლონეთის მეფესთან და ასე დამყარდა პირველი კონტაქტები პოლონეთსა და სპარსეთს შორის.

ცხადია, ასეთ მდგომარეობაში მყოფი პოლონეთის მესვეურები განუწყვეტლივ ეძებდნენ მოკავშირეებს თურქეთისა და ყირიმელი თათრების წინააღმდეგ. ამ დროს ვინ შეიძლებოდა პოლონეთის მოკავშირე ყოფილიყო? ცხადია, პირველ რიგში ის ქვეყანა, რომელსაც პოლონეთის მსგავსად თავს ესხმოდნენ და მოსვენებას არ აძლევდნენ თურქები. იმ პერიოდში ასეთები იყვნენ სპარსეთი (რომელსაც ხშირი ომები ჰქონდა თურქეთთან), საქართველო და ბალკანეთის ნახევარკუნძულის ქვეყნები.

თუ აღმოსავლეთიდან თურქეთს შეუტევდა სპარსეთი და საქართველო, ხოლო დასავლეთიდან პოლონეთი და რომელიმე სხვა სახელმწიფო (ან სახელმწიფოთა ჯგუფი), ცხადია, თურქეთის აგრესიას როგორც აღმოსავლეთში, ისევე დასავლეთში ბოლო მოეღებოდა.

---

[15] J. Cincadze, Stosunki polsko-gruzinskie w XV—XVII w., „Przeglad Orientalistyczny". 1960. nr. 1, გვ. 3—11.

[16] А. Гейштор, История на службе юго-восточной политики речь Посполитой в XV и XVI вв. в Сб. „Россия. Польша и Причерноморье в XVI—XVIII вв.," М., 1979, გვ. 29—39.

[17] М. Сванидзе, Грузия и страны Причерноморья и Восточной Европы в первой половине XVII в., Там же. გვ. 236—247.

[18] St. Zaleski Missye w Persji w XVII i XVIII wieku pod protektoratew Polski, Krakow, 1882, გვ. 2.

ასე შეიადლებოდა ანტიქართული კოალიციის შექმნის გეგმები[19].

XV ს-ის დასასრულს მოსკოვის სამეფოს კარზეც არსებობდა ანტითურქული კოალიციის შექმნის გეგმა[20]. ასეთი გეგმა არსებობდა საქართველოშიც, კერძოდ, კახეთის სამეფო კარზე. ეს იყო კახეთის მეფის ალექსანდრე II-ის გეგმა. როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, ალექსანდრე მეფეს „ახალი მოძღვარი შეჰყონდა მოსკოვის ანტიოსმალურ კოალიციაში"... ანტითურქული კოალიციისა და მისი ბრძოლის მიზანი იყო: თურქეთის ალაგმვა და ქრისტიანობის აღდგენა... კახეთის მეფის ალექსანდრეს ხერხიანი გეგმის წინასწარი პირობა იყო საქართველოს გამთლიანება-აღდგომა[21].

ამრიგად, როგორც კი წამოიჭრებოდა ანტითურქული კოალიციის შექმნის საკითხი, მაშინვე პოლონეთიც და საქართველოც უფრო აქტიურად იწყებდნენ ერთმანეთის შორის კავშირების ძებნას. „მთელი XVII ს-ის განმავლობაში, — წერს პოლონელი ისტორიკოსი ბ. ბარანოვსკი, — პოლონეთის დიპლომატიამ რამდენჯერმე სერიოზული დაინტერესება გამოიჩინა კავკასიის მიმართ"[22]. 1495 წელს ქართლის მეფე კონსტანტინე შეეცადა კავშირი დაეშვა რებინა პოლონეთის მეფე ალექსანდრე იაგელონჩიკთან, რათა მისი დახმარება თურქეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

1620 წელს თურქებმა დაამარცხეს პოლონელები ცეცორასთან[23]. ამ გამარჯვების შემდეგ მოსალოდნელი იყო სულთან ოსმან II-ის ახალი ლაშქრობა პოლონეთის წინააღმდეგ. ამიტომ პოლონელებმა აქტიურად დაიწყეს მოკავშირეების ძებნა და საკუთარი ძალების თავმოყრა, რათა მომზადებული დახვედროდნენ მტერს.

იმავე 1620 წელს პოლონეთიდან კავკასიაში გაგზავნეს ორი პოლონელი ვაჭრების ნიღბით — აბგაროვიჩი და სერებკოვიჩი[24]. პირველმა მიაღწია ჩერქეზეთამდე და თითქოს. ჩერქეზთა ხანებისაგან მიიღო დაპირება დახმარებაზე. მათ ალუთქვეს, რომ ისინი მიმართავდნენ დივერსიებს თურქეთთან დაკავშირებულ ყირიმის ხანის წინააღმდეგ. მეორემ, თითქოს მიაღწია საქართველომდე, მაგრამ მის მისიას შედეგი არ მოჰყოლია.

1621 წელს პოლონეთისა და უკრაინის კაზაკების ერთიანმა ძალებმა ხოტინთან დაამარცხეს თურქეთის ჯარები. მაგრამ თურქეთზე პოლონეთის საბოლოო გამარჯვებას ხელს უშლიდა მეზობელ ქვეყნებთან პოლონეთის გართულებული ურთიერთობა — შვედებთან, პრუსიასთან, რუსეთთან (მაგალითად წარუმატებელი ბრძოლები შვედებთან ლივონიაში; რუსეთ-პოლონეთის ეგრეთ-

---

[19] M Paszkowski Rozmowa kozaka Zaporoskiego z Perskim Cesarzem o sprawach wojennych Pugan z Chrzescianmy. Krakow. 1617; Relacja Sefera Muratowicza obywatela warszawskiego do Zygmunta III krolu polskiego dla sprawowania rzeczy wyslanego do Persji w roku 1602. Warszawskiego do Persji v roku 1602. „Drobiazgi historyczne", Warszawa, 1891. t. I, S. Szapsxal, Wyobrazenia swietych muzulmanskich a wplywy ikonograficzne katolickie w Persji i stosunki polsko-perskie za Zygmunta III. Wilno. 1931.

[20] ვ. სვანიძე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII სს. თბ., 1971, გვ. 210

[21] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგ. IV, თბ., 1967. გვ.

[22] B. Baranowski, Polskie zainteresowania. გვ. 8.

[23] იქვე.

[24] იქვე

წოდებული სმოლენსკის ომი და სხვ.). 1634 წელს რუსეთსა და პოლონეთს შორის დიდი პოლიანოვის ზავი. პოლონეთის ტახტზე ვლადისლავ IV-მ უარი თქვა რუსეთის ტახტისადმი პრეტენზიაზე.

ცხადია, მარტო პოლონეთი არ იყო დაინტერესებული საქართველოსთან კავშირით. ასეთი მისწრაფება საქართველოს მხრიდანაც იყო. მაგრამ იმ პერიოდში საქართველოში ასეთი კავშირებისათვის არახელსაყრელი პოლიტიკური ვითარება იყო. საქართველოს ამ დროს საკუთარი პრობლემებიც ძალიან ბევრი ჰქონდა. საქართველო დაჩეჩქმალებული იყო სამეფო-სამთავროებად. ამასთანავე, ამ სამეფო-სამთავროებს შორის არ იყო ნორმალური ურთიერთობა. პირიქით, ხოგიერთ მათგანს შორის მიმდინარეობდა გაუთავებელი და ორიენტ მხრივ ხანგრძლივი დამანგრეველი შინაფეოდალური ომები. დღევანდელ საქართველოს მოსვენებას არ აძლევდა შაჰ აბას I-ის ჯარების შემოსევები. 1614 წლიდან თითქმის 1 ტახტს ვერ ფლობდა და იძულებული იყო ხან დასავლეთ საქართველოში, ხან თურქეთში შეეფარებინა თავი, იგი თითქოს ეძებდა მოკავშირეებს სპარსეთის წინააღმდეგ. ამ ეტაპზე მისი მთავარი მიზანი იყო სპარსელთა გაუთავებელი შემოსევების ბოლოს მოღება.

ამრიგად, საქართველოს და პოლონეთის მესვეურების ინტერესები ერთმანეთს ემთხვეოდა, ორივე მხარე ძალებს ეძებდა მოძალადე დამპყრობელთა წინააღმდეგ, მაგრამ ერთი სპარსეთის წინააღმდეგ, ხოლო მეორე თურქეთის წინააღმდეგ.

1624 წელს გართულდა ურთიერთობა თურქეთსა და ყირიმის სახანოს შორის, საქმე ომამდეც კი მისულა. ყირიმის ხანს მაბმად III-ის საიდუმლოდ მხარს უჭერდნენ პოლონეთი და სპარსეთი. უკრაინელი კაზაკების დახმარებით ყირიმის ხანმა დაამარცხა თურქები. ამ დროს ყირიმის ხანის გვერდით იყო მისი პოლიტიკური თანამოაზრეთვე შაჰინ-გირეი. ამ უკანასკნელმა დაიწყო ანტითურქული კოალიციის შექმნა. მისი გეგმით ამ კოალიციაში უნდა შესულიყვნენ პოლონეთი, სპარსეთი და საქართველო.

თითქოს, ამ დროს მოლაპარაკების მიზნით ყირიმში ჩასულა „საქართველოს მეფის ელჩი“. თუ ასეთი ელჩი ნამდვილად ჩავიდა ყირიმში, იგი შეიძლებოდა ყოფილიყო თეიმურაზ I-ის ელჩი, მაგრამ თეიმურაზ მეფე ამ დროს მოკავშირეებს ეძებდა არა თურქეთის წინააღმდეგ, არამედ სპარსეთის წინააღმდეგ. რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოს, ამ დროს არც იმერეთის მეფეს, არც ლევან II დადიანს და არც გურიის ძლიერს არ ჰქონდათ საომარ-მოკავშირეობა თურქეთთან და არც ომს აპირებდნენ მის წინააღმდეგ.

ეს „ქართველი მეფე“, წერს ბ. ბარანოვსკი, შაჰინ-გირეის საშუალებით წერილებს წერდა გაეულიან პოლონელ მაგნატებს. კერძოდ, თავად კონშტოლ ბზარსკის, რომელიც მზად იყო ყოველგვარი დახმარება გაეწია, პირველ რიგში საბუღდრო, თურქების წინააღმდეგ[20].

ჩვენ ხელთ გვაქვს დოკუმენტური მასალა, რომელიც ადასტურებს ასეთ მოსაზრებას.

1628 წელს ბაქმად III და შაჰინ-გირეი აიძულა თურქეთმა ყირიმი დატოვებინათ. ისინი უკრაინის ტერიტორიაზე გადავიდნენ. შაჰინ-გირეი კვლავ შეეცადა შეექმნა ანტითურქული კოალიცია, რომელშიც უნდა შესულიყვნენ

---

[19] B. Baranowski, Polskie zainteresowania გვ. 8—9.

[20] იქვე, გვ. 9.

ყირიმელი თათრები, ეკრაინელი კაზაკები, პოლონელები, კავკასიელები (ქართველები და ჩერქეზები) და სპარსელები. შაჰინ-გირეის ეს ცდაც უშედეგოდ დამთავრდა. მეჰმედ III და შაჰინ-გირეი ყირიმში ჯერ დაბრუნდნენ.

ბ. ბარანოვსკის ცნობებით, ამ დროს საქართველოს წარმომადგენელი ყოფილა პოლონეთში. იგი წერს: „მთელს ამ 1628—1629 წწ. იყო, ალბათ, მეტი ხმაური, ვიდრე რეალური დიპლომატიური მოლაპარაკება კვლავ, ვიდაც უცნობმა ქართველმა, მონასტრის წინამძღვარმა, „საქართველოს მთავარი სასულიერო მოხელის“ სახელით[28], ალუთქვა დახმარება რამდენიმე ათეული ათასი კაცით, რომლებსაც პოლონეთის ჯართან ერთად უნდა გაეძევებინათ ყირიმიდან ახალი ხანი ჯანიბეგი და მისი მომხრე თურქები. მაგრამ არც ამ დიპლომატიურ მოლაპარაკებას (რომელიც საეჭვოდ გამოიყურებოდა), არ მოჰყოლია რაიმე შედეგი“[29].

ვინ შეიძლებოდა ყოფილიყო ეს „უცნობი ქართველი, მონასტრის წინამძღვარი“ პროფ. ი. ტაბაღუას აზრით[30], იგი შეიძლება ყოფილიყო ნიკიფორე ირბახი, რომელიც ამ დროს ევროპიდან ბრუნდებოდა. იგი 1628 წლის დეკემბერში იტალიიდან საქართველოსკენ წამოვიდა. მან გაიარა გერმანიაზე და პოლონეთზე. შესაძლებელია ამ დროს მას მოლაპარაკება ჰქონდა პოლონეთის სამეფო კარზე.

XVII ს-ის 30-იანი წლების დასასრულს საქართველოში და სპარსეთში იყო პოლონეთის აგენტი შემბერგი, მაგრამ მისი ეს მისია ტრაგიკულად დამთავრდა: საშობლოსკენ ბრუნავალი შემბერგი გზაში ჩრდილოეთ კავკასიის მთიელებმა მოკლეს[31]. ასე რომ, თუ რა შედეგებით დამთავრდა მისი მისია სპარსეთსა და საქართველოში ცნობილი არაა.

1644—1648 წწ. პოლონეთის მეფეს ვლადისლავ IV-ს უნდოდა თურქეთის წინააღმდეგ ახალი ძალებისათვის მოეყარა თავი. ამ ძალებს იგი კვლავ სპარსეთსა და საქართველოში ეძებდა. მას ასევე მხედველობაში ჰქონდა ჩრდილოეთ კავკასიის ტომების მხარდაჭერის მოპოვება[32].

1646 წელს ამ მიზნით პოლონეთიდან არაოფიციალურად გაგზავნა ვინმე შიმანსკი. მისი მისიის მთავარი მიზანი იყო ანტითურქული კოალიციის შექმნა. როგორც ვაჭარი იგი თურქული გემით კაფადან საქართველოში გაემგზავრა. მაგრამ ამ გემის კაპიტანმა მას უფლება არ მისცა გემიდან გადამჯდარიყო კავკასიის ნაპირებზე და საქართველოს ნაცვლად იგი კონსტანტინოპოლში ჩამოიხნდა.

იმავე დროს პოლონელი საბჭედრო ინჟინერი სამასტიან ადერსი, ასეთივე ხერხით პოლონეთიდან საქართველოში გაემგზავრა და იყო დასავლეთ საქართველოში. მისი მიზანი იყო დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობაში თურქეთის წინააღმდეგ მებრძოლი ძალების შეკრება. ამ მიზნით ეწეოდა იგი მოლაპარაკებას, მაგრამ არც აქ ჩანს რაიმე შედეგები.

---

[28] B. Baranowski, Polskie zainteresowania . გვ. 9.

[29] „... niemkniesiony przez gruzinski w imieniu „głównego arcykapłana Gruzji...“

[30] B. Baranowski, დასახ. ნაშრომი, გვ. 9

[30] ი. ტაბაღუა, საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში (1628—1633 წწ.), ტ. II, 1987.

[31] B. Baranowski, Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku. Łódź, 1960, გვ. 212—214.

[32] B. Baranowski, Polskie zainteresowania . გვ. 9

იმავე 1646 წელს პოლონეთიდან სპარსეთში გაგზავნეს ელჩად ეჟი ილიჩი (თუ ილინიჩი). მაგრამ ამ ელჩობას შედეგი არ მოჰყოლია[33]. ამდენი ცდების შემდეგ პოლონელებმა ამკარად დაინახეს, რომ სპარსეთიდან და საქართველოდან რაიმე რეალური დახმარების მიღება შეუძლებელი იყო[34]. მაგრამ საქართველოდან დახმარების მიღების იმედი პოლონეთის სამეფო კარზე საბოლოოდ მაინც არ დაუკარგავთ.

XVII ს-ის 60-იანი წლებიდან პოლონელები კვლავ ეძებენ დახმარებას სპარსეთსა და საქართველოში. მას, ეს დახმარება სჭირდებოდათ როგორც თურქეთის, ისევე ყირიმის თათრების წინააღმდეგ. სწორედ ამ პერიოდში გაიგზავნა სპეციალური დიპლომატიური მისიით პოლონეთის სამეფო კარიდან სპარსეთში ბოგდან გურჯიცკი ანუ გურძინსკი[35]. „ივი იყო ქართველი, — წერს ბ. ბარანოვსკი, — რომელიც პოლონეთის არმიაში მსახურობდა"[36]. ბოგდან გურჯიცკი რამდენჯერმე იყო გაგზავნილი პოლონეთიდან ელჩად სპარსეთში.

1668 წელს ბოგდან გურჯიცკი პოლონეთის სამეფო კარმა კვლავ გაგზავნა სპეციალური მისიით სპარსეთსა და საქართველოში. საქართველოში მას პოლონეთის მეფის წერილი უნდა გადაეცა ქართლის მეფე ვახტანგ V-სათვის[37]. შემდგომში, ბოგდან გურჯიცკი იყო პოლონეთის დიპლომატიური რეზიდენტი სპარსეთში. „ეს ადამიანი, — წერს ბ. ბარანოვსკი, — თითქმის ოცდაათი წლის განმავლობაში ასრულებდა პოლონეთის დიპლომატიური ექსპერტის ფუნქციას არაოფიციალურად სპარსეთისა და კავკასიის საქმეებში"[38].

ბოგდან გურჯიცკის დიპლომატიური მოღვაწეობისა და საერთოდ ამ პერიოდში სპარსეთთან, რუსეთისა და პოლონეთის ურთიერთობის, საქართველო-პოლონეთის ურთიერთობის საკითხები კარგადაა განხილული ისტორიკოს გურამ ჭეიშვილის წიგნში[39].

XVII ს-ის დასასრულს და XVIII ს-ის დასაწყისში საქართველოში ჩამოჩნდებიან პოლონელი წარმომადგენლობის კათოლიკე მისიონერები, რომლებიც ასევე სასარგებლო საქმეებს ეწეოდნენ საქართველო-პოლონეთის ურთიერთობის გაღრმავების საქმეში. საქართველო-პოლონეთის ურთიერთობის საკითხებთან დაკავშირებული იყვნენ სხვა კათოლიკე მისიონერებიც (იტალიელი, ფრანგი და სხვ.), რომლებიც საქართველოში ჩამოდიოდნენ, ან საქართველოდან უკან ბრუნდებოდნენ პოლონეთის გავლით[40].

პოლონეთ-საქართველოს ურთიერთობის განმტკიცებას ხელს უწყობდნენ სომეხი ვაჭრებიც. მათ შეეძლოთ საქართველოსა და პოლონეთის

---

[33] B. Baranowski, Polskie zainteresowania ... ს. 10

[34] W. Czemak, Plany wojny tureckiej Władysława IV. Krakow. 1895; K. Szajnocha, Dwa lata dziejow naszych. 1646, 1648. Warszawa. 1900; B. Baranowski-Stosunki Polsko-tatarskie w latach 1632—1648. Lodzi. 1949. ს. 160—205.

[35] ი. გ. ბეგებაძე, დასახ. ნაშრომი.

[36] Б. Барановская, Кавказ и Польша в XVII веке, Сб. Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв., М., 1979, ს. 251

[37] იქვე.

[38] იქვე.

[39] Г. Э. Зедгенидзе, Из истории польско-русских дипломатических отношений с Ираном, Тб., 1978 (Автореферат), ს. 332

[40] J. Reychman, Kaukaz, Polac, w gorach Kaukazu do konca XIX w., Wierchy, 1954, t. 23, ს. 19—58.

ესპანეთს შორის ურთიერთმიმოწერის დროს მნიშვნელოვანი როლი შეასრულებინათ ამ წერილების მიტან-მოტანის საქმეში[41].

სომეხი ვაჭრები დიდ როლს ასრულებდნენ საქართველოსა და პოლონეთს შორის ვაჭრობის გაუმჯობესების საქმეში. „სავაჭრო გაცვლა-გამოცვლა კავკასიასა და პოლონეთს შორის, — წერს ბ. ბარანოვსკი, — ხელში ჩაიგდეს სომხებმა[42], რომლებიც პოლონეთისა და უკრაინის ქალაქებში ცხოვრობდნენ. ისინი სხვა ვაჭრებს არ ანებებდნენ ამ საქმეს"[43]. ამ გზით პოლონეთში ხვდებოდა ქართული ხელოვნების საგნებიც[44]. საქართველოდან პოლონეთში გადიოდა ცხენებიც, რომლებიც „გეორგიად" იწოდებოდნენ. ეს ცხენები უფრო ძვირი ღირდა, ვიდრე თურქული და სპარსული ცხენები. „ეს იყო იმ დროს ყველაზე ძვირი ცხენები, — წერს ბ. ბარანოვსკი, — რომლებსაც ყიდულობდნენ პოლონელი მაგნატები"[45]

გარდა ამისა, საქართველოს საშუალებით პოლონეთი ეცნობოდა აღმოსავლეთის, კერძოდ, საქართველოსა და სპარსეთის ხელოვნებას, მოდებს, მხატვრობას. აქედანაა ის გავლენა, რომელსაც დღეს ვხედებით პოლონეთის მხატვრობაში და ხელოვნებაში (დეკორატიული ხალიჩები და სხვ.). ბ. ბარანოვსკის საცნობით დასაშვებად მიაჩნია ქართული ჯამოყენებითი ხელოვნების გავლენა პოლონეთის ხელოვნებაზე[46]: მხატვრული გაფორმებები ქამრებზე, ოქრომჭედლობაზე, ტან-საცმელზე და სხვ. ასევე ცხენების აკაზმულობა.

ბ. ბარანოვსკი წერს, რომ თუ ჩვენ დავსვამთ კითხვას და შევადარებთ რომელ ქვეყანასთან უფრო ინტერესებდათ პოლონელებს ურთიერთობა XVI! ს-ში, საქართველოსთან, თუ მასთან უფრო ახლო მდებარე ქვეყნებთან: ხორვატიასთან ან ირლანდიასთან, აღმოჩნდება, რომ მათ უფრო საქართველო აინტერესებდათ.

პოლონეთის საშეფოს ასეთი დამოკიდებულება საქართველოსთან გამოწვეული იყო ჯერ ერთი, როგორც უკვე ითქვა, იმით, რომ ორივეს ერთი და იგივე დაუძინებელი მტერი ჰყავდა — თურქეთი, ხოლო მეორე, საქართველოს, ამ ქრისტიანული ქვეყნის მიმართ შუა საუკუნეებში არსებობდა ლეგენდა „პრესვილვევლმთავარ იოანეს" შესახებ, რომელიც თითქოს, საქართველოდან იყო, საქართველო იყო „პირველი მღვდელმთავრის" იოანეს (იანის) ქვეყანა. ასევე „გეორგია" იყო „წმ. გეორგის" ქვეყანა. ასეთი მითიური ქვეყანა, საჭიროების შემთხვევაში ყოველთვის აღმოუჩენდა სათანადო დახმარებას ასევე ქრისტიანულ პოლონეთს, განსაკუთრებით ბუსულმანების წინააღმდეგ ბრძოლაში

ბევრი საინტერესო ცნობა მოეპოვება საქართველოსა და ქართველების შესახებ XVII ს-ის მეორე ნახევარში პოლონელ დიპლომატს სამეფო ოტინოვსკის, იგი კონსტანტინოპოლში ყოფნის დროს იქ ხვდებოდა ქართველებს

---

[41] B. Baranowski. Ormianie w służbie dyplomatycznej Rzeczypospolitej. „Myse Karelmska", 1966. გვ 124—134

[42] იქვე.

[43] Б. Барановский. Кавказ и Польша..., გვ 252.

[44] იქვე.

[45] იქვე.

[46] იქვე, გვ 256

(დესპანება, პოლიტიკურ ემიგრანტებს, ძეკვლად წაყვანილებს) და პირადი კონტაქტები ჰქონდა მათთან[47].

O R TABUTSADZE

FROM THE HISTORY OF GEORGIAN—POLISH RELATIONS SINCE THE 15th AND UP TO THE MIDDLE OF THE 17th CENTURY

Summary

The paper deals with bases of Georgian Polish historical contacts of the 15–17th centures. A number of considerable facts, demonstrating Georgian's and Poland's yearning towards mutual supporting in their striving against the common foe—Turkey, are adduced.

Georgian–Polish political, literary and cultural intercourses especially matured from the beginning of the 17th century. Since then particular attantion has been given to literary ties, which helped to deepen and consolidate Georgian–Polish interrelations.

წარმოდგენილია საქართველოს რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს კულტურის ქვეყნებთან ურთიერთობის განყოფილების

[47] B Baranowski. Polskie zainteresowania..., გვ. 16.

თეიმურაზ თოდუა

არიანეს „პერიპლუსის“ ბერეც და λιμήν ტერმინების განმარტებისათვის

ახ. წ. II ს. პირველი ნახევრის შავიზღვისპირეთის სანაპიროების ეკონომიკურ-პოლიტიკური მდგომარეობის გასათვალისწინებლად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება არიანეს „პერიპლუსის“[1] ყოველ ცნობასა თუ ტერმინს და მათ სწორ გაგება-განმარტებას. ამჟამად ჩვენ „პერიპლუსის“ βρέχος და λιμήν სიტყვები გვაინტერესებს, რომლებიც სხვადასხვა ტიპის ნავსადგურთა აღმნიშვნელ ტერმინებად გამოიყენება.

„პერიპლუსის“ 12 პარაგრაფში, არიანე წერს, რომ κατάπλους λιμήν არის ამგვარი ადგილი და ისეთივე βρέχος-ი სადაც „მასში ცივი და წმინდა წყლის წყაროა, რომ ზღვასთან არის ხომალდების ასაგებად გამოსაყენებელი ტყე (Arr., PPE 12). ცხადია, რომ არიანეს მიერ ორივე სიტყვის ერთდროულად ხმარება, ერთი და იმავე ადგილის მიმართ შემთხვევითი არ უნდა იყოს. არიანესთან ეს სიტყვები, რომ შემთხვევითი არ არის, კარგად ჩანს მისი ნაშრომის სხვა ადგილებიდანაც. ასე მაგ., პონტოს ათენას შესახებ იმპერატორ ადრიანეს აცნობებს, რომ „ზაფხულობით ამ ნავსაყუდელში (ἐν ᾧ βρέχει) შეეძლიათ შეიფარონ ხომალდებს მცირერიცხოვნად“. „...ხომალდებისათვის ნავსაყუდელი (βρέχος ἦν) საიმედო ალარ იყო“. (Arr., PPE 4). ნავსადგურ ჰისოსის მიმართ, არიანე ხაერთოდ არ ხმარობს სიტყვა „βρέχος“ და მას ყველგან „λιμήν“-ად იხსენიებს. „ჰისოსი, რომლისაკენაცაა სახელწოდება ჰისოს ნავსადგურისა („ὑσσοῦ λιμήν), „ნავსადგური λιμήν) ტრაპეზუნტისაგან დაშორებულია ას ოთხმოცი სტადიონით: ოფსი, რომელიც დაშორებულია ჰისოს ნავსადგურს (λιμένος) ოთხმოცდათი სტადიონით“, „ტრაპეზუნტიდან, რომ წამოვედით, პირველ ღღეს მივედით ნავსადგურ ჰისოსში („ὑσσοῦ λιμένα). (Arr., PPE, 7). ეს სიტყვები რომ სინონიმები ყოფილიყო, მაშინ არიანე ჰისოს ნავსადგურს ერთგან მაინც βρέχος-ად მოიხსენიებდა, მაგრამ, ამგვარ ტერმინს მისთვის არ „იმეტებს“, ვინაიდან ათენას ნავსაყუდელთან შედარებით ის უფრო მნიშვნელოვანი და კეთილმოწყობილი ნავსადგურია. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ არიანე ათენას ნავსაყუდე-

---

[1] ფლავიუს, არიანე. მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო. თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნათელა კვაჭაძისა, თბ., 1961; Arrianus, Periplus Ponti Euxini, Lipsiae, 1928.

ლის მიმართ უკმაყოფილებას გამოთქვამს მისი არასაიმედოობის გამო[2], ხოლო ჰისოს ნავსადგურის შესახებ არავითარი უკმაყოფილება არ შეინიშნება. პირიქით, არიანე მას λιμήν-ს უწოდებს. ამ უკანასკნელი ტერმინით იხსენიებს არიანე, აგრეთვე ისტრიელების ნავსადგურს, ხოლო მას იქით მდებარე ოდესოსის შესახებ წერს, რომ იქ იყო სადგომი ხომალდთათვის — ἐν Ὀδήσσῳ ὅρμος ναυσὶν Arr., PPE. 20).

როგორც ვხედავთ, არიანესათვის ეს განსხვავება სავსებით ბუნებრივია და ამ ტერმინებში გარკვეული შინაარსია ჩადებული. ხსენებული სიტყვების შინაარსის ახსნას არიანე თვითონვე გვთავაზობს მე-16 პარაგრაფში, სადაც საუბარია ტრაპეზუნტის ნავსადგომის შესახებ. არიანე წერს:

„ἐνταῦθα σοι πεποίηται λιμένα πᾶσαι γὰρ αἱ τοιαῦται ἀποσταλεῖσιν ὧραι ἔτους ὅρμοι εἰσίν"

„აქ შენი ბრძანებით კეთდება ნავსადგური. ძველად კი აქ იყო სადგომი ხომალდთათვის, რომლებიც აქ შემოდიოდნენ ზაფხულობით"

ამ ტექსტში λιμένα არის ნავსადგური, რომელიც ადამიანის მიერაა აშენებული, მაშინ როცა ὅρμος არის ადგილი, სადაც ხომალდებს ღუზაზე დადგომა შეეძლოთ ქარიშხლის შემთხვევაში და ისეთი სადგომი, რომელიც შესაძლოა λιμήν-ად გადაქცეულიყო. როგორც ირკვევა, ადრიანეშიც ტრაპეზუნტში კეთილმოუწყობელი „ნავსადგური" ყოფილა. არ არის გამორიცხუ-

---

[2] მომდევნო ხანებშიც ათენას ნავსაყუდელი (Tabula Peutingeriana-ზე ამავე სახელით იყო აღნიშნული ოთხ ანძაზე. შორაც იხ., Itineraria Romana. Römische Reisewege an der land der Tabula Peutingeriana. dargestellt von K. Miller Stuttgart, 1916). იქვეა გოგორც საშუალო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ზოგიერთი სადგომი მხოლოდ ხანჯლობით იყო ცნობილი გვიანდელი XIX საის პირველი ნახევრის გეოგრაფიული ლიტერატურის მიხედვით. შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის რიგი ნავსადგურები — ხოფა, ათენა, რიზე, ჭანეთში ხომალდების სადგომად არ გამოიყენებოდა, ამიტომ მოსახლეობა წელიწადის ამ ღრის ძალიან საზღვაო ნაკლებს, ნახატზე მითითებულია. სამაგიეროდ, ჩვენებით აქ ხომალდებს ეხიფათოდ შეეძლოთ გაჩერებულიყვნენ. იხ. ა ბ ე რ ა ძ ე, ზღვაოსნობა ძველ საქართველოში. თბ., 1981, გვ. 15—16.

[3] თვალი ადევნა გ. ბრანდისმა (C. C B r a n d i s. Arrians Periplus Ponti Euxini.— Reinisches Museum. II, 1828, გვ. 162). ეჭვი გამოთქვა არიანეს ამ ცნობის სისწორეში, რისთვისაც იგი საბაბადლასად გაკიცხა ვოგელი (იხ. RE 2, s. v Trapezus). კ. ლემან-ჰარტლებენი წერდა, რომ ბის ღრის ტრაპეზუნტში კარგად ჩანდა ნავსადგურთან ასეთი ქვებით ნაშთები K l e m e n-H a r t l e b e n. Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres. Klio. BB XIV. 1923. გვ. 281, სურ. XXXV ნახევარწრიული მოხაზულობის კედლის 150 მ ზღვაში ყოფილა შენრილი. მოგვიანებით კი ტრაპეზუნტში ადრიანეს დროინდელი ნავსადგურის კედლიც არ დარჩა. დრანგა მოგზაურის გამბას ცნობით XIX საის I ნახევარში ტრაპეზუნტს მცირე ზომის ნავებისთვისაც კი არ ჰქონია ნავსადგური» (ეკ ფრანგა გამბა, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, ტ. I, თარგმანი და კომენტარები პ. მგალობლიშვილისა, თბ., 1987, გვ. 270). ადრიანეს დროინდელი ტრაპეზუნტის ნავსადგურებს იგივეობა გაიწია ეხლა ყოფილია შავი ზღვის ბეჭის ტრანსგრესიული პროცესებით. ადრეულ შუა საუკუნეებში (XIII—XIV სს.) ზღვის დონის აწევის შედეგად ხმელეთის გარკვეული ნაწილი წყლით დაიფარა. ამგვარ პროცესებს ადგილი ჰქონდა აგრეთვე ადრეულ ხანებშიც. ე. წ. V კოლხეთ ან. წ I საუკუნეშიც მიმდინარეობდა ზღვის დონის სწრაფი აწევა, რის შედეგადაც

ლი, რომ ამგვარი ნავსაყუდელის გამო[4], აქ ადრიანეშდე და ადრიანეს მმართველობის პირველ ხანებშიც რომაელთა მცირერიცხოვანი გარნიზონი იდგა[5], ხოლო სავსებით დარწმუნების შემდეგ, რომაელებმა ტრაპეზუნტში I პონტოს ლეგიონი ჩააყენეს[6]. ამ მოსაზრებას ურთგვარად მხარს უჭერს, აგრეთვე, ის ფაქტიც, რომ ავგუსტუსის დომინიონის დროიდან არსებული სამხედრო-მელიტენე-სატალა-ტრაპეზუნტის სავაჭრო მაგისტრალის გამოცოცხლება განსაკუთრებით ადრიანეს დროს შეიმჩნევა, როდესაც ტრაპეზუნტში აშენდა კარგად გამართული ნავსადგური[7].

ტრაპეზუნტის ὅρμος-ის მსგავსი ნავსაყუდელი უნდა ყოფილიყო არიანეს დროს პიტიუნტშიც. არიანე გვაცნობებს:

„ἐν δὲ Διοσκουρίδος τρεῖς ἂν εἴη ὅρμος ἐν Πιτιούντι, σταδίοις τριάκοντα πανταχόθεν"
(Arr., PPE, 16)

„დიოსკურიიდან რომ მივდიხარ, პირველი ნავსადგომია პიტიუნტში, სამას ორმოცდაათი სტადიონის მანძილზე".

არიანეს ამ ცნობის საფუძველზე, ზოგიერთი მკვლევარი ცდილობს ახ. წ. II ს. 30 წლებს ბიჭვინტა უმნიშვნელო პუნქტად წარმოიდგინოს[8], რაც სავსებით გაუმართლებელია, ვინაიდან აქ საუბარია არა საერთოდ ბიჭვინტა-ქალაქზე, არამედ კონკრეტულად მისი ნავსადგომის შესახებ. მართალია, არიანე არაფერს ამბობს პიტიუნტის ὅρμος-ის ავკარგიანობის შესახებ, მაგრამ ეფიქრებით აქაც ასეთივე სადგომი (ტრაპეზუნტის ὅρμος-ის მსგავსი) უნდა ყოფილიყო, რომელიც შეიძლებოდა „ცუდად" გადაკეთებულიყო[9]. მართლაც, II — III სს. ბიჭვინტაში შესაძლებელი გამხდარა ἀκρωτήρის ტიპის ნავსადგურის აშენება. ახ. წ. III ს. შუა ხანებში, ზოსიმეს სიტყვით, ბიჭვინტას უკვე ჰქონდა „კარგად მოწყობილი ნავსადგური" (Zosim. Hist. nova. I. 31—32).

შეკი ხედვა ისტორიკოს ქალაქსა და ნავსადგურს შორის ნაწილობრივ იზიარებს В. А. Меликишвили, В. М. Пешков. Бичвинта: Факты и гипотезы. М., 1980. გვ. 23-24 ავტორებიც იგი, რომ ერთ დროს ტრაპეზუნტის მოპირდაპირე ნავსადგურის ფუნქციას ეწეოდა. სადაც ქსენოფონტის ცნობის ათი ფეხსაცმლის სახელოსნო იდგნენ (Xenoph., Anab., V. I. 15), არიანეს უბრალო სადგომი დახვდა.

[4] სწორედ ამის გამო იყო, რომ პილეშის I-ის ხელს, პონტოს ტახტის მთავარ მაჩვენებელი არა ტრაპეზუნტი, არამედ სინოპე, რომელსაც შედარებით მოწყობილი ნავსადგური ჰქონდა იხ. М. И. Максимова. Античные города юго-восточного Причерноморья. М-Л 1956. Дм. Хвойка. Памятники античных городов Южного Причерноморья. СА. № 3. 1964. გვ. 176.

[5] ამ ხანებში ტრაპეზუნტში იდგა XII და XV ლეგიონების ჯგუფები. T. B. Mitford, Some Inscriptions from the Cappadocian Limes, JRS I—XIV. 1974 გვ. 133.

[6] T. B. Mitford. Cappadocia and Armenia Minor,—In: ANRW, 1975. 7:2, გვ. 1192.

[7] Г. П. Акопян. Древняя Армения в торговле Запада с Востоком. СА, 1984, № 2, с. 74; Я. А. Манандян. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XIII в. н. э. Изд. 2-е. Ереван. 1954, с. 105—106.

[8] З. В. Анчабадзе, История и культура древней Абхазии. М., 1964, с. 198. М. П. Инадзе, Причерноморские города древней Колхиды. Тб., 1970, с. 247.

როგორც ჩანს, არიანეს დროს ბიჭვინტაში არც თუ ისე არასაიმედო ნავსაყუდელი ყოფილა. აღსანიშნავია ისიც, რომ არც თვით პიტიუნტი წარმოადგენდა „უბრალო სადგურს". ამის დასტურია არქეოლოგიური გათხრების მონაცემები. უკანასკნელი წლების გათხრებისას, ცხე-ჭალაქის XXII ნაკვეთის ქვედა ჰორიზონტში, საკმაოდ დიდ ფართობზე დაფიქსირდა ახ. წ. I ს. დასასრულისა და II ს. პირველი ნახევრის კულტურული ფენა, სადაც სინქრონული ხანის იმპორტული (კოსისა და როდოსის) და ადგილობრივ ამფორებთან ერთად აღმოჩნდა ხის კონსტრუქციული ნაგებობა[10]; საქალაქო ცხოვრების საკმაოდ ინტენსიურ რიტმზე მიუთითებს, აგრეთვე ნუმიზმატიკური მასალა, რომელიც წარმოდგენილია სამი მონეტით: 1. ავგუსტუსის (ძვ. წ. 27 — ახ. წ. 14) დუპონდიუსი, 2. ანტონინუს პიუსის ქვაზიავტონომიური მონეტა ახ. წ. I ს. დასაწყისისა. 3. პოლემონ II (49—63 წწ.) დრაქმა, მოჭრილი 56—57 წწ.[11]. პიტიუნტის ზოგიერთ უბანში ქ. საქალაქო ცხოვრება, თუმც ძალზე სუსტად, მაგრამ კვლავ გრძელდება. ამას მოწმობს III ნაკვეთის ქვედა ფენის კულტურული შრის სისქე, რომელიც მეტად მცირეა და ღარიბია ნივთიერი მასალითაც. ამ ნაკვეთიდან მომდინარე არქეოლოგიურ ძეგლთა შორის აღსანიშნავია პირჩაკეცილი, მკვეთრად კალთებდაბრილი, ძირვიწრო და ჭეშლმალალი ჭაშები, ახ. წ. I ს. სწორპირიანი, თხელკედლიანი პერგამონული წითელლაკიანი ჭამის ფრაგმენტი[12], მცირე ზომის ვიწროყელიანი ღია ფერის სინოპური ამფორები, რომლებიც ახ. წ. I ს. თარიღდებიან[13].

ყოველივე ზემოთქმული ამკარად მიუთითებს იმაზე, რომ ჰენიოხების ლაშქრობის შემდგომაც, ბიჭვინტაში საქალაქო ცხოვრება საკმაოდ ინტენსიურად მიმდინარეობდა, რის შესახებაც არიანე დუმს. როგორც დავინახეთ, იგი ლაპარაკობს მხოლოდ პიტიუნტის ნავსადგომისა თუ ხომალდსადგომის შესახებ. ამგვარი სიტყვასიფუცწე პიტიუნტის მიმართ გამოწვეული უნდა ყოფილიყო იმით, რომ ბიჭვინტა არიანეს ინტერესის სფეროში არ შედიოდა, რადგან მის დროს აქ რომაული გარნიზონი არ იდგა[14]. არიანეს დროს პიტიუნტში რომაული გარნიზონის არყოფნის მიზეზად ზოგიერთ მკვლევარს მიაჩნია ის, რომ თითქოსდა ამ ხანებში ბიჭვინტა ბოსფორის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა[15]. ასეთი მტკიცების საფუძველი, მათი აზრით, ჩანს არიანეს შემდეგი ცნობიდან: „(დიოსკურიასთან) მთავრდება რომაელთა სამფლობელო პონტოს მარ-

---

9 ამისათვის ბიჭვინტას კლიმატური და გეოლოგიური პირობებიც ხელს უწყობდა ქ. ჯაბის ცნობით, ბიჭვინტის ყურის ფსკერი სუსტად იყო და ხომალდების ღუზის დამაგრება აქაც ხერხდებოდა. ღუზაჩაშვებულ ხომალდებს მაღალი მთები იცავდა ჩრდილოეთისა და სამხრეთის ქარებისაგან, ხოლო დღის ქარებისაგან — შემაღლებული კონცხი ბიჭვინტის ყურე მხოლოდ ტრაპეზუნტიდან დანაკრძალი სამხრეთ-დასავლეთის ქარებისგან არის დაცული; მაგრამ ეს ქარები არც თუ ისე ხშირი ყოფილა (იხ. ქ. გამბა, დასახ. ნაშრ., გვ. 79).

10 Г. А. Лордкипанидзе. Работы Пицундской экспедиции — АО, 1978. М., 1979. с. 500. Н. Ш. Кигурадзе, Т. Т. Тодуа. К вопросу о времени в Пицунде поселения XV легиона (обзорно).

11 დიდი პიტიუნტი. I. თბ., 1975. გვ. 282.

12 დიდი პიტიუნტი. II. თბ., 1977. გვ. 179.

13 Д. Б. Шелов. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология, — КСИА, 150, 1978. с. 18.

14 ა. ფაქიძე. „დიდი პიტიუნტი" — არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში, დიდი პიტიუნტი I. გვ. 25.

15 ნ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 81.

ჯვენა მხარეს მცურავთათვის. რადგან გავიგე, რომ კოტისი, ეგრეთ წოდებული კიმერიული ბოსფორის მეფე, გარდაიცვალა, მე შევეცადე ამეწერა შენთვის გზა ბოსფორამდე, რათა თუ კი რაიმეს მოისურვებ ბოსფორის მიმართ, შესაძლებლობა გქონდეს იმსჯელო ამ გზის ცოდნის საფუძველზე. ამრიგად, დიოსკურიადან, რომ მიდიხარ, პირველი ნავსადგომია პიტიუნტში, სამას ორმოცდაათი სტადიონის მანძილზე" (Arr., PPE, 17, 18).

როგორც ეხედავთ, მოტანილი ცნობა არ იძლევა საფუძველს იმისათვის, რომ ბიჭვინტა ბოსფორის სამეფოს მიეკუთვნოს. აქ მხოლოდ ის ჩანს აშკარად, რომ პიტიუნტი არის დიოსკურიადან ბოსფორის გზაზე და შესაძლებელი ყოფილა დიოსკურიამდე მიცურვა სხვა გზითაც[16]. ამ საინტერესო საკითხის განხილვისას საყურადღებოა არიანეს კიდევ ერთი ცნობის გათვალისწინება. სახელდობრ ის, რომ აბაზგების მეფე რომაელთა დასმული პირი ყოფილა. „აბაზგთა მეფე რესმაგაა, ამასაც ტახტი შენგან აქვს მიღებული" - წერს არიანე. (Arr., PPE, 11). ამ ცნობიდან ნათლად ჩანს, რომ რომაელთა ბატონობა ვრცელდებოდა დიოსკურის იქით მცხოვრებ აბაზგებზეც. რომაელთა ტერიტორიის ფარგლებში პიტიუნტიც შედიოდა[17]. ყოველივე ეს აშკარად მოწმობს იმაზე, რომ პიტიუნტი აღნიშნულ ხანაში აბაზგებს ეკუთვნოდა და იგი რომაელთა საშფლობელოს წარმოადგენდა. მაშასადამე, როცა არიანე ამბობს, რომ დიოსკურიაში მთავრდება რომაელთა სამფლობელო, აქ იგულისხმება ის, რომ ეს იყო უკანასკნელი პუნქტი, სადაც რომაული გარნიზონი დგას და არსად ჩანს, რომ პიტიუნტი ბოსფორის სამეფოს სისტემაში შედიოდა.

რაც შეეხება პიტიუნტში რომაული გარნიზონის არყოფნას, ამის ერთ-ერთ მიზეზად შეიძლება ჩაითვალოს ნავსადგურის არარსებობა. მოგეხსენებათ კი როლა რომაელებმა შეიტყვეს. რომ ბიჭვინტაში შესაძლებელი ყოფილ ნავსადგურის მოწყობა, მათ, აქ, ნავსადგური და ციხე-სიმაგრე ააშენეს, ხოლო შიგ თანაბანთი გარნიზონი ჩააყენეს[18].

არიანე არაფერს ამბობს, ასევე დასავლეთ საქართველოს მეორე მნიშვნელოვანი პუნქტის — სებასტოპოლისის ნავსადგურის ავკარგიანობის შესახებ, მაგრამ ის გარემოება, რომ „დიოსკურიიდან პიტიუნტში ნავსადგომი ყოფილა", საფიქრებელია, არიანე სებასტოპოლისში იმყოფა ერდა გულისხმობდეს. ამგვარ ვარაუდს მხარს უჭერს ანონიმი გეოგრაფოსის ცნობაც. ანონიმი წერს:

„Ἀπὸ δὲ Ἀστελέφου πόλεως εἰς τὸν Διοσκουρίδα λιμένα ἔχουσαν, ἥν νῦν λεγομένην Σεβαστούπολιν"
(Anon., PPE, 6)

„მდინარე ასტელეფიდან ქალაქ დიოსკურიადამდე, რომელსაც ნავსადგური აქვს და რომელსაც ახლა სებასტოპოლისი ეწოდება".

---

16 ა. ფოფხაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 35

11 აბაზგები მკვლევართა აზრით, II ს. 30-იან წლებში და უფრო მოგვიანებითაც დიოსკურიიდან ტერიტორიაზე ცხოვრობენ (იხ., Г. А. Меликишвили. К истории древней Грузии. Тб., 1959, გვ. 371; З. В. Анчабадзе. Очерк этнической истории абхазского народа, Сухуми, 1976, გვ. 38). ამდენად, პიტიუნტიც მათი ტერიტორიის ფარგლებში უნდა ეგულისხმოთ.

18 რომაელებმა პიტიუნტში თავიანთი გარნიზონი II ს. დამდეგს თუ III ს. დასაწყისში მოაწყვეს. იხ. Н. Ш. Кигурадзе, Г. А. Лордкипанидзе Т. Т. Тодуа. Клейма XV легиона из пицундского городища.—ВДИ. №2. 1987. გვ. 88 შემ.

მოტანილი ცნობიდან აშკარად ჩანს, რომ ამ დროს სებასტოპოლისს ჰქონია λιμήν-ის ტიპის ხელოვნური ხომალდსადგომი, რომლის აშენება დიდ სიძნელეებთან არ უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. წერილობითი წყაროებისა და გეომორფოლოგიური მონაცემებით სოხუმის ყურე უხიფათო იყო ხომალდებისათვის[19]. აქ ძალზე იოლად შეიძლებოდა მიწაყრილის გაკეთება და პატარა უბის შექმნა, სადაც წელიწადის ნებისმიერ დროს ხომალდების ეშ-შროება გარანტირებული იქნებოდა[20]. საკვირველია, რომ ამგვარ პირობებს რომაელები ხელიდან გაუშვებდნენ, მით უმეტეს, როცა „პონტოს ლიმესის" სისტემაში შემავალი სხვა ციხესიმაგრეების მსგავსად, სებასტოპოლისის კასტელუმსაც „სამხედრო-საზღვაო" ხასიათი ჰქონდა[21], რაც ბუნებრივია კარგად მოწყობილ ნავსადგურებსაც მოითხოვდა. არიანეს დროს სებასტოპოლისში ხელოვნური ნავსადგურის არსებობა არქეოლოგიური მონაცემითაც დასტურდება. 1896 წ. სანაპიროს მშენებლობისას, სოხუმის ციხის ტერიტორიაზე შემთხვევით აღმოჩნდა ნავსადგურის დამცავი ქვის ყუბირის („მოლოს") ნაშთი[22], რომლის აშენება, შესაძლოა არიანეს მცდელობას მიეწეროს. ამას გვაფიქრებინებს ხსენებული ყუბირის კედლის წყობაში დაფიქსირებული კირქვის ფილა წარწერით HADR. PER. FL. A. LEG[23] წარწერა აშკარად მიუთითებს დიოსკურიაში არიანეს მიერ ჩატარებულ საღრმენებლო საქმიანობაზე. მართალია, არიანე არაფერს ამბობს დიოსკურიაში თავისი მოღვაწეობის შესახებ, მაგრამ არ არის გამორიცხული, რომ იქ. არიანეს შავიზღვისპირეთში ინსპექციამდე ან მისი მოკხაურობის შემდგომ, არიანეს მითითებით ყოფილიყო საშენებლო სამუშაოები წარმოებული.

არიანესთან ὄρμος და λιμήν სხვადასხვა მნიშვნელობის ტერმინებს, რომ წარმოადგენდნენ, ეს კიდევ უფრო მკაფიოდ ჩანს, აბონოტეიხოსის ნავსადგომის მაგალითზეც. პე-14 პარაგრაფში ავტორი საუბრობს მის შესახებ, როგორც ხომალდებისათვის არასაიმედო (οὐκ ἀσφαλές) სადგომზე, ვინაიდან გემებს შეეძლოთ აქ უქნებლად ყოფნა სუსტი ღელვის დროს. შემდგომ, იმავე პარაგრაფში არიანე აღნიშნავს, რომ სწორედ კინოლიმენი არის ისეთი ადგილი, სადაც შესაძლოა ხომალდების დგომა უხიფათოდ წელიწადის განსაზღვრულ დროს ე. ი. ზაფხულის პერიოდში. როგორც ვხედავთ, ორივე სიტყვა ერთნაირი მნიშვნელობით იხმარება, მაგრამ პირველ შემთხვევაში ნათქვამია, რომ იმ ადგილას არის ὄρμος და გემებს შეეძლოთ ღუზაზე დგომა, მაშინ, როცა მეორე შემთხვევაში ნათქვამია, რომ ხომალდებს შეეძლოთ მხოლოდ ღუზის ჩაშვება. თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტსაც, რომ ეს ორი სიტყვა უშუალოდ ერთმანეთს მოსდევს, შესაძლოა არიანე ვარაუდობდა ὄρμος-ის არსებობას კინოლიმენთან. გარდა ამისა, ორსავე შემთხვევაში ადგილები ὄρμος-ად წოდებული, ხომალ-

---

[19] თ. ბერაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 14; И. П. Балабанов. М. В. Гаприндашвили. К вопросу о местоположении древнегреческих городов Питиунт и Диоскурия.—„Вестник", № 2, 1967, გვ. 154.

[20] ე. გაბა, დასახ. ნაშრ., გვ. 80.

[21] В. А. Лобанидзе, «Понтийский лимес».— ВДИ, № 2, 1969, с 90

[22] М. М. Трапш, Труды, 2. Сухуми. 1969, с. 289.

[23] Л. А. Ельницкий, О малоизученных или утраченных греческих и латинских надписях Закавказья.— ВДИ, № 2, 1964, с. 138—140.

დებისათვის საიმედო არ ყოფილა (**ორ ძმდრჩ**), ვინაიდან იქვე არიანე ახსენებს **ბერდ: ზედრეთ:** და დასძენს, რომ იგი საიმედო სადგომია გემებისათვის (**ბერდ ოსთეი ძმდრჩ**).

საინტერესოა, რომ არიანე ანალოგიურ ტერმინს იყენებს ფაზისის „ნავსაყუდელის" მიმართაც. ის წერს: „რადგან ნაუსადგომი უშიშარი, საიმედო თავშესაფარი (**რძი ბერდ ჩჯრჩო ძმდრჩ**) უნდა ყოფილიყო ხომალდთათვის... გადაწყვიტე, რომ გამეყვანა თბრილი, რომელიც გარს შემოეკლიდა ნავსაყუდელს (**ოსთეიშოი**)" (PPE. 9). იქნება შთაბეჭდილება, რომ ფაზისი არიანემდე არასაიმედო სადგომი ყოფილა გემებისათვის, რაც ძალზე საეჭვოა, ვინაიდან იქ, იმ დროს რომაული გარნიზონი იდგა და ანონიმის სიტყვით, ფაზისში 60 სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკე ტომი ჩამოდიოდა (Anon., PPE 3). რაც თავისთავად ფაზისში კარგად მოწყობილი „ნაუსადგურის" არსებობას უნდა გულისხმობდეს. გარდა ამისა, ამგვარი დასკვნა არც მოტანილი კონტექსტიდანაც გამომდინარეობს, რადგანაც აქ საუბარია არა თვით ფაზისის „ნაუსადგურის" ხასიათზე, არამედ ხმელეთის მხრიდან მისი დაუცველობის შესახებ. თუმცა არც ისაა გამორიცხული, რომ ამ დროს, ფაზისში, რიონის შესართავთან ხელოვნური ნავსადგურის ტოლფასი ბუნებრივი ნავსაყუდელი არსებულიყო (ცნობილია, რომ ფაზისში ხელა არაერთგან ბუნებრივ ეკრეს არ ჭმნის. XIX ს. დასაწყისში დიდ ხომალდებს ნაპირთან ნახევარ კილომეტრზე ახლო მოსვლა არ შეეძლოთ, თანაც ცენტ ამინდში რეიდზე დგომა ძალზე საშიში იყო. ამის გამო ფეოდალურ ხანაში და უფრო ადრეც ხომალდები თავს მდინარის შესართავს აფარებდნენ[24]. შესაძლოა, სწორედ ამიტომაც არ იხმარა არიანემ სიტყვა **ლიმჭო** ფაზისის „ნავსაყუდელის" მიმართ. ასეა თუ ისე, ერთი კი ცხადია: არიანეს ფაზისის „ნავსადგური" თუ „ნავსადგომი" არასაიმედო (ხმელეთის მხრიდან) ყოფილა, რომელიც არიანეს „მეცადინეობით" გამაგრდა ეინ-ფართ **ჯმჯაჩ**) „სადგომი" ხომალდთათვის.

ამრიგად, არიანე ხმარობს სიტყვა **ლიმჭო** ამ ტერმინით აღნიშნავს ისეთ ადგილს, რომელიც წარმოადგენდა საიმედო თუ არასაიმედო (რიგორც ჩვენთვის, ასევე ხმელეთის მხრიდან სადგომს გემებისათვის, რომელიც შემთხვევაში აქცევდა ხელსაყრელად სახელდებულს, ადამიანთა შრომის შედეგად კი არ იყო მოწყობილ არამედ ის წარმოადგენდა ბუნებრივ „ნავსაყუდელს", რომელიც შეიძლებოდა საბოლოოდ კულტივირებულიყო ხელოვნურ ნავსადგურად, რასაც არიანე **ლიმჭო**[25] უწოდებს.

[24] ი. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 15. 1331 წლის არიანეს ცნობის თანახმად, ფაზისის „ნავსაყუდელი" მდებარეობდა იქვე ციხის ახლოს, სადაც ხომალდები ზამთრობით იდგნენ. ამ ნავსაყუდელის გარშემო არსებული თიხაყრილის ნაშთები ჯერ კიდევ შეიმჩნეოდა XIX ს. დასაწყისში (Arr PPE. 9).

[25] ი. ლომთათიძე, რომ ტერმინი **ლიმჭო** ზოგჯერ ნავსადგურის აღსანიშნავად იხმარებოდა, ჩანს ქართლის ცხოვრების ერთი ადგილიდანაც, სადაც ნახსენებია ნავსადგური ხელოვნური ნავსადგურის აღსანიშნავად იხმარებოდა სამხრეთ საქართველოში, ძველბერძნული ენობრივი გავლენის ქვეშ. ქართლის ცხოვრება, წიგნი V, თბ., 1982, გვ. 188

Т. Т. ТОДУА

К РАЗЪЯСНЕНИЮ ТЕРМИНОВ ὅρμος И λιμήν В „ПЕРИПЛЕ" АРРИАНА

Резюме

ὅρμος и λιμήν в „Перипле" Флавия Арриана используются в качестве терминов, обозначающих различные типы пристаней. Естественные стоянки определяются термином ὅρμος, созданные человеком—термином λιμήν.

T. TODUA

TOWARDS THE INTERPRETATION OF THE TERMS ὅρμος AND λιμήν IN ARRIAN'S PERIPLUS

Summary

The words ὅρμος and λιμήν in Arrian's Periplus are used as terms, denoting different types of harbours. ὅρμος is used to denote a natural harbour, while a harbour built by man is called λιμήν.

წარმოდგენილია საქართველოს რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის

ДЖАБАГ КАБЛО (САР)

ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ СИРИИ И ПАЛЕСТИНЫ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ I ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ ДО Н. Э.

(По данным Библии)

Исходя из данных Библии, этнический состав Сирии и Палестины в первой половине I тысячелетия до н. э. был довольно пестрым. В этом регионе проживали племена и народности разного этнического происхождения. Их можно условно разделить на две большие группы: семитскую и несемитскую. Первая группа включала в себя ханаанеев, амореев, евреев и арамеев, а вторая — филистимян и «хеттов». Этническая принадлежность некоторых племен, лишь названия которых сохранились в Библии (например, гергесеи, ферезеи, иевусеи и др.), пока еще не выяснена, хотя можно предположить, что они относились к семитской группе племен, издавна населявших интересующие нас районы[1].

Древнейшее население Палестины (современных Израиля и Иордании) и Финикии (нынешнего Ливана) называлось ханаанеями.

Ханаанеи обитали, как известно, в стране, называемой в древневосточных клинописных и других источниках (в клинописных архивах из Эль-Амарны, Алалаха, в древнеегипетских текстах) как Kinaḫḫi или Kinaḫna, Kinaḫni (по-аккадски, а возможно и Kinalim, надписи алалахского царя Идрими), Djaḫi (по-египетски), Kəna'an (по-древнееврейски). Согласно предположениям ряда исследователей, эти названия образованы от хурритского слова kinaḫḫu, дословно обозначающего «пурпурный, багряный, темно-красный цвет»[2]. Отсюда и получено название «Страна пурпурной краски», которой славилась Финикия[3].

Точно установить территорию страны ханаанеев невозможно. Согласно библейским данным, ханаанеи являлись обитателями то прибрежного региона Восточного Средиземноморья, то указанного прибрежного региона и долины Иордании, а также поздней Финикии[4].

---

[1] Как известно, языки ханаанеев, амореев, евреев и арамеев принадлежат к семитской группе языков. В ханаанейскую подгруппу входит древнеханаанейский и аморейский (а также угаритский, о котором здесь говорить не будем, т. к. он использовался населением Угарита, существовавшим только до конца II тысячелетия до н. э.) От этой подгруппы ханаанейских языков отличаются древнееврейский и старорамейский. Что касается «хеттов» первой половины I тысячелетия до н. э., свои надписи разного содержания они составляли на индоевропейском языке, который в научной литературе называется как «лувийский (или хеттский) иероглифический».

[2] Подробно см. Gibson J. C. L. Observations on some Important Ethnic Terms in the Pentateuch, JNES, XX, 1961, № 4, с. 220, прим. 10.

[3] Дьяконов И. М. Языки древней Передней Азии. М., 1967, с. 329, прим. 1.

[4] Gibson ук. соч. с. 219.

Ханаанеи обычно называли себя по той или иной общине, например, «сидоняне», «тиряне» и т. д. Для их общего обозначения употреблялся термин «ханаанеи», который рассматривался местным населением также как самоназвание.

Библейская традиция считает ханаанеев (а также гамореев) доизраильскими племенами Палестины[5]. Согласно этой традиции, вторгшиеся в Палестину израильтяне якобы истребили все ханаанейское население (по повелению Яхве), что оказалось неправильным. Как заключают исследователи, в результате вторжения израильтян действительно были разрушены многие ханаанейские поселения. Однако ни ханаанские поселения, ни их население полностью не были истреблены. Как предполагает И. М. Дьяконов, «легкость завоевания ханаанейских городов-государств с их давними культурными и военными традициями объясняется, очевидно, полным их разорением и уменьшением численности самих ханаанеев в результате непрерывных военных погромов в течение предшествовавших трех с половиной столетий»[6].

Израильтяне полностью разрушили важнейший город ханаанеев — Хацор, что хорошо видно из археологических данных. Однако, как стало известно, ими не были завоеваны наиболее важные ханаанейские города. Некоторые из них начали платить дань или выходить на обязательные повинностные работы, некоторые же остались независимыми (Иерусалим, город племени иевуситов и др.) и иногда даже переходили в контрнаступление против завоевателей.

С начала I тысячелетия до н. э. ханаанеи сильно ослабли и постепенно утратили свои позиции в политической, экономической, религиозной и культурной жизни страны. В конце VIII в. до н. э. большинство коренных племен Палестины, в том числе и ханаанеи, как известно, перестало существовать. Однако традиции ханаанской культуры не исчезли, многие из них продолжались и в позднюю эпоху. Например, небезынтересно, что «литературный язык Библии сложился на смешанной диалектной основе, сами же древние евреи называли этот язык не «иврит» (как впоследствии), а «кена'анит», т. е. «ханаанейский»[7].

К числу доизраильских племен, проживавших в Сирии и Палестине, относятся и **амореи**, которые в первой половине I тысячелетия до н. э. уже не играли столь важной роли в политической, экономической и культурной жизни региона, какую они выполняли во II тысячелетии до н. э.

Термин «амореи» встречается в Библии, как известно, в форме 'emori (<*'amuri). Он был произведен от аккадского термина «Amurru» (по-шумерски MAR. TU), обозначавшего «Сирию», а также «запад» вообще, т. е. место обитания пастушеских племен (которые поэтому и назывались «амореями» — «западными»). Это были семитские

---

[5] Как известно, в Библии упоминаются среди доизраильского населения Палестины и другие племена, например, хетты, хурриты и др., однако иногда все они объединены под общим названием ханаанеев.

[6] См. «История древнего мира». Ранняя древность, М., 1982, с. 232.

[7] «История древнего мира», с. 233. Относительно ханаанеев более подробно см. в следующих работах: Böhl F. M. Th. Kanaanäer und Hebräer B., 1911; Maisler B. Canaan and the Canaanites BASOR. 102. 1946, с. 7—12; Noth M. Zum Ursprung der phönikischen Küstenstädte. WO. I, 1947—52, с. 21—28; Moscati S. Ancient Semitic Civilization. London, 1957, с. 99—123 и др.

скотоводческие племена, носившие различные самоназвания. Среди них выделялись группа племен Suti'um, Sutu (в нарицательном значении это слово обозначает «кочевники»)[8], самоназвание которых было «сутии»

В Библии амореи выступают как обитатели некоторых городов-государств к востоку от Иордана или горных районов Палестины, а также как жители иорданской территории вообще[9]. Их язык был бесписьменным, ввиду чего он известен только по многим собственным именам, засвидетельствованным в шумерских и аккадских клинописных текстах в виде двух или трехчленных полных предложений (ср., например, аккадские Mannum-balim-Samas «кто (существует) без (бога) Шамаша?», Habil-kinum «(увы), погиб настоящий»; аморейские Iakrub-'Il «благословил (или пусть благословит) бог!»; Manna-balle-'le-El «кто без бога» и т. д.)[10]. Они представляют собой определенный материал для изучения основных черт грамматики аморейского языка[11]. Как предполагают, существовало несколько племенных диалектов этого языка.

В начале XIV в. до н. э. в горах между Финикией и Сирией возникло государство с неопределенным названием «Амурру», обозначавшим «запад». Его основное население составляли люди хапиру[12], которыми воспользовался создатель царства Амурру — Абди-Аширта. Позднее же царство Амурру оказалось в позиции буфера между Хеттской и Египетской державами. К концу II тысячелетия до н. э. оно стало незначительным сирийским государством. Сохраняя выход к Средиземному морю, оно просуществовало до конца XII в. до н. э., когда в Сирии и Палестине начали возвышаться еврейские и арамейские племена.

К началу I тысячелетия до н. э. аморейские государственные образования перестали существовать. Сохранились лишь отдельные этнические группы аморейского происхождения. Прежняя вражда между амореями и евреями постепенно сменялась мирными отношениями, на что указывают некоторые данные Библии, например, I Книги Царств (7 14), где отмечено, что во время Самуила «был мир между Израилем и амореями». Как узнаем также из Библии, в период царствования Давида сохранились лишь остатки амореев, которые назывались гавлонитянами (II Книга Царст. 21 : 2). В III Книге Царств, где описаны деяния царя Соломона, отмечается, что среди «чужестранных женщин» у него были и женщины аморейского происхождения (11 1)[13]. Амореи упомянуты также в IV Книге Царств, где говорится о каких-то «мерзостях амореев» (21 11). В последующие же времена амореи, по всей вероятности, окончательно слились с племенами еврейского, а возможно и арамейского, происхождения, ввиду чего они больше не упомянуты в Библии[14].

---

[8] Это слово сохранилось в Библии в виде имени племенного предка Сифа сына Адама (др.-евр. Set)

[9] Gibson, Ук. соч., с. 221 Там же, в прим. 11 перечислены основные работы об амореях.

[10] Подробно об этих предложениях см. Дьяконов, Языки .., с. 330

[11] Дьяконов, Ук. соч., с. 330.

[12] «История древнего мира», с. 225, и сл.

[13] Об этом мы узнаем из грузинской версии Библии: «Мцхетская рукопись». Тбилиси, 1982, с. 164

[14] О них нет речи и в древневосточных источниках интересующего нас периода

В конце II тысячелетия до н. э. в результате очередного передвижения с юга скотоводческих семитских племен в Северной Сирии и Северной Месопотамии появились племена, названные в ассирийских источниках сначала как Ahlame (Ahlamu)[15], а позднее — как Arame (Aramu), т. е. «арамеи»[16]. Их страна в Библии названа как «Арам».

Эти племена наводнили всю Северную Сирию и Северную Месопотамию и распространились далеко на восток — за р. Тигр. В первой половине I тысячелетия до н. э. арамеи почти поглотили коренное население Сирии (ханаанеев, аморреев и других) и вели ожесточенную борьбу с израильтянами, а также с другими этническими группами. В северной Сирии они создали ряд городов-государств, соперничавших не только с Израилем и другими городами-государствами, но и с грозной державой тогдашней Передней Азии — Ассирией.

Племена арамеев говорили на разных диалектах, принадлежавших к североцентральной группе семитских языков[17], хотя постепенно они обособлялись в виде ее отдельной подгруппы[18]. Свои надписи арамеи начали составлять к X—IX вв. до н. э. Их ранние тексты написаны не по-арамейски, а по-финикийски. Постепенно начали появляться и собственно арамейские надписи. Вскоре арамейский язык распространился по всей Передней Азии[19], как второй разговорный язык — lingua franca. С конца VIII — начала VII в. до н. э. староарамейский стал применяться даже в ассирийских канцеляриях, а в VI в. до н. э. он становится официальным канцелярским языком всей Персидской державы.

Термин «Арам» ('rm или 'rm') употреблен в Библии, как известно, для обозначения определенной части Северной Сирии (прежде всего, района Дамаска) и Северной Месопотамии («Арам Нахараим»). Именно эти районы можно рассматривать как древнейшие очаги пребывания арамеев, откуда они постепенно распространялись в разных направлениях[20].

У арамеев не было общего самоназвания и они именовались по племенам. Как предполагают, с самого начала термин «арамей» обозначал «кочевник»[21]. Лишь позднее, когда они создали свои города-государства, арамеи уже не вели кочевой образ жизни. После падения Ассирийской (616—605 гг. до н. э.) и Вавилонской (539—538 гг. до н. э.) держав ассирийцы и вавилоняне постепенно слились с арамеями, которые к тому времени являлись одной из крупных этнических групп Сирии и Северной Месопотамии.

Согласно Библии, арамеи создавали несколько государственных

---

[15] Проблема Ahlami подробно рассмотрена в работе Gibson, Ук. соч. с. 231 и сл.

[16] Литературу об арамеях см. Gibson, Ук. соч., с. 229, прим. 48, где перечислены работы, опубликованные до начала 60-х гг.

[17] О классификации этих языков см. Дьяконов, Языки..., с. 352 и сл.

[18] Древнейшие арамейские языки можно разделить на четыре группы, о которых см. Дьяконов. Языки... с. 353, прим. 2.

[19] О распространении арамейского языка см. Дьяконов, Языки..., с. 355. Перетеля К. Г. Арамейский язык. Тб., 1982, с. 112 и сл.

[20] O'Callaghan R. T. Aram Naharaim. Roma, 1948, с. 93.

[21] Дьяконов И. М. Народы древней Передней Азии // Передневосточный этнографический сборник. I. М., 1968, с. 41; иначе — у С. Москати: Moskati, Ук. соч., с. 169.

образований, имевших своих царей[22], которым подчиненные отдельные мелкие княжества доставляли дань в виде серебра (III Книга Царств, 10:29). В Библии речь идет о военачальниках царей арамеев (II Книга Царств, 10:18; IV Книга Царств, 5:1 и сл.), войске арамеев (IV Книга Царств, 7 14; II Книга Паралипоменон, 16:7 и др.), имевшем много боевых колесниц, всадников и пеших[23].

Одним из крупных арамейских царств к периоду воцарения Давида (ок. 1000—965 гг. до н. э.) было государство Цобя (в русской Библии — Сана, Сува). Оно было расположено, как это предполагается большинством исследователей, в районе Хомца и Антиливана, на месте около пустыни между Дамаском и Хамой (его главными городами были Тубих, Хама, Беротай и др.). К югу от Цобы были расположены маленькие арамейские княжества Ма'ака, Гешур, Бет-Рехоб, Тоб и другие. В дальнейшем особенно усилилось арамейское царство Дамаск.

Арамеям пришлось вести ожесточенные бои против израильтян уже со времен Саула, который воевал с соседними врагами, в том числе и против царей арамеев из Цобы (I Книга Царств, 14 47). Борьба арамеев с израильтянами усилилась в период царствования Давида, когда израильтяне не раз добивались успеха. Давид поразил Хададэзера (Адраазара), «царя Сувского» (т. е. Цобы), захватил 1000 колесниц, 7 тысяч всадников и 20 тысяч пеших воинов (I Книга Паралипоменон, 18 4). Он поразил и 22 тысячи арамеев из Дамаска, которые пришли на помощь «царю Сувскому». Он поставил «охранные войска в Сирии Дамасской и стали сирийцы у Давида рабами, платящими дань» (II Книга Царств, 8 5, 6—7; I Паралипоменон, 18 6). Арамеи потерпели поражение и в «долине Соленой», где Давид победил 18 тысяч арамеев (II Книга Царств, 8. 13).

В Библии сохранились сведения, согласно которым арамейские отряды иногда нанимались для борьбы с израильтянами. Именно так поступили аммонитяне, враждовавшиеся с Иоавом и Давидом: «...и послали аммонитяне нанять сирийцев (-арамеев) из Беф-Рехова (-Бет-Рехоба) и сирийцев Сувы 20 тысяч пеших, у царя Маахи (-Ма'аки) тысячу человек и из Истова двенадцать тысяч человек...» (II Книга Царств, 10:6). Однако арамеи были побеждены Иоавом, хотя они сразу же начали готовиться для новой борьбы с израильтянами. На этот раз арамеям пришлось сразиться с Давидом, который истребил у арамеев 700 боевых колесниц и 40 тысяч всадников (там же, 10·18).

Против израильтян были использованы арамейские отряды и во время царствования иудейского царя Асы. Этот последний послал богатые подарки Бар-Хададу, царю арамеев из Дамаска, с просьбой о союзе с ним против Ваасы — царя Израиля. Бар-Хадад выступил против израильтян и победил их (III Книга Царств, 15:18, 20).

Если главным центром арамеев в Сирии сперва была Цоба, то уже со второй половины X в. до н. э. возвышается Дамаск. Арамеи из Дамаска присоединили ряд областей на юге и упорно сопротивлялись не только израильтянам, но и ассирийскому вторжению в Сирию. Дамасский царь Газаил (Азаил) овладел некоторыми владениями Израиля, проник в Южную Палестину и захватил иудейский город Гат

---

[22] III Книга Царст. 10 29, 20:1; IV Книга Царств, 6 8, 11; 8 28; 9 14, 15; II Книга Паралипоменон, 1 17 и др.

[23] I Книга Паралипоменон, 18 4, II Книга Царств, 8 4 и др.

[24] O'Callaghan, ук. соч., с. 128 и сл.

(Геф)[26]. Сыну Газаила Бар-Хададу (III?) удалось временно создать коалицию из правителей Северной Сирии против Хаматского царства. Однако гегемония Дамаска длилась недолго и указанная коалиция распалась[26].

Борьба арамеев с израильтянами (а также с другими соседними этническими образованиями, в том числе, хеттами) продолжалась и в дальнейшем. Однако после появления ассирийцев в Северной Сирии и Палестине ситуация в корне изменилась: арамейские города-государства начинают постепенно ослабевать, сохраняя язык и свой этнический облик. В результате проводившейся Ассирией в VIII—V вв. до н. э. политики массового переселения покоренного населения указанного региона арамейцы распространились по всей Передней Азии, а арамейский язык стал разговорным языком этого региона, вытеснив остальные языки Палестины, Сирии и Месопотамии. В Ассирийской, Ново-Вавилонской и Персидской державах VIII—IV вв. до н. э. арамейский язык был государственным и канцелярским языком.

В числе семитских племен, переселившихся в Заиорданье, а затем в собственно Палестину, вместе с другими семитскими племенами были и племена, известные под названием «евреев» (др.-евр. 'ibri). Этимологически этот термин должен обозначать «перешедший (через реку)». Однако «рекой» здесь, по-видимому, подразумевается не Иордан, а Ефрат, откуда когда-то были переселены разные группы семитских племен[27]. Эти племена постепенно сливались и объединялись с местным населением, жившим в Палестине с древнейших времен — с хананеями и амореями. Из них стал выделяться союз племен Израиль (Йисра'эль)), занявший большую часть Палестины и некоторую часть Трансиордании. Племенной союз израильтян признавал общее божество — Яхве.

Как известно, впервые в Библии «евреем» назван патриарх Авраам, пришедший в Палестину из-за реки Ефрат. В дальнейшем в Библии термин 'ibri употреблен для обозначения израильтян (включая иудеев). «Израильтянин» принадлежал к одной из общин племенного союза (позже — государства) Израиль, термин же «еврей» означал лицо того же союза, однако безотносительно к его принадлежности к такой общине[28].

В научной литературе до недавнего времени предполагалась связь термина 'ibri с термином 'apiru, который в древневосточных источниках (др.-егип. 'pr, акк. hapiru, хетт. hapiri, шум. SA. GAZ) обозначал «изгой; бродяга». Это были люди, потерявшие общинные связи, бродившие и селившиеся в различных районах Сирии, Палестины, Малой Азии, Месопотамии (иногда им удавалось образовывать даже собственные самоуправляющиеся общины. Часто их нанимали для военной службы). Однако связь 'apiru с 'ibri в научной литературе последних лет отвергается большинством специалистов[29].

---

[26] Об этом подробно см. IV Книгу Царств, 8 28; 9 : 14, 15; 12 : 17.

[26] История древнего мира, с. 230.

[27] Там же

[28] Дьяконов, Языки..., с. 356

[29] Одной частью исследователей отвергается и реальность библейского предания, согласно которому предки израильтян переселились в Заиорданье из Египта, из окраин Дельты, т. к. нет никаких объективных данных, подтверждающих реальность указанного предания. Однако, см Шифман И. Ш. Ветхий Завет и его мир. М., 1987, с. 121 и сл.

Вторжению в Палестину, по-видимому, предшествовали консолидация племен и образование израильского племенного союза с общим божеством, как было отмечено выше, Яхве. Согласно преданию, которое, видимо, отражает историческую действительность, районом этих событий был оазис Кадеш-Барнеа, расположенный на севере Синайского полуострова. Как предполагает И. М. Дьяконов, отсюда и происходило выделение различных волн вторжения по направлению Заиорданья. Племена первой волны перешли через р. Иордан и Иерихона. По всей вероятности, вслед за этим последовало второе вторжение с Синая в Заиорданье. Третья волна вторжения повернула на юг и, заняла южнопалестинское нагорье[30].

Израильский племенной союз, состоящий из 12 племен (по традиции они именовались «коленами») в XII—XI вв. до н. э. еще сохранял характерные черты первобытных правопорядков. Отдельные племена не имели общей политической власти и управлялись старейшинами. Постепенный переход к оседлой жизни, развитие ремесла и торговли ускоряли имущественное расслоение, а в итоге — создание Израильского государства во главе с царями-полководцами. Эти последние выбирались народным собранием (Гедеон, Саул). После Саула власть захватила династия Давидидов (Давид, Соломон, Ровоам)

Давиду и Соломону удалось консолидировать довольно сильное государство по образцу переднеазиатских монархий. При Давиде была присоединена старая крепость Иерусалим, ставший столицей нового государства по образцу переднеазиатских монархий. При Давиде были созданы отряды из наемников-чужеземцев. Внешняя политика Давида была удачной: с филистимлянами был заключен мир, границы государства были продвинуты на юг до Акабского залива, успешно велись борьбу против арамеев (см. выше) и т. д.

Младший сын Давида — Соломон, которого традиция прославляет за мудрость и изображает проницательным и справедливым судьей[31], много внимания уделял строительной деятельности (восстанавливались запустевшие города ,основывались новые, строились дворцы, в честь бога Яхве был воздвигнут роскошный храм в Иерусалиме[32]) При нем территория Израильско-Иудейского царства была разделена на 12 округов, были введены натуральная и трудовая повинности.

Однако в конце царствования Соломона внешнеполитическое положение его государства осложнилось. На северной границе возникло сильное арамейское царство Дамаска (III Книга Царств,11 24,25)[33], усилились и другие мелкие арамейские государства, откололись некоторые покоренные области Заиорданья и т. д. Определенную роль сыграл и экономический фактор: Израиль не имел целостной экономической базы, а в этом отношении он уступал более развитому Северу с земледельческими районами. В результате указанных явлений государство Израиль распалось на две части: Израиль — на севере Палестины (в IX в. до н. э., его столицей стал г. Самария) и Иудея с династией Давидидов в южной части страны (со столицей Иерусалимом). В 722—721 гг. до н. э. Израиль был покорен Ассирией, а население уведено (IV Книга Царств, 17 : 23 и др.), после чего оно бесследно рассосалось в арамеязычной массе жителей Ассирийской дер-

---

[30] История древнего мира, с. 231.

[31] Шифман, Ук. соч., с. 154 и сл., 171.

[32] Там же, с. 150, 155 и сл. (III Книга Царст. 7).

[33] O'Callaghan, Aram Naharaim c 130.

жавы. Что касается царства Иудеи, то оно было завоевано в 597—596 гг. до н. э. Вавилонией (царем Навуходоносором II), значительная же часть населения была также угнана в Месопотамию (многие иудеи бежали в Египет), хотя при владычестве персидской династии Ахеменидов она вновь вернулась в Иерусалим. С этого времени начинается новый период в развитии древнееврейского языка и, соответственно, еврейского народа.

В Библии сохранились сведения о племенах хеттов (htj, bnj ht: «хетты, хетеи, сыны хеттовы»), происходивших, согласно Библии, «не из сынов Израилевых» (2 Паралипоменон, 8:7). Они создали несколько городов-государств и находились в контакте с арамейскими и другими политическими образованиями Палестины и Сирии.

Согласно библейской традиции, хетты проживали в Сирии и Палестине, однако точное местонахождение хеттов не указывается. Так, Книга Бытия относит хеттов к аборигенному населению Ханаана и указывает место их обитания — горную местность западнее Мертвого моря, где находился, видимо, центр проживания хеттов указанного региона, т. е. г. Хеврон (Бытие, 23:2 и сл.)[34]. Книга Исход (3:8, 13:5, 23:23) подтверждает указанные данные из Бытия — вместе с другими племенами, проживавшими в Ханаане, в тексте названы и хетты. Данные Книги Чисел сообщают нам, что хетты «жили на горе» (13:30), однако именно в каком районе палестинских гор находилось их местожительство — из текста не видно. Надо полагать, что имеется в виду горная местность к западу от Мертвого моря.

Относительно пребывания хеттов речь идет и в последней книге Пятикнижия Моисея (Второзаконие, 7:1), где хетты названы рядом с многочисленными племенами (гергесеев, аморреев, ханаанеев, ферезеев и др.), однако конкретный район обитания хеттов не указан. В книге Иисуса Навина (1:4) «землей хеттов» названа огромная территория западнее р. Ефрат до Средиземного моря и пустыни Ливан[35]. Согласно же другим местам книги Иисуса Навина хетты проживали на севере Сидонских гор (2:1), т. е. в Южной Сирии, а также в северной части Палестины (12:7-8). В интересующей нас книге названо и конкретное место обитания хеттов — г. Иерихон, где проживали и аморреи, ферезеи, ханаанеи, гергесеи и др. (24:11).

Относительно этнической принадлежности хеттов библейские данные не содержат прямых указаний. Исходя из разных сведений, хетты должны были относиться к этнической группе ханаанско-семитского происхождения[36], хотя в книге Бытия они причислены и к «сынам Хамовым» (10:15—20). К такому выводу нас приводит и анализ собственных имен хеттских персонажей Библии, которые явно семитского происхождения[37]. Однако все это не означает, что люди, носящие семит-

---

[34] См. также Бытие, 25:9; 49:29; 50:13.

[35] Следует заметить, что в ассирийских и урартских клинописных текстах «страна Хатти» локализуется также на огромной территории, расположенной к западу от р. Ефрат. Как известно, в этих источниках термин «Хатти» употребляется в качестве географического названия собирательного значения.

[36] Бытие, 10:15, I Книга Паралипоменон, 1:13, Второзаконие, 7:1; III Книга Царств, 9:20; II Книга Паралипоменон, 8:7 и т. д.

[37] См., например, Охар, Эфрон (Бытие, 23:8—10); Бетра, Нетуфа (Иудиф), Елон, Васемафа (там же, 26:34), Абимелех (Книга I Царств, 26:8), Урия (II Книга Царств, 11:3, 6, 8 и др.). Подробный анализ этих имен см. Астахишвили

ские имена, были семитами по происхождению. Здесь мы должны вспомнить о том, что после падения Хеттской державы в конце II тысячелетия, населенной индоевропейцами (хеттами, лувийцами, палайцами), на юге Малой Азии и в Северной Сирии образовалось несколько позднехеттских политических объединений в виде городов-государств (Кархемиш, Мелид, Куе, Гургум, Куммух). Эти последние продолжали традиции культуры хеттов II тысячелетия до н. э. и числились наследниками их культуры. Население упомянутых политических объединений было индоевропейским и образовывало родственную индоевропейским хеттам лувийскую ветвь. Именно им принадлежат многочисленные надписи, составленные лувийскими (хеттскими) иероглифами на позднелувийском языке.

После нашествия «народов моря», а позднее — усиления ассирийской экспансии на запад, часть индоевропейского населения вышеуказанных районов, видимо, была вынуждена переселиться в более южные районы. К IX в. до н. э. и особенно в VIII в. до н. э. переселение индоевропейских групп в Сирию и Палестину начинает носить массовый характер. После завоевания Кархемиша ассирийцами индоевропейское хеттско-лувийское население осталось, по всей вероятности, лишь в Южной Сирии и Палестине.

Тесный контакт с местным ханаанско-семитским населением (и особенности, частные смешанные браки), вызвали постепенную ассимиляцию индоевропейского этнического элемента с населением семитского происхождения (с евреями, арамеями) и в результате — их семитизацию. Ко времени составления разных книг Ветхого Завета индоевропейские хетты были окончательно семитизированы, ввиду чего авторы Библии причислили их к местным ханаанско-семитским племенам.

Что касается «хеттских» городов-государств, то они в длительной борьбе с израильтянами и арамеями, а позднее и с Ассирией, постепенно ослабли. К середине I тысячелетия до н. э. они перестали существовать.

Несемитами по происхождению были филистимляне (фелесет)[28], которые появились в Южной Палестине после нашествия т. н. «народов моря», точнее, после того, как эти последние потерпели поражение от египтян в начале XII в. до н. э.[29]. Вопрос их этнической принадлежности все еще остается открытым. В этой связи исследователи обращают внимание на отдельные филистимские слова, засвидетельствованные в Библии. Предполагается, например, что слово seren следует связывать с догреческим названием Тугапп, а собственное имя царя Гата Achis с гомеровским названием Anchises. Выглядит правдоподобным предположение, согласно которому филистимляне являлись потомками иллирийских племен. Не отрицается их связь и с пеласгами[30].

Э. К. Хетты в Библии (рукопись). Автор данной работы благодарит Э. К. Астахишвили за предоставленную ему возможность ознакомиться с указанной работой в рукописи.

[28] Как предполагают, от данного слова происходит географическое название «Палестина».

[29] Согласно библейской традиции, филистимляне являлись переселенцами из Кафтора, т. е. острова Крит.

[30] Подробно см. „Fischer Weltgeschichte.", Frankfurt am Main. 1966, с. 220.

После успешных сражений с местными племенами филистимляне завладели обширной территорией Южной Палестины и создали союз пяти городов (Газа, Ашдод, Аскалон, Гат и Экрон).

В XI в. до н. э. филистимляне часто побеждали израильтян и ханаанеев, однако с X в. до н.э. в боях между филистимлянами и израильтянами[41] наступил перелом в пользу последних. Они постепенно теряли свой язык, свою религию, подвергаясь ассимиляции со стороны еврейских и ханаанейских племен. Ко времени возвышения арамейских городов-государств они уже не играли значительной роли в политической и кономической жизни Южной Палестины[42].

J KABLO

ETHNIC COMPOSITION OF SYRIA AND PALESTINE IN THE FIRST HALF OF THE I MILLENIUM B. C.

(According to Bible)

Summary

Proceeding from the Bible, the ethnic composition of Syria and Palestine in the first half of the I millenium B. C was quite mixed. Tribes and nationalities of different ethnic origin populated this region. They can be conventionally devided into two main groups: Semitic and non-Semitic. The first one comprises Canaanites, Amorites, Hebrews and Aramaeans; and the second Philistines and Hittites. Ethnic origin of some tribes has not been cleared out yet.

The article gives the annlysis of the Bible materials, primarily, on the ethnic composition, as well as the location and political history of the above mentioned tribes in the light of modern scientific literature.

Представлена член-корреспондентом АН Грузии Г Г Гигинеишвили

---

[41] Об этих войнах см: Шифман, Ук. соч., с. 147 и сл.

[42] В Библии засвидетельствовано и существование других этнических групп, например, хореев (Бытие, 14 6, 36 : 20 и др.), которых иногда отождествляют с хурритами, что является спорным. Подробно— у Gibson, Ук. соч., с. 227 и сл.

ნანული ახვლედიანი

ზოგიერთი ეთნოკულტურული პროცესები თბილისის მოსახლეობაში მშაობის ბიუროს მონაცემებით (1911—1921 წწ.)

ქალაქში მიმდინარე ეთნიკური პროცესების გამოსავლენად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ეროვნებათშორისი საქორწინო ურთიერთობის შესწავლას, რისი განხორციელება შესაძლებელია მშობიარის ბიუროს საარქივო მონაცემების საფუძველზე. ამ წყაროს ნარმატებით იყენებენ ამ დარგის სპეციალისტები[1]. უნდა გავითვალისწინოთ ის გარემოება, რომ თანამედროვე პირობებში საკმარისი არ არის მარტო უშუალო ცოცხალი დაკვირვება ველზე, რომ „საჭიროა გამოვიყენოთ მასიური გამოკითხვების მონაცემები სხვადასხვა რესპუბლიკაში როგორც სოფლად, ასევე ქალაქში. უნდა იქნას გამოყენებული ყველა შემეცნებითი ხერხი — საველე მასალიდან დაწყებული ფსიქოლოგიურ ტესტებამდე. აგრეთვე, სტატისტიკური მონაცემები, ისტორიული წყაროები, არქეოლოგიური მასალა და სხვ., თვით ვიდეო ტექნიკაც"[2]. ამდენად, ჩვენც საველე მასალის მოპოვების, საარქივო მონაცემების გაცნობის, სტატისტიკური მასალის საჭირო რაოდენობით გამოყენების შემდეგ[3] დავიწყეთ მშობიარის ბიუროს რესპუბლიკური არქივის მასალების შესწავლაც. საველე მასალის საკონტროლოდ ეს მნიშვნელოვანი წყაროა. მასალას ვაგროვებდით როგორც რევოლუციამდელი პერიოდის, ისე გასაბჭოების შემდეგდროინდელი ხანის შესახებაც. მშობიარის ბიუროს ხელნაწერ რესპუბლიკურ არქივში რევოლუციამდელი პერიოდის მასალები დაცულია 1911 წლიდან. ეს არის საეკლესიო წიგნები 1911 წლიდან დაწყებული 1921 წლამდე, 1921 წლიდან კი სამოქალაქო ქორწინების აქტები შემდეგი სახელწოდებით: „დეკრეტი № 28. მეორე მუხლის დანართი. ქორწინების ჩასაწერი წიგნი 1921 წ." წინამდებარე სტატიაში წარმოდგენილია მხოლოდ რევოლუციამდელი პერიოდის მასალები.

საეკლესიო წიგნები სათაურით „მეტრიკული წიგნი მოცემული საქართველოს — იმერეთის უწმინდესის ეპართე-

[1] А. Г. Трофимова. Материалы отделов Загс о браках как этнографический источник//СЭ. 1965. № 5; О. А. Ганицкая. Г. Ф. Дебец. О графическом изображении результатов статистического обследования межнациональных браков//СЭ. 1966. № 3; Ю. И. Першиц. О методике сопоставления показаний одонациональной и смешенной брачности//СЭ. 1967. № 4.

[2] Ю. В. Бромлей, М. В. Крюков. Этнография: место в системе наук, школы, методы//СЭ. 1987. № 3. с. 58.

[3] ი. ახვლედიანი. თანამედროვე ეთნიკური პროცესები თბილისში. კრ. „ქართული ხალხის თანამედროვე ყოფა და ტრადიციები". თბ., 1988.

ბულესის სინოდის კანტორისაგან თბილისის ეკლესიისა (აღნიშნულია ეკლესიის სახელწოდება) შინა, ჩასაწერად დაბადებულთა, ქორწინებით შეუღლილთა და გარდაცვლილთა",- როგორც ვხედავთ, სამი ნაწილისაგან შედგება. პირველში მოცემულია მოქალაქეთა დაბადების მეტრიკები (მას ეწოდება „დაბადებულთათვის"), მეორეში — ქორწინების აქტების დედნები („ქორწინებულთათვის"), მესამეში აღნიშნულია მოქალაქეთა გარდაცვალების („გარდაცვალებულთათვის") თარიღი, მიზეზი გარდაცვალებისა (ავადმყოფობა, დიაგნოზი), წესის ამგების ვინაობა და საფლავის ადგილმდებარეობა (რომელ სასაფლაოზეა დაკრძალული). ამის საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ ორ მაგალითს:

1. სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი იოსებ ალექსანდრეს ძე ყიფშიძე, 37 წ., გარდაიცვალა შავი სახადით 1919 წ., 27 II-ს; ათქმევინა აღსარება და აზიარა მღვდელმა ეფრასტი ფხალაძემ. აუგო ანდერძი მიტროპოლიტმა ხახარიმ ჭყონდიდის კოებულითურთ. დასაფლავებულია ჭართველ ძოღვაწეთა დიდების პანთეონში (ქაშვეთის წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესია, 1919 წ.).

2. მოქალაქის ნოე ქორდანიას ეკატერინა ანდრია, გარდაიცვალა 1919 წ. მენინგიტისაგან, ანდერძი აუგო დეკანოზმა კალისტრატე ცინცაძემ დიაკონის ნიკოლოზ ყანდარლისთანა; ცხედარი წაასვენეს ქ. ლანჩხუთში წმ. გიორგის ეკლესიის გალავანში დასაკრძალავად (ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, 1919 წ.).

თავისთავად ეს საეკლესიო წიგნები მდიდარი წყაროა თბილისში მცხოვრები მოქალაქეების საქორწინო ასაკის, ქორწინებაში შემავალი ეროვნების, მისი სოციალური წარმოშობის, საშსახურეობრივი მდგომარეობის, მოსულობის, თბილისში გავრცელებულ დაავადებათა, მათი დიაგნოსტიკის გასარკვევად, განსაკუთრებით კი მარტო შერეული ქორწინების შესასწავლად.

ჩვენ შევისწავლეთ საქართველოს მშაჩის ბიუროს რესპუბლიკურ არქივში დაცული თბილისის ყველა ეს საეკლესიო წიგნი ესენია:
1. კუკიის სასაფლაოს წმ. ნინოს სახელობის ეკლესიის; 2. კუკიის ალექსანდრე ნეველის; 3. კალოუბნის ღვთისმშობლის; 4. ვერის იოანე ღვთისმეტყველის; 5. წმინდა სამების; 6. ქაშვეთის წმ. გიორგის; 7. სიონის; 8. აველაბრის მიხეილ მთავარანგელოზის; 9. დიდუბის ღვთისმშობლის; 10. ანჩისხატის; 11. ივერის (წახალოვკის) ღვთისმშობლის; 12. რკინიგზის; 13. აისორების თომას// კვირაცხოველის; 14. მამადავითის; 15. მიხეილის საავადმყოფოს; 16. სოლოლაკის ამაღლების; 17. I მისიონერების პოკროვო-ალექსანდრიის; 18. II მისიონერების ყაზანო-ღვთისმშობლის; 19. ფეოდოსია-ჩერნიკოვის; 20. მარინეს; 21. წმ. ბარბარეს; 22. პეტრე-პავლეს სასაფლაოს; 23. ებრაელთა დაბადების მეტრიკები; 24. ებრაელთა ქორწინების მეტრიკები; 25. ბერძნების ეკლესიის წიგნები.

თითოეულ ეკლესიაში არსებული ეს საეკლესიო წიგნები 1911 წლიდან 1921 წლამდე მოიცავენ რამდენიმე (5—6-ს, ზოგჯერ კი — 10) ტომს. საქმის წარმოება აღნიშნულ წიგნებში შესრულებულია როგორც ქართულ, ასევე რუ-

სულ ენაზე. სათანადოდ აქაც მოვიყვანთ მხოლოდ ორ მაგალითს: 1. ქალაქ ტფილისის ძე ტატიანე მარტოლმადიდებელი, პირველი ქორწინებითა, 27 წ. და ალექსანდრე მაყაშვილის ასული ნინო, მართლმადიდებელი ლუარსებისა, პირველითა ქორწინებითა, 22 წ., სალდაფლო ქორწინებისა ალასრულა დეკანოზმა კალისტრატე ცინცაძემ კრებულითურთ. თავდები იყვნენ სასიძოს მხრივ პაოლო ჯიბრაილის ძე იაშვილი, ლევი სიმონის ძე ჯაფარიძე, დაქით დიონისეს ძე ქობალი, ხოლო სასძლოს მხრივ პაველ ინგოროყვა და ივანე გიორგის ძე ყიფიანი (ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, 1920 წ.). 2. ტფილისის მოქალაქე ალექსანდრე იოსების ძე ინაშვილი, მართლმადიდებელი სარწმუნოებისა, პირველითა ქორწინებითა, 32 წ. და ქუთაისის მოქალაქის ეკატერინე გუახარიას ასული თამარი, მართლმადიდებელი, პირველი ქორწ-ნებითა, 22 წ. (ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, 1921).

მაშასადამე, ჩვენი კვლევის ობიექტია ამ საეკლესიო წიგნების მეორე განყოფილება სათაურით „ჯვარდაწერილთათვის", როგორც შერეული ქორწინების გამოკვლევის ძირითადი წყარო. მაგრამ აღნიშნული საეკლესიო წიგნების შესწავლას დაეკვირვება-ც შეიძლება, რომ ჩვენი შესასწავლი საკითხებისათვის საყურადღებო მონაცემებს შეიცავდეს. ამგვარად, ამ წიგნების პირველი განყოფილება, სადაც დაკვირვება მოქალაქეთა დაბადების მეტრიკებზე. ჩვენთვის აქ აღნიშნული მოქალაქის სახელი (ამა თუ იმ წმინდანის მიხედვით, ხშირად აღნიშნული მისი სახელწოდების დღე, მაგრამ არა ყოველთვის), დაბადებისა და ნათლობის თარიღები, ამ ცერემონიის შემსრულებლები და ნათლია ანუ, ამ წყაროთი სახელდებული, „მიმრჭველი" და, რაც მთავარია, დასახელებულები არიან მშობლები. ჩვენთვის დასახელებულია ახალშობილის მამის სახელი, მისი მამის სახელი, გვარი და სარწმუნოებრივი კუთვნილება. დედის კი მხოლოდ სახელი, მამის სახელი და სარწმუნოება. დედის გვარი არ იხსენიება იმიტომ, რომ გათხოვებას შემდეგ ის ქმრის გვარს ღებულობდა. მაგრამ სარწმუნოების მიხედვით შესაძლებელია დედის ეროვნების გამოცნობა, რაშიც ხშირ შემთხვევაში გვეხმარება დედის სახელი და მისი მამის სახელიც. ამგვარად, საეკლესიო წიგნის ამ პირველი განყოფილების მასალებიც გამოვიყენეთ და, ვფიქრობთ, არც თუ უშედეგოდ. ეს, მართლაც, სანდო წყაროა შერეული ქორწინებისათვის და ეთნოგრაფიისათვის ფრიად საჭიროც.

გასაბჭოების შემდეგდროინდელ დოკუმენტებში კი მხოლოდ ქორწინების რეგისტრაციაა მოცემული, აქ უკვე აღარ არის დაბადების მეტრიკები, აღარც მექორწინეთა რელიგიური კუთვნილების მაჩვენებელია მითითებული და აღარც ეროვნებაა აღნიშნული. მითითებულია მხოლოდ მექორწინეთა გვარი, სახელი, მამის სახელი, ხელობა, მუდმივი ბინადრობა, მოსულობა, დაბადების წელი, თვე, რიცხვი, ოჯახური მდგომარეობა („უცოლო, ანუ უქმრო, ქვრივი, განქორწინებული"), გვარი, როშელიც სურთ რომ ატარონ მექორწინეთა, ხელის მოწერა საჭიროსი, საცოლესი, მოქალაქეობრივი მდგომარეობის აქტებში ჩაწერი განყოფილების გამგისა და სხვ. მაგ., 1921 წ. 15. X. ხელი მოაწერეს გალაქტიონ ვასილის ძე ტაბიძემ, პოეტმა და ოლღა სტეფანეს ასულმა ოყუჯავამ, სტუდენტმა ქალმა. გალაქტიონის საცხოვრებელ ადგილად მითითებულია ხელოვნების სასახლე, სერგეევის ქუჩა,

საკოლესო — შოთა რუსთაველის პროსპექტი, № 19; მოსულობა გალაქტიონისა — ქ. სამტრედიიდან, ოლღა ოკუჯავასი კი — ქუთაისიდან. გალაქტიონი დაბადებულია 1892 წ. 3. X-ს, ოლღა ოკუჯავა — 1893 წ. 28. X-ს. გვარი, რომელიც სერთ რომ ატარონ — მითითებულია ტაბიძე (ქორწინების მოწმობა 1921 წ.).

საეკლესიო წიგნების პირველ ნაწილში („დაბადებულთათვის") გეხვდება აგრეთვე „მ ე ო რ ე თ ნ ა თ ლ ო ბ ი ს" შემთხვევებიც, რაც ეთნიკური პროცესების გათვალისწინებლად მეტად საყურადღებოა. ეს არის სხვა სარწმუნოების, ან კიდევ სექტანტების ანუ „რასკოლნიკების" მონათვლის ანუ მათი მართლმადიდებელ ბერძნულ-რუსულ სარწმუნოებაზე მოქცევა — მაგ., 1911 წ. პირველი მისიონერების საეკლესიო წიგნში იხსენიება 20 წ. კახაჯი მალაქია პროხორის ძე ბოპოვი, რომელიც იმყოფებოდა „ბოპოვების" სექტაში და მოინათლა მართლმადიდებლად, აგრეთვე მ ო ლ ო კ ნ ე ბ ი: 20 წ. ეფროსინე ილიას ასული ბეორგიადი, მიხეილ გონდარევი და სხვ. (1912 წ. I მისიონერთა პოკროვსკის ეკლესია).

საიუბილეო ნათლისღებით თავისი სურვილით მოინათლა ლ უ თ უ რ ა ნ ა ვალენტინა ივანეს ასული ლიმბერსი მართლმადიდებლად (სოლოლაკის ამაღლების ეკლესია, 1917 წ.).

ასევე მოინათლა ი უ დ ე ვ ე ლ თ ა ღსარების მოქალაქე (პოლტავის გუბერნია) გდალფ მოსეს ძე კოგანი მართლმადიდებლად და ეწოდა სახელი იაკობი (წმ. ბარბარეს ეკლ., 1912 წ.).

სოციალური წარმოშობისა და საშსახურეობრივი მდგომარეობის მხრივ გეხვდება ყველა ფენისა და ყველა დაწესებულების წარმომადგენელი: გლეხი, თავადი, სამღვდელოება, ხელოსანი, ვაჭარი, სამხედრო სამსახურში მყოფი, ჩინოვნიკთა მრავალი სახეობის წარმომადგენელი, მოქალაქე და თბილისში მცხოვრები. თბილისში ვხვდებით როგორც ადგილობრივ მკვიდრთ — ძებკვიდრეობით შთამომავლებს, ისე მოსულებს. ამ მხრივ გეოგრაფია საკმაოდ ვრცელია: აღმოსავლეთი და დასავლეთი საქართველო, ჩრდილოეთ კავკასია, ერევნის, ყაზანის, კიევის და სხვ. გუბერნიები, საერთოდ რუსეთის ყველა ნაწილიდან, გვხვდებიან აგრეთვე ავსტრიის, ინგლისის, ამერიკის, საფრანგეთის, თურქეთის, სპარსეთის ქვეშევრდომები და სხვ. სარწმუნოების მიხედვით: 1. ქ რ ი ს ტ ი ა ნ ე ბ ი (მართლმადიდებლები, სომეხ-გრიგორიანები, კათოლიკები: ა) რომაელი; ბ) სომეხი); 2. მ ა ჰ მ ა დ ი ა ნ ი (სუნიტი და შიიტი). 3. ლ უ თ ე რ ა ნ ე ბ ი//ე ვ ა ნ გ ე ლ ი კ უ რ-ლ უ თ ე რ ა ნ უ ლ ი; 4. ა ნ გ ლ ი კ ა ნ ე ბ ი: 5. კ ა ლ ვ ი ნ ი ს ტ ე ბ ი; 6. პ რ ო ტ ე ს ტ ა ნ ტ-კ ო ნ გ რ ე გ ა ც ი ო ნ ა ლ ი ს ტ ე ბ ი და სხვ.

სხვადასხვა ეროვნების წარმომადგენელთა შორის გეხვდება შემდეგი წყვილები: 1. ქ ა რ თ ვ ე ლ-ს ო მ ე ხ თ ა (გლეხი ილია პავლეს ძე ნებიერიძე, მართლმადიდებელი, 33 წ., I ქორწინება და მეუღლე მისი ველისციხის (სიღნაღის მაზრა) გლეხისშვილი მარიამ ბალდასარის ასული მატისოვა, სომეხ-გრიგორიანი, 29 წ., პირველი ქორწინება; კეკიის სასაფლაოს წმინდა ნინოს სახელობის ეკლესია, 1917 წ.): 2. ს ო მ ე ხ-ქ ა რ თ ვ ე ლ თ ა ქ. სიღნაღის მოქალაქე სარქის, იგივე სერგო, გდრკოვის ძე ნოზიევი, 30 წ., სომეხ-გრიგორიანი, II ქ. და მეუღლე მისი ს. ენაგეთის, თბილისის გუბერნიის, გლეხის დიმიტრი იოსების ძე ჯოგაშვილის ასული მარიამი, მართლმადიდებელი, 17 წ.,

I ქ.: კუკიის წმ. ნინოს ეკლესია, 1917 წ.); 3. სომეხ-რუსთა (ქ. ალექსანდროპოლის, თბილისის გუბერნიის, მცხოვრები შეკარსი აუტიკას ძე აკოფოვი, 25 წ., სომეხ-გრიგორიანი, I ქ. და ქ. ასტრახანის მოქალაქე მარიამ ვასილის ასული პლოტნიკოვა, ქალიშვილობის გვარი ნაზაშოვა, მართლმადიდებელი, II ქ.: იერის იოანე ღვთისმეტყველის ეკლესია, 1916 წ.); 4. რუს-სომეხთა (პორუჩიკი 133-ე ყუბანის პოლკისა ნიკოლოზ დმიტრის ძე კუხნეცკოვი, მართლმადიდებელი, 22 წ., I ქ., თბილისის მეორე გილდიის ვაჭრის ასული მაია წულაბას (იგივე ბოგდანის) ასული აბაზოვა; სომეხ-გრიგორიანი, 22 წ., I ქ.: თბილისის ჯერის იოანე ღვთისმეტყველის ეკლესია, 1915 წ.); 5. სომეხ-კათოლიკეთა და რუსთა (არმენიე ავაკის ძე პეტროსოვი, სომეხ-კათოლიკე, 30 წ., I ქ. და გლეხი ლიდია ალექსანდრეს ასული პოპოვა, მართლმადიდებელი, 26 წ., I ქ., 1917 წ. თბილისის ჯერის იოანე ღვთისმეტყველის ეკლესია); 6. ქართველ-გერმანელთა (მოქალაქე ივანე იოსების ძე იოსებიძე, მართლმადიდებელი, 25 წ., I ქ. და ლუდმილა — კლარა — ირინა ერნესტის ასული რაშმ, ლუთერანი, 19 წ., I ქ. ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, 1920 წ.); 7. გერმანელთა და რუსთა (უფროსი უნტერ-ოფიცერი ჟან-რობერტ ვოლუნბერგი, ევანგელიკურ-ლუტრანგი, 23 წ., I ქ. და გლეხის თედორე სახუნოვის ასული ანასტასია, მართლმადიდებელი, 25 წ., I ქ., ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, 1917 წ.); 8. რუს-გერმანელთა (მოქალაქე სერგო ეფრემის ძე ვასილიევი, მართლმადიდებელი, 45 წ., II ქ. და ოლღა ჰენრიხის ასული ნესი, ევანგელიკურ-ლუთერანი, 29 წ., I ქ.; ავლაბრის მიქელ მთავარანგელოზის ეკლესია, 1912 წ.); 9. რუს-მართლმადიდებელთა და რუს კათოლიკეთა (მოქალაქე ვასილ გაბრიელის ძე ეგოროვი, მართლმადიდებელი, 37 წ., II ქ. — მოქალაქე ივანე კორშუნოვის ქვრივი ელენე ბერნარდის ასული, რომაელ-კათოლიკე, 30 წ., II ქ.; იერის ღვთისმშობლის ხახალოვის ეკლესია, 1918 წ.); 10. ქართველთა და რომაელ-კათოლიკეთა (ნაფიცი ექიმი გიორგი ზურაბის ძე ჩაჩიბაია, მართლმადიდებელი, 56 წ., II ქ. და საფრანგეთის ქვეშევრდომი მარიამ იოანეს ას. პერო, რომაელ-კათოლიკე, 21 წ., I ქ.: ქაშვეთის წმ გიორგის ეკლესია, 1918 წ.). 11. რომაელ-კათოლიკეთა და ქართველთა (ფრანჩესკო რაფაელის ძე ფრანჩესკო, რომაელ-კათოლიკე, 34 წ., I ქ. და მარინე მიხეილის ასული მაჩაბელი, მართლმადიდებელი, 21 წ., I ქ.; კალოუბნის ეკლესია, 1920 წ.); 12. რომაელ-კათოლიკეთა და რუსთა (II კავკასიის ბატალიონის უმცროსი უნტერ-ოფიცერი ფაუსტინ — ალექსანდრე იაკობ ზაბორსკი, რომაელ-კათოლიკე, 26 წ., I ქ. — ყაზანის გუბერნიის გლეხის ასული პელაგია თეოდორეს ასული ჩერნიაევა, მართლმადიდებელი, 23 წ., I ქ.; მეორე მისიონერთა ყაზანის ღვთისმშობლის ეკლესია, 1913 წ.); 13. რუსთა და რომაელ-კათოლიკეთა (ყაზანის გუბერნიის გლეხი მიხეილ არეზას ძე ოგანოვი, მართლმადიდებელი, 25 წ., I ქ. — ავსტრიის ქვეშევრდომის ასული ტერეზა ზუდანი, კათოლიკე, 18 წ., I ქ.; მეორე მისიონერთა ყაზანის ღვთისმშობლის ეკლ., 1913 წ.); 14. კათოლიკეთა და ლუთერანთა (მოქალაქე დუგლას თომას ძე ედგარსი, კათოლიკე, 36 წ., I ქ. — მოქ. მაგდალენა მიხეილის ასული კირიახსკი-შევალიე, ლუთერანი, II ქ. — 30 წ.; ანჩისხატის ეკლესია, 1920 წ.); 15. ქართველ-რუსთა (მოქალაქე ერმილე სიმონის ძე ხმალაძე, მართლმადიდებელი, 29 წ., I ქ. და ვერა აბრამის ასული ტოლკაჩნიკოვა,

მართლმადიდებელი, I ჯ., 28 წ.; იყვრის ღვთისმშობლის ეკლესია, 1912 წ.); 16. რუს-ქართველთა (დუშეთის მოქალაქე ვასილ ეგნატეს ძე პროშკინა, მართლმადიდებელი, 44 წ., I ჯ. და ს. ძეგვის მცხოვრები, მათე ფირანიშვილის ქვრივი ბარბარე, 11 ჯ., 28 წ.: სამების ეკლესია, 1912 წ.); 17. ანგლოკანთა და მართლმადიდებელთა (დიდი ბრიტანეთის ქვეშეურდომი ივანე (ჯონი) ბაკობის ძე ბოლტონი, ანგლიკანური აღსარებისა, 30 წ., I ჯ. და ოლღა მიხეილის ას. კუნდურიოვისა, მართლმადიდებელი, 35 წ., I ჯ.; ჭაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, 1920 წ.); 18. სომეხთა და უცხოელთა (თბილისში მცხოვრები საპატიო აზნაური ალექსანდრე რუბენის ძე ეგუშოვი, სომეხ-გრიგორიანი, 25 წ., I ჯ., და თელავის მაზრის მცხოვრები აზნაური ქალი ელენე იოანეს ასული ფონშატე, მართლმადიდებელი, 27 წ., I ჯ.: სამების ეკლესია, 1915 წ.); 19. ქართველ-კათოლიკეთა და ბერძენთა (საქმის მწარმოებელი მეორე ქართული საპირის რიგისა ბაგრატ იოსების ძე ლორთქიფანიძვილი, კათოლიკე, 24 წ., I ჯ. და ტფილისის მოქალაქე დიმიტრი ლაბახლოპულოს ასული ელენე, მართლმადიდებელი, 29 წ. I ჯ.; ჭაშვეთის ეკლესია, 1918 წ.); 20. პროტესტანტ-კონგრეგაციონალისტთა და მართლმადიდებელთა (ჩრ. ამერიკის შეერთებული შტატების მოქალაქე რობერტ პი-ფონ ბლეიკი, პროტესტანტ-კონგრეგაციონალისტთა აღსარებისა, 33 წ., I ჯ. — „დეისტვიტელნი სტატსკი სოვეტნიკის" ნიკოლოზ კრიჟანოვსკის ასული ნადეჟდა, მართლმადიდებელი, 20 წ., I ჯ., ჭაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, 1920 წ.).

მაშასადამე, სულ ვაბოზებთ შერეული ქორწინების 20 ვარიანტს. ყველაზე დიდი მასალა აშოვიდა, როგორც მოსალოდნელი იყო, ქართველ-სომეხთა და სომეხ-ქართველთა საქორწინო წყვილზე: ცნობილია, რომ სომხების ჩამოსახლება საქართველოში ხდებოდა დავით აღმაშენებლის დროიდან, განსაკუთრებით კი გაძლიერდა XVIII საუკუნიდან, ინტენსიურად მიმდინარეობდა და მაქსიმუმს მიაღწია მთელი XIX ს-ის მანძილზე და XX ს-ის დასაწყისში. მაგ., ხუთი წლის მანძილზე (1897 წლიდან 1902 წლამდე) საქართველოში მოვიდა დაახლოებით 55 ათასი სომეხი. მარტო თბილისში 1897—1910 წ. სომხების რაოდენობა გაიზარდა 46,7 ათასიდან — 124,9 ათასამდე, რომელთაგან დაახლოებით 68000 იყო ახლად მოსული (უპირატესად თურქეთიდან). საქართველოში დამკვიდრებული სომხების 30% ცხოვრობს თბილისში[1].

ქართველ-სომეხთა საქორწინო წყვილის 50 შემთხვევიდან ძალიან ბევრია ისეთი, როდესაც თბილისში მოსული ქართველი ქორწინდება თბილისელ მოქალაქის ასულზე. მაგ., ს. პატარა ჯიხაიშის მცხოვრები შალვა ბეკოს ძე ჭუთათელაძე, მართლმადიდებელი, 24 წ., პირველი ქორწინება და ცოლი მისი თბილისელი მოქალაქის ისაკ ტერ-აბრამიანცის ასული მარგარიტა, სომეხ-გრიგორიანი, I ჯ. — 18 წ. (1916 წ. პირველ მისიონერთა პოკროვო-ალექსანდრიის ეკლესია); გორის მაზრის გლეხი ილია გრიგოლის ძე ბერიაშვილი, მართლმადიდებელი, I ჯ., 29 წ. და თბილისის მოქალაქის ვერდილ მარქარის ასული ნიაზიანცი, სომეხ-გრიგორიანი, I ჯ.; 30 წ. (სოლოლაკის ამაღლების ეკლესია, 1913 წ.); სიღნაღის მოქალაქე ილარიონ თეოდორის ძე დარჩიაშვილი, მართლმადიდებელი, I ჯ., 21 წ., და თბილისელი ასტმია მიხეილის ასული როსტომიანცი, სომეხ-გრიგორიანი, I ჯ., 18 წ. (ან-

---

[1] ჯ. ყაუხჩიშვილი, საქართველოს მოსახლეობა XVIII—XIX ს.ს., თბ., 1964, გვ. 228, 229

ჩისხატის ეკლესია, 1915 წ.); მცხეთის მცხოვრები (დუშეთის მაზრა) გლეხი გაბრიელ ივანეს ძე გარსევანიშვილი, მართლმადიდებელი, 1 ქ., 29 წ. და თბილელი მოქალაქის ასული ანა იაკობის ასული ტერ-სიმონიანცი. სომეხ-გრიგორიანი, 1 ქ., 19 წ. (ანჩისხატის ეკლესია, 1912 წ.); საგარეჯოს მცხოვრები სილოვონ გიორგის ძე შედალაშვილი, მართლმადიდებელი, 1 ქ., 22 წ. და ტფილისის მოქალაქის ქვრივი მარიამ ბეგლარის ასული დარჩიანცი, სომეხთ-გრიგორიანი, 11 ქ., 36 წ. (ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, 1918 წ.).

არის ისეთი შემთხვევები, როდესაც ორივე საქორწინო მხარე თბილისის მკვიდრია. მაგ., ტფილისის მოქალაქე ქრისტეფორე მიხეილის ძე გამრეკელი, მართლმადიდებელი, 28 წ., 1 ქ. და ტფილისის მოქალაქის ალექსანდრე ხაშიკიანცის ასული ვარიანე, სომეხ-გრიგორიანი, 16 წ., 1 ქ. (ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, 1920 წ.); აღლაბრის უბნის გუთნდელი ხაჭარია გიორგის ძე შვალობლიშვილი, მართლმადიდებელი, 23 წ., 1 ქ. და მოქალაქის პეტროს პაპოვიანცის ასული ლუსია, სომეხ-გრიგორიანი, 17 წ., 1 ქ. (ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, 1920 წ.).

გვაქვს ისეთი მასალა, სადაც არ ჩანს (ან არ იკითხება) შეფე-ხატარძლის საცხოვრობა. მაგ., მოქალაქე ივანე თევდორეს ძე წიკლაური, მართლმადიდებელი, 22 წ., 1 ქ. და მოქალაქე გიორგი ზუბიანცის ასული შუშანიკა, სომეხ-გრიგორიანი, 16 წ., 1 ქ. (ივერის ღვთისმშობლის ეკლესია, ნახალოკა, 1919 წ.), მოქალაქე ალექსანდრე ანტონის ძე ჯანგიძე, მართლმადიდებელი, 28 წ., 1 ქ. და მოქალაქე აბრამ ჰირაიანცის ასული აიკანუშ, იგივე ეკატერინე, სომეხ-გრიგორიანი, 25 წ., 1 ქ. (ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, 1920 წ.).

გვხვდება აგრეთვე თელავის, გორის ახალციხის, სიღნაღის, ევლისციხის, ბორჩალოს, ჭიმოძანის, ერევნის ვუბერნიებიდან ჩამოსული საპატარძლოები; ჩინოვნიკი, თავადი, ვაჭარი, გლეხი — სახიზრები. საყურადღებოა თავად მიხეილ ნიკოლოზის ძე ჭავჭავაძის, მართლმადიდებლის, 19 წ., 1 ქ. და თავად ნაზარეთი ტიგრანიანცის ასულის ანიკა, სომეხ-გრიგორიანის, 20 წ., 1 ქორწინების აქტიც.

არის შემთხვევები, როდესაც ქართველი სომეხ-გრიგორიანადაა დაწერილი. მაგ., მიხეილ ტუშერაშვილის ასული ვართანუშა (ივერის ღვთისმშობლის ეკლესია, 1920 წ.); ასევე თბილისელი მოქალაქის სიმონ ტუჩანდაშვილის ასული მარიამი, 20 წ., 1 ქ. (ივერის ღვთისმშობლის-ნახალოვკის ეკლესია, 1918 წ.), ხოლო ტფილისელი მოქალაქის ქვრივი მარიამ ბეგლარის ასული დარჩიაშვილი დაწერილია დარჩიანცად (ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, 1918). საყურადღებოა ერთი აქტიც, სადაც საპატარძლო, 33 წ. ქვრივი მარიამ დავითის ასული შერეშიანცი, დასახელებულია ლუთერანად (მამა დავითის ეკლესია, 1916 წ.). შეიძლება მარიამი თავისი ჭალიშკილობის გვარით იყო ლუთერანული აღსარებისა, თორემ შერეშიანცი სომეხია.

აქრიგად, ჩვენ განვიხილეთ ქართველ-სომეხთა წყვილის ოთხი ვარიანტი: 1. საქორწინო წყვილი თბილისელია; 2. საქორწინო წყვილი არ არის თბილისელი; 3. სასიძო არ არის თბილისელი, საპატარძლო ყოველთვის თბილისელია; 4. სადაურობა წყვილისა უცნობია. ამ მასალის ანალიზის საფუძველ-

ზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ უმრავლეს შემთხვევაში სასიძო არათბილისელია, საპატარძლო კი თბილისელი სომეხია.

ახლა ვნახოთ რა მდგომარეობაა სომხურ-ქართულ წყვილში. როგორც აღვნიშნეთ, მათი რიცხვი პირველ ვარიანტზე უფრო მცირეა (აღმოჩდა 30 ბარათი. მაგრამ სხვა შერეულ წყვილებზე გაცილებით მეტი. აქაც დადასტურდა ისეთი შემთხვევა, როდესაც საქორწინო წყვილი თბილისელია; მაგ., თბილისის მოქალაქის პეტრე არტემის ძე მარტიროზოვი, სომეხ-გრიგორიანი, 35 წ., I ჯ. და თბილისელი მოქალაქის გიორგი გელაძის ასული თამარა, მართლმადიდებელი, 21 წ., I ჯ. (სამების ეკლესია, 1917 წ.); თბილისელი მოქალაქე გიორგი აეტიკას ძე ათაბეგოვი, სომეხ-გრიგორიანი, 20 წ., I ჯ. და გლეხი ბარბალე გიორგის ასული კობალაშვილი, მართლმადიდებელი, 18 წ., I ჯ. (ივერის ღვთისმშობლის ეკლესია, 1916 წ.)

ქორწინების მეორე ტიპის მიხედვით ამ რიგის მასალებთანაც სასიძო თბილისელია, საპატარძლო — მოსულია. მაგ., თბილისში მცხოვრები ოლპანეზ შურადის ძე პაიჯარიანცი, სომეხ-გრიგორიანი, 22 წ., I ჯ. და გორის მაზრის გლეხის იოსებ პაპულაშვილის ასული ნინო, მართლმადიდებელი, 22 წ., I ჯ. (სამების ეკლესია, 1915 წ.); თბილისელი მოქალაქე გასპარ თამაზის ძე ნარიმანოვი, სომეხ-გრიგორიანი, 50 წ., I ჯ. და გორის მაზრის მცხოვრები იოსებ ჩიჩინაძის ქვრივი ზინაიდა თედორეს ასული, მართლმადიდებელი, 47 წ., II ჯ. (მამა დავითის ეკლესია, 1916 წ.).

მესამე ტიპის მიხედვით სადაურობა საქორწინო წყვილისა უცნობია; მაგ., მოქალაქე ოგანეზ გევორქის ძე მორკოსიანცი, სომეხ-გრიგორიანი, 36 წ., I ჯ. და მოქალაქე კონსტანტინე შალიკაშვილის ასული ბარბალე, მართლმადიდებელი, 20 წ., I ჯ. (სიონის ეკლესია, 1918 წ.).

გარდა თბილისისა, გვხვდება სხვა ქალაქებისა და გუბერნიების მცხოვრებლები. მაგ., გორის მოქალაქე, 45 წ. იოსებ მოსეს ძე გრიჭუროვი, II ჯ. (ანჩისხატის ეკლესია, 1915 წ.), ახალციხის მცხოვრები ხორენ ოგანეზის ძე სტეპანოვი (სოლოლაკის ამაღლების ეკლესია, 1919 წ.), 26 წ., I ჯ.; ერევნის გუბერნიის მცხოვრები აბრამ ოგანეზის ძე გალუსტიანცი (ივლაბრის მიხეილ მთავარანგელოზის სახ. ეკლესია, 1914 წ.). ახალი ბაიაზეთის მოქალაქე რუბენ ეფრემის ძე გაზიანცი, 26 წ., I ჯ., ნახიჩევანის მაზრის გლეხი, აკულისს მცხოვრები არუთინა ჰაირაპეტის ძე ბარხუდარიანცი, 42 წ., II ჯ. (სამების ეკლესია, 1915 წ.) და სხვ.

სამსახურეობრივი მოვალეობის შემსრულებელთაგან ექიმი მეოთხე პოლიკლინიკისა, გაიკ არაკელის ძე აგარანოვი, 34 წ., I ჯ. (1918—1919 წ. სამების ეკლესია); „კოლუმსკი რეგისტრატორი" კარაპეტ დავითის ძე ლორტიკიანცი, 42 წ., II ჯ. (1916 წ. სამების ეკლესია), მეორე გილდიის ვაჭრიშვილი კონსტანტინე სერგოს ძე კაფიევი, 22 წ., I ჯ. (ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, 1919 წ.) და სხვ.

საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ სომეხ-გრიგორიანობას ალიარებენ შემდეგი ქართველები: ს. კოლის მცხოვრები მიხეილ მოსეს ძე მჭედლიშვილი, 27 წ., I ჯ. (აისორების ეკლესია თომასი, 1911 წ.); გორის მაზრის ქვემო ხანდაკის გლეხი ალექსანდრე ალექსანდრეს ძე ადამაშვილი (მეტრიკით ირემაშვილი), 27 წ., I ჯ. (დიდუბის ეკლესია, 1916 წ.); ასევე გორის მაზრის ს. ცხინვალის მცხოვრები ამბარცუმ სერგოს ძე ხახანოვი, 23 წ., I ჯ.

(1915 წ. სამების ეკლესია) და თბილისის მოქალაქე დავით სიმონის ძე არზიაშვილი (ივერის ღვთისმშობლის ეკლესია, 1920 წ.).

ამ სომეხ-ქართველთა წყვილში იხსენიებიან სომეხ-კათოლიკებიც, მაგ., ახალციხელი მოქალაქე სიმონ იაკობის ძე ბალოევი, 24 წ., I ჯ., რომლის საცოლეა 14 წ. გორის მაზრის, თბილისის გუბერნიის მცხოვრების დიმიტრი რთველიაშვილის ასული მარიამი (რკინიგზის ეკლესია, 1911 წ.). ეს ერთადერთი შემთხვევაა ამ უხვ მასალაში, სადაც ქალისათვის საქორწინო ასაკიც დასახელებულია 14 წ., თუმცა გვხვდება აგრეთვე 13 წ. საპატარძლო, ახალციხის მცხოვრების პეტრე პოდარევის ასული პოლინა-ფილომინა, სომეხ-კათოლიკე (წმ. ბარბარეს ეკლესია, 1911 წ.). 15 წ. საპატარძლო ორჯერ არის დასახელებული, ესენი არიან: ოსანა სარქისის ასული კრასნოკიანცი, სომეხ-გრიგორიანი (პეტრე-პავლეს ეკლესია, 1921 წ.) და თბილისელი მოქალაქის ივანე უახაროვის ასული ელენე, მართლმადიდებელი (ახჩისხატის ეკლესია, 1913 წ.).

მოტანილი მასალის საფუძველზე აშკარაა, რომ სომეხ-ქართველთა წყვილში სჭარბობს თბილისელი და მოსული სახლობები. ნათელია, რომ XX ს-ის პირველ ნახევარში სომხები უველა სხვა ეროვნებაზე მეტია, თვით ქართველებზეც და ამიტომ მძაბის ბიუროს რესპუბლიკურ არქივში წარმოდგენილი მასალით უველაზე მეტია ქართველ-სომეხთა და სომეხ-ქართველთა შეუღლების რიცხვი. იმდენად დიდია ამ დროს თბილისში ადრე თუ XIX—XX სს. პირველ ათეულ წლებში მოსულ სომეხთა რაოდენობა, რომ სომეხი ჩვეულებრივი პარტნიორია ჩემოალნიშნულ წყვილებში. აღსანიშნავია ისიც, რომ ბევრი ქართველი (მჭედლიშვილი, დარჩიაშვილი, ხახანაშვილი, არბიაშვილი და სხვ.) სომეხ-გრიგორიანად არის დაწერილი, რაც კიდევ უფრო ზრდის სომხების რიცხვს. დანარჩენ ეროვნებებს შორის ქორწინების რიცხვი დიდი არ არის.

ახლა ვნახოთ რას გვაძლევს დაბადებულთა მეტრიკებში დაცული მასალა შერეული ქორწინების შესახებ.

ხიჭუში მეტრიკისა ასეა წარმოდგენილი: სახელი ახალშობილისა, მაგ., ვალერიანი, შვილობები: მამა — ტფილისის ფოსტა-ტელეგრაფის კანტორის მოხელე, მოქალაქე გიორგი გიორგის ძე ბერიძე, მართლმადიდებელი სარწმუნოებისა და სჯულური ცოლი მისი მარიამ გერასიმეს ასული, სომეხ-გრიგორიანი (როგორც ვხედავთ, მეტრიკაში დედის გვარი არ ფიგურირებს); ხოლო მიმრქმელებად დასახელებული არიან: მოქალაქე გიორგი ვასილის ძე ყარსელი, მოქალაქე ასტღიკ გერასიმეს ასული გასანჯალოვი; ნათლისღების საიდუმლო აღასრულა დეკანოზმა დიმიტრი ლაზარაშვილმა (ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, 1920 წ.). როგორც აღინიშნა, ხშირად იხსენიება წმინდანი, რომლის პატივსაცემადაც არის წოდებული ესა თუ ის სახელი, მაგ., ქეთევანი — წამებული დედოფლის ქეთევანის პატივსაცემად, მისი სახელწოდების დღეა 13 სექტემბერი; მარინა — დიდმოწამებული მარინას პატივსაცემად, 17 ივლისი); დავითი — დავით აღმაშენებლის პატივსაცემად — 26. I; მარიამი — მარიამ მაგდალენას აღსანიშნავად — 22 ივლისი და ღვთისმშობლისა — 28 აგვისტო; გიორგი წამებული — 10 ნოემბერი და 23 აპრილი (ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, 1914 წ.).

დაბადების მეტრიკაში წარმოდგენილია ექვსი ეროვნების დაწყვილების 12 ვარიანტი. ესენია: 1. ქართველ-სომეხთა; 2. სომეხ-ქართველ-

თა; 3. რუს-სომეხთა; 4. სომეხ-რუსთა; 5. რომაელ-კათოლიკეთა და მართლმადიდებელთა; 6. მართლმადიდებელთა და რომაელ-კათოლიკეთა; 7. ლუთერანთა და მართლმადიდებელთა; 8. მართლმადიდებელთა და ლუთერანთა; 9. ევანგელიკურ-ლუთერანთა და მაჰმადიანთა; 10. მაჰმადიანთა და ევანგელიკურ-ლუთერანთა; 11. მართლმადიდებელთა და კალვინისტთა; 12. ევანგელიკურ-ლუთერანთა და მართლმადიდებელთა. ამ საკორწინო წყვილთაგან კვლავ ყველაზე მრავალრიცხოვანია ქართველ-სომეხთა (60 ბარათი) და სომეხ-ქართველთა (25) წყვილები. განვიხილოთ ძირითადი ტიპები.

1912 წ. სამების ეკლესიის მიერ გაცემულია დაბადების მეტრიკა ახალშობილი გიორგისა, რომლის მშობლები არიან: მამა ს. ვაშლოვანის (თბილისის გუბერნია) კლები ალექსი არზრუვანის ძე მამაკაშვილი, მართლმადიდებელი და დედა ვარსენიკ ალექსის ასული, სომეხ-გრიგორიანი; 1914 წ. იმავე სამების ეკლესია დაბადების მოწმობას აძლევს ეფროსინეს, რომლის მშობლები არიან: მამა ქუთაისელი მოქალაქე მიხეილ ლევანის ძე პიტნავა, მართლმადიდებელი და დედა ბარბარე იაგორის ასული, სომეხ-გრიგორიანი; 1915 წლის სამების ეკლესიის მიერ გაცემული დაბადების მეტრიკაში ანდრიას მშობლებად დასახელებული არიან: მამა — თბილისის მოქალაქე გიორგი ანდროს ძე ლეკანიძე და დედა შუშანიკ თადეოზის ასული, სომეხ-გრიგორიანი; ანა — მშობლები: მამა — დუშეთის მაზრის ს. საბუეს მცხოვრები გლები ალექსანდრე ზაქროს ძე მეზაშვილი, მართლმადიდებელი და ქანონიერი ცოლი მისი ბარბარე გერასიმეს ასული, სომეხ-გრიგორიანი (ქალოუბნის ღვთისმშობლის ეკლესია, 1912 წ.). რუსუდანი — მშობლები: მამა — მოქალაქე ნიკოლოზ იოსების ძე ლარილაშვილი, მართლმადიდებელი და კანონიერი მეუღლე შუშანიკ არტემის ასული, სომეხ-გრიგორიანი (ივერის ღვთისმშობლის ეკლესია, 1920 წ.).

ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია 1910 წ. აძლევს დაბადების მეტრიკას გიორგის, რომლის მშობლები არიან: მამა თბილისელი მოქალაქე გაბრიელ ალექსანდრეს ძე ოქროპაშვილი, მართლმადიდებელი, დედა — მარიამ ასლანის ასული, სომეხ-გრიგორიანი; მარიამი, მშობლები: მამა სასულიერო წოდების წარმომადგენელი სიმონ თედორეს ძე გელაშვილი, მართლმადიდებელი, დედა — შუშანიკა ტიგრანის ასული, სომეხ-გრიგორიანი (ივერის ღვთისმშობლის ეკლესია, 1920 წ.); დიმიტრი — მშობლები: მამა — ქუთაისის გუბერნიის, ახალი სენაკის აზნაური და დედა რუსუდანა (იგივე ვართანუშა) გრიგოლის ასული, სომეხ-გრიგორიანი (ანჩისხატის ეკლესია, 1912 წ.): ქეთევანი — მამა ახალციხის მოსაშსახურე იაკობ გიორგის ძე სულაბერიძე, მართლმადიდებელი და დედა ელენე ბალდასარის ასული, სომეხ-გრიგორიანი, (ანჩისხატის ეკლ., 1912 წ.); თამარი — მამა პროზიეორი ვლადიმერ თედორეს ძე შავგულიძე, მართლმადიდებელი, დედა — ნინა გიორგის ას., სომეხ-გრიგორიანი (ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, 1911 წ.). ზემოაღნიშნულის მსგავსად, დაბადების მეტრიკაშიც გვხვდება ქართველი სომეხ-გრიგორიანად დაწერილი. მაგ., მარიამის მამა თბილისელი მოქალაქე მიხეილ პავლეს ძე ვარდანაშვილი, სომეხ-გრიგორიანი (სოლოლაკის ამაღლების ეკლესია, 1913 წ.), ხოლო ახალშობილი ტატიანას მამა გორის მაზრის, ს. ვაკას მემამულე თავადი

ევგენი ევგენის ძე ბეგთაბეგოვი მართლმადიდებელია (1916 წ. სამების ეკლესიის ცნობა).

როგორც აღინიშნა, პირველი სომეხ-ქართველთა წყვილი შედარებით ნაკლებია, მაგრამ სხვა ეროვნებათა წყვილზე ჯერ-ჯერობით მეტი. მოგვყავს ამ შერეული წყვილების მაგალითები: სოფიო — მამა: თბილისის მოქალაქე გევორკ კართანის ძე ოვსეპიანცი, სომეხ-გრიგორიანი, დედა — მართლ იოსების ასული, მართლმადიდებელი (1917 წ კლიკიის სასაფლაოს წმ. ნინოს ეკლესია); გ ო რ გ ი — მამა თბილისის მცხოვრები ლეონ იაკობის ძე ტერ-გრიგორიანი, სომეხ-გრიგორიანი, დედა — მარიამ შიხვილის ასული, მართლმადიდებელი. (1915 წ. სამების ეკლესია); ი ვ ა ნ ე. მშობლები: მამა სილნაზის მოქალაქე სერგო ოვანესის ძე სექიასოვი, სომეხ-გრიგორიანი, დედა ანა იოსების ასული, მართლმადიდებელი (სოლოლაკის ამაღლების ეკლესია, 1916 წ.); ნიკოლობი — მამა დალეთ-ხაჩენის გლეხი ტიგრან ტოროსის ძე აკოპოვი, სომეხ-გრიგორიანი, დედა ნინა ანასტასის ასული. მართლმადიდებელი (პირველი მისიონერების პეტროვო-ალექსეევის ეკლესია, 1913 წ.); ა რ ტ ე მ ი, მამა მოქალაქე გიორგი არტემის ძე არუთინოვი, სომეხ-გრიგორიანი, დედა — ბარბარე დავითის ასული, მართლმადიდებელი (ანჩისხატის ეკლესია, 1920 წ.).

საყურადღებოა ერთი მეტრიკაც, სადაც თ ა მ ა რ ი ს მამა სპარსეთის ქალაქ შევრდომი გლეხი პავლე აბრამის ძე ს ა რ ჯ ი ს ო ვ ი დასახელებულია მართლმადიდებლად (ანჩისხატის ეკლესია, 1915 წ.). ასევე თბილისის მაზრის ს. ვასილევკაში მცხოვრები ფირა ატოცას ძე ს ა რ ჯ ი ს ო ვ ი ასევე მართლმადიდებლად სახელდებული (მარინეს ეკლესია, 1920 წ.), ხოლო ლ უ ა რ ს ა ბ ი ს მამა თბილისელი გიორგი ნიკოლობის ძე კოზალოვი სომეხ-გრიგორიანად (ანჩისხატის ეკლესია, 1912 წ.); ოლღას მამა მოქალაქე არტემ იაკობის ძე ნ ი ნ ი ა ნ ც ი-ნ ი ნ ი ა შ ვ ი ლ ი — სომეხ-გრიგორიანად (ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, 1919 წ.); იუანეს მამა, ს. ვაშლოვანელი გლეხი არუთინ ეგოს ძე ნ ი ა ზ ი შ ვ ი ლ ი, სომეხ-გრიგორიანად (სოლოლაკის ამაღლების ეკლესია, 1917 წ.), ნ ი ნ ა ს მამა, პატარა ენაგეთის მცხოვრები ბაჩენ გიორგის ძე ბაჩუაშვილი, სომეხ-გრიგორიანად (სამების ეკლესია, 1912 წ.).

ამრიგად, დაბადების მეტრიკებით წარმოდგენილი ქ ა რ თ ვ ე ლ-ს ო მ ე ხ თ ა და ს ო მ ე ხ-ქ ა რ თ ვ ე ლ თ ა წყვილები ისევე ამოუწურავია, როგორც აღნიშნულ წყვილთა ჯორწინების შემთხვევები. იმდენად ჩვეულებრივია სომეხ-ქართველთა წყვილები, რომ ძალიან ხშირად ქართველი დაწერილა სომეხად, სომეხი კი ქართველად, რაც ზემომოტანილი მასალითაც კარგად ჩანდა.

შერეულ ჯორწინებათა შემდეგ წყვილებში ბევრია მ ა რ თ ლ მ ა დ ი დ ე ბ ე ლ თ ა და რ ო მ ა ე ლ-კ ა თ ო ლ ი კ ე თ ა დაწყვილების შემთხვევები როგორც ქართველებსა, ასევე რუსებისა ევროპელებზე, მაგრამ კონკრეტულად რაიმე ეროვნება იგულისხმება ამ აქტებში, ძნელი გასარკვევია ჯერ-ჯერობით, რომ, როგორც აღინიშნა, ახალშობილის დედის გვარი არ არის მეტრიკაში დასახელებული და რელიგიის მიხედვით ძნელდება ეროვნების განსაზღვრა მაგ., ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესიის 1912 წ დაბადებულთა სიაში აღნიშნულია ე ლ ე ნ ე, რომლის მამაა გლეხი ალექსი ბესარიონის ძე თავდიშვილი, მართლმადიდებელი და დედა ულადისლავა კარლოს ასული, რომაელ-კათოლიკე; ბ ა ბ ა ლ ე, რომლის მამაა თბილისის გუბერნიის, თელავის მაზრის

გლები მიხეილ დავითის ძე ქველიაშვილი, მართლმადიდებელი, დედა კი — ნინა დავითის ასული, რომაელ-კათოლიკე (სოლოლაკის ამაღლების ეკლესია, 1917 წ.); ნინო, მამა გურიის მცხოვრები ლევან პაველის ძე ნოზაძე, მართლმადიდებელი, დედა მაგდალინა იოანეს ასული, რომაელ-კათოლიკე (სოლოლაკის ამაღლების ეკლესია, 1916 წ.); იოანე — მამა მოქალაქე ივახე დავითის ძე ჩიტაძე, მართლმადიდებელი, დედა ნინა მიხეილის ასული, რომაელ-კათოლიკე (ივერის ღვთისმშობლის — ნახალოვკის ეკლესია, 1918 წ.) და სხვ. მრავალი.

კათოლიკე-მართლმადიდებელთა წყვილებშიც გვხვდებიან ქართველებიც, რუსებიც და ევროპელებიც. მაგ., იოანე, მამა ახალციხის მოქალაქე მიხეილ სტეფანეს ძე ერკაშვილი, რომაელ-კათოლიკე, დედა ნინა სიმონის ასული, მართლმადიდებელი (სოლოლაკის ამაღლების ეკლესია, 1918 წ.); ელენე, მამა — მოქალაქე პეტრე ივანეს ძე აკოპოვი, რომაელ-კათოლიკე, დედა — მარიამ ნიკოლოზის ასული, მართლმადიდებელი (სოლოლაკის ამაღლების ეკლესია, 1912 წ.); ანდრო, მამა — გადაყვანებული რუსეთის ჯარისკაცი, თბილისის საგუბერნიო ცხის ზედამხედველი. პარტენ მათეს ძე ქრებელი, კათოლიკე, დედა — ალექსანდრა სიმონის ასული, მართლმადიდებელი (სიონის ეკლესია, 1912 წ.).

მართლმადიდებელი და ლუთერანი. ამ წყვილებში გვხვდება ქართველიც და ევროპელიც. მაგ., ანა, რომლის მშობლები არიან: მამა — გორის მაზრის ს. კაითისხევის გლეხი იოსებ მიხეილის ძე ბიდრეკილაძე, მართლმადიდებელი და დედა — ხრისტინა კოტლიბის ასული, ლუთერანი (სამების ეკლესია, 1917 წ.); ელისაბედი, მამა მოქალაქე დიმიტრი რომანოზის ძე ამირეჯიბი, მართლმადიდებელი, დედა — ემა ლუდვიგის ასული, ლუთერანი (ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია, 1919 წ.); ანტონინა, მამა — ბუმკვარტალობითი თავადი ლეონიდ ვლადიმერის ძე მოლოდეი, მართლმადიდებელი, დედა — ულენე პეტრეს ასული, ლუთერანი (ივერიის ღვთისმშობლის ეკლესია, 1916 წ.).

ლუთერანი და მართლმადიდებელი. ამ წყვილში მამაკაცი ევროპელია, მაგ., მამა — შვეიცარიის მოქალაქე იოჰან იოჰანის ძე ზუფერდი, ლუთერანი, დედა — ანა ბრუნოს ასული, მართლმადიდებელი (ლაინგზის ეკლესია, 1914 წ.); ბარბალე, მამა — კარლ-გოტლიბ-ალექსანდრე გოტლიბის ძე ფონ-ბრახდელი, ლუთერანი, დედა — ელენა ვალერის ასული, მართლმადიდებელი (სიონის ეკლესია, 1914 წ.); ევგენია, მამა თბილისის მოქალაქე ვლადიმერ ვარლამის ძე შლეც, ლუთერანი, დედა — ბარბალე ნიკიფორეს ასული, მართლმადიდებელი (ივერის ღვთისმშობლის ეკლესია, 1919 წ.); ალექსანდრე, მამა ადოლფ ფერდინანდის ძე ჰეინკსენი, ევანგელურ-ლუთერანელი ლსარებისა, დედა ლიდია ალექსანდრეს ასული, მართლმადიდებელი (ალექსანდრე ნეველის ეკლესია, 1912 წ.); მამა: „ნადეორხი სოვეტნიკი" პაველ ედუარდის ძე შტეულნგი, ევანგელიკურ-ლუთერანული ლსარებისა და დედა — ელისაბედ ვასილის ასული, მართლმადიდებელი (კუკიის ალექსანდრე ნეველის ეკლესია, 1914 წ.).

მართლმადიდებელი და კალვინისტი, მაგ., თამარი, რომლის მშობლები არიან: მამა — პორუჩიკი ნიკოლოზ პეტრეს ძე ვერეშჩაგინი,

მართლმადიდებელი და დედა — რაშელ ლესენის ასული, კალვინისტი (სამების ეკლესია, 1912 წ.).

დაბოლოს, უნდა შეეხოთ ერთ საყურადღებო გარემოებასაც. ქართულ ეკლესიაში (სამების ეკლესია, 1912 წ.) არის გატარებული ანა, რომლის მშობლები ებრაელები არიან: მამა — ს. ელისაველტპოლის გლეხი ალექსანდრე თეოდორის ძე ჩერნიკოვი და დედა — სარა თეოდოსის ასული; ასევე მეორე მისიონერთა უაზანო-ღვთისმშობლის 1913 წ. ეკლესიის დაბადებულთა მეტრიკაშია რეგისტრირებული ანა, რომლის მშობლები არიან: მამა იცხა (იგივე ალექსანდრე) ლაზერის ძე ლევიჩი, დედა სოფიო მოშკო-შმულის ასული; ბორისი, მამა სევასტოპოლის მოქალაქე სრგულ ხაიკის ძე რაზუმნიკი და დედა სარა ბოგრუბის ასული, ორივე ლუთერანობის მაღიარებელი (მარინეს ეკლესია. 1911 წ.); პაველი, რომლის მამაა თბილისის მოქალაქე მარკ დავითის ძე რაბინოვიჩი, დედა — შარიანდე ბოსეს ასული, ორივე იუდეველი (მარინეს ეკლესია, 1911 წ.). ეს ფაქტი მით უფრო გასაკვირია, რომ მშაჩის ბიუროს რესპუბლიკური არქივის ფონდშია დაცული რუსი ებრაელების როგორც დაბადების (**Тетрадь о родившихся евреях по городу Тифлису, на 1911—1915 гг.**), ასევე ქორწინების (**Тетрадь о бракосочетавшихся евреях по городу Тифлису за 1915 гг.**) აქტები. სამწუხაროდ, ალნიშნულ არქივში არ აღმოჩნდა ქართველ ებრაელთა დაბადების და ქორწინების აქტები, თუმცა ივი კატალოგში ფიგურირებს. ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ ქართული ეკლესიის მიერ აღნუსხული მეტრიკები რუსი (ევროპელი) ებრაელებისა, ამდენად გასაკვირია, რატომ არის ის ქართული კლესიის მიერ აღნუსხული, როდესაც იმავე წლების (1911—1915 წ.) რუსი ებრაელების მეტრიკები დაცულია არქივში.

ქართულ ეკლესიაში გატარებულ აგრეთვე რუსი სექტანტების ასული აგრაფინა (მამა — სარატოვის გუბერნიის მცხოვრები ტროფიმე დიმიტრის ძე ბირუკოვი და დედა მავრა კირილეს ასული) სამების ეკლესია. 1912 წ.), მოლოკნების ასული ეკატერინე (მამა პავლე ვასილის ძე ბელოტნი და დედა — ტატიანა თეოდორის ასული, კუკურს წმ. ნინოს ეკლესია, 1917 წ.), შერეული ქორწინების (მამა — ვასილ სიმონის ძე მიასნიკოვი, მართლმადიდებელი, დედა — ანასტასია ტიმოთეს ასული, სექტანტი) წარმოშობადგენელი იოანე.

ასეთია ძირითადად 1987 წ. ჩატარებული საველო მშაჩის ბიუროს რესპუბლიკური არქივის მასალების შესწავლის საფუძველზე. როგორც ვიცნობეთ, დიდი მოცულობის მასალა ამოდის ქართველ-სომეხთა და სომეხ-ქართველთა შეუღლების შესახებ სომეხთა თბილისში მიგრაციის ფონზე ეს მოვლენა თითქოს კანონზომიერი ჩანს. უნდა აღინიშნოს ის ფაქტიც, რომ ამ სომხების დიდ ნაწილი XX ს-ის დასაწყისში გაქართველებული იყო, მაგ., სილნახის, გორის, თელავის მცხოვრებლები, რომლებიც დიდი რაოდენობით გვხვდება მასალებში. ქართველზე გათხოვილი სომეხიც ხომ ქართველად იწერებოდა. ქართველი სომეხზე იწერდა ჭვარს ქართულ ეკლესიაში და სომეხიც ქართველზე სომეხი არა სომეხზე დაქორწინებისას ჭვარს ვერ დაიწერდა სომხურ ეკლესიაში. ამის გამოა, რომ სომხურ-ქართული შერეული ქორწინებანი ასე ჭარბადაა წარმოდგენილი აღნიშნულ საეკლესიო წიგნებში. მაგრამ ასევე ხშირად გვხვდება გასომხებული ქართველებიც. ეს ქართველ-სომეხთა ურთიერთობის

ორიენ მხარე კარგად წარმოაჩენს თბილისში მიმდინარე ეთნიკური პროცესების ხასიათს. მაგრამ ღირდა აღინიშნოს ის გარემოებაც, რომ მასალებში კარგად ჩანს თბილისელების თანდათანობითი „გაევროპველება", რაც ძლიერდება საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის არსებობის პერიოდში. საერთოდ ამ ხანის თბილისში მოწმდება ყველა ეროვნებათშორისი საქორწინო ურთიერთობანი. არ ჩანან, ერთი-ორი გამონაკლისის გარდა, მაჰმადიანები, რომლებიც, ცნობილია, ქრისტიანულ ეკლესიაში არ ქორწინდებოდნენ. ხაზი უნდა გაესვას თვით ქართული ეკლესიის ჰუმანიზმსაც. ქართულ ეკლესიაში იბინძლება ებრაელი, მოლოკანი, ლუთერანი და სხვ. იგი გასცემს აგრეთვე ებრაელთა და სექტანტთა დაბადების მეტრიკებსაც, როდესაც თბილისში ამავე წლებშიც მოქმედებდა ებრაელთა სინაგოგა. ყველაფერი ეს კი ასახავს თბილისში მიმდინარე ეთნიკური პროცესების მრავალფეროვან ბუნებას.

Н. Н. АББАСАДЗЕ

СМЕШАННЫЕ БРАКИ НАСЕЛЕНИЯ г. ТБИЛИСИ ПО МАТЕРИАЛАМ ЗАГС (1911—1921 гг.)

Резюме

На основе изучения архивных данных Загс выясняется, что в Тбилиси грузины вступали в брак с представителями разных национальностей (русскими, армянами, греками, немцами, англичанами и др.), особенно часто встречаются грузино-армянские и армяно-грузинские брачные пары, что на фоне миграции армян в Тбилиси вполне понятно. Ясно, что в первой половине XX в. армяне в Тбилиси являлись одним из многочисленных этносов и по количеству грузины даже уступали им. Настолько высока численность армян, переселившихся в Тбилиси в средние века и особенно в XIX и начале XX в., что они являются обычными партнерами в вышеуказанных брачных парах.

N. ABESADZE

MIXED MARRIAGES AMONG THE TBILISI POPULATION AFTER REGISTRY OFFICE MATERIALS (1911—1921)

Summary

On the basis of the investigation into registry office archives data it becomes evident that in Tbilisi Georgians married representatives of various nationalities (Russians, Armenians, Greeks, Germans, Englishmen etc.), the most frequent being Georgian-Armenian and Armenian-Georgian couples which is quite understandable against the background of Armenians' migration to Tbilisi. It's clear that in the first half of XX century, Armenians in Tbilisi are one of the numerous ethnoses and Georgians even were inferior to them in number. The amount of Armenians who moved to Tbilisi in Middle Ages and especially in XIX and at the beginning of XX centures is so high, that they are usual partners in the above mentioned marriage couples.

წარმოდგენილია საქართველოს რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში

ლოლა ბანდალიშვილი

ქუვადა-მითოლოგიისა ქართველ ტომებში

XVIII ს-ის დასასრულიდან მოგზაურები, მისიონერები, ასევე ბოლო დროს ეთნოგრაფები სხვადასხვა ხალხის ყოფაში აღწერილნენ შვილის შეძენასთან დაკავშირებულ ერთ თავისებურ ჩვეულებას, რომლის აღსანიშნავად ზოგად ეთნოგრაფიაში დამკვიდრდა ტერმინი „ქუვადა" (ფრანგული სიტყვიდან couvade — „ვამოჩეკვა"). ქუვადა ეწოდება მამის მიერ მშობიარობის აქტის სიმულაციას შვილის დაბადებისას, მ. ს წარმოშობას უკავშირებენ დედისეული კვალიდან მამისეულ კვალზე გადასვლის დროს. ქუვადის წესი ოჯახისკენ დრომდე გავრცელებული იყო დედამიწის ყველა ნაწილში და მაშასადამე, როგორც ჩანს, პასუხობდა საზოგადოების ეშნიშვნელოვანეს მოთხოვნებს მისი განვითარების გარკვეულ ეტაპზე. სხვადასხვა ხალხში ქუვადის წესის სხვადასხვა ფორმაა დადასტურებული, მაგრამ მათ აერთიანებთ ერთი საერთო თვისება — იგი მიეკუთვნება არა დედას, არამედ მამას[1].

ქუვადის წესის, ან მასთან ძალზე მიმსგავსებული ჩვეულებების შესახებ პირველი ცნობები შემონახული აქვთ ანტიკურ ავტორებს: დიოდორე სიცილიელს, სტრაბონს და აპოლონიოს როდოსელს.

დიოდორე სიცილიელი (I ს. ად. წ.) კორსიკის მცხოვრებთა ადეტების აღნიშნავს, რომ „მათი ჩვეულებების ერთ-ერთი კურიოზული შემთხვევაა ის, რომელსაც ისინი მისდევენ ბავშვის დაბადებისას: როდესაც ქალი მოიმშობიარებს, იგი დროს არ კარგავს იმაზე, რომ ლოგინში ჩაწვეს: სამაგიეროდ, მისი ქმარი, თითქოს დაეძალოსდათ, ჩაწვება ლოგინში... თანაც მის მიმართ ისეთ მზრუნველობას იჩენენ, თითქოს ტკივილებისაგან სწორედ იგი იტანჯებოდეს"[2].

ასეთსავე ჩვეულებას მიაწერს სტრაბონი (I ს.) ესპანელ კელტებს, თრაკიელებისა და სკვითების ტომებს.

ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა მსგავსი ჩვეულების აღნიშვნა ძველი ბერძნული ეპიკური პოემის — „არგონავტიკის" სახელგანთქმული ავტორის აპოლონიოს როდოსელის მიერ, რადგან იგი მას მიაწერს ტიბარენებს, რომელიც სამხრეთ შავიზღვისპირეთში მოსახლე ერთ-ერთ ქართულ ტომს წარმოადგენდა. თანაც ქრონოლოგიურად აპოლონიოს როდოსელის ეს ცნობა, როგორც ძვ. წ. აღ. III საუკუნის ავტორისა, ყველა სხვა ცნობაზე ადრინდელია. აპოლონიოს როდოსელის ამ ცნობას ჩვენ დაწვრილებით ქვემოთ დაეუბრუნდებით, ხოლო აქ ქუვადის წესის გავრცელების მიზეზების შესახებ ზოგად ეთნოგრაფიაში მიღებულ მოსაზრებებს წარმოვადგენთ.

---

1 А. М. Хазанов. Загадочная кувада. СЭ. 3. 1968. с. 115

2 ს ჯანაშია. თუბალ-თაბალი, ტიბარენი. იბერი, ად. შრომები. ტ. III. ც. 1—80.

კუვადის წესის ახსნის ძირავალ თვალსაზრისს შორის სადღეისოდ ყველაზე გავრცელებულად ითვლება ი. ბახოფენისა და ე. ტეილორის მოსაზრებები.

ი. ბახოფენმა თავისი მოსაზრება კუვადის წესის ახსნისა წამოაყენა 1861 წელს[3]. ამ მოსაზრების თანახმად, კუვადის წესის ჩახსნა განეკუთვნება გარდამავალ ხანას მატრიარქატიდან პატრიარქატისაკენ, როდესაც მამამ დაიწყო თავისი უფლებების გავრცელება შვილებზე, რომლებიც აქამდე მთლიანად დედას და მის გვარს ეკუთვნოდნენ. მაგრამ ძველი ტრადიცია ძალზე სიცოცხლისუნარიანი იყო და მის დასაძლევად საჭირო გახდა მამებს შეესრულებინათ ისეთი წესჩვეულება, რომელიც მათ წარმოსახავდა როგორც ბავშვის მშობელ დედას. ამიტომ, შემთხვევითი არ არის, რომ კუვადა ზოგიერთ ხალხებში მიღებულია ჩვეულებრივ, დაწესებულ ფორმად შვილის აყვანის დროს, როდესაც მამა ბავშვს თავისად აღიარებს.

ი. ბახოფენის ეს მოსაზრება ე. ტეილორმა შეავსო და განამტკიცა სტატისტიკური მონაცემებით, რომელთა მიხედვით აშკარა გახდა, რომ კუვადა გავრცელებული იყო იმ ხალხებში, რომლებშაც უკვე გაიარეს მამისეულ გვარზე გადასვლის საფეხური.

ამგვარად, კუვადის წესს ახალი ახსნა მოუნახა ე. ტეილორმა[4]. მისი აზრით, კუვადა განასაზღვრებს იმ მაგიურ კავშირს, რომელიც თითქოს არსებობს ქმარსა და ცოლს, მამასა და შვილს შორის. ცხადია, რომ მაგიასთან დაკავშირებული ცრურწმენები ძალზე სიცოცხლისუნარიანია. გამონაკლისს არც მშობიარობის შემსუბუქებასთან დაკავშირებული მაგია წარმოადგენს, რაც დაკავშირებულია იმიტაციურ მაგიასთან. იმის წარმოდგენასთან, რომ მსგავსი იწვევს მსგავსს. ამიტომ, დღესაც კი, ზოგიერთი ქვეყნების მოსახლეობას გარკვეულ ღონეებში, ძველი მშობიარობის შესამსუბუქებლად სახლში ატებენ ყველაფერს (ქარებს, ყუთს, განჯინას...) რაც დახურულია ან ხსნიან ყველაფერს, რაც აბამულია. ამ მოვლენებს ეყრდნობოდა კუვადის ე. ტეილორისეული ახსნა, რომელიც შემდგომში მან თვითონვე უარყო. მაგრამ ეს თვალსაზრისი ბოლომდე ძირდა და უფრო მეტიც, განავრცო ე. ფრეზერმან[5]. და იგი დღემდე წარმოადგენს გაბატონებულ მიმართულებას საზღვარგარეთულ ეთნოგრაფიაში.

საბჭოთა ეთნოგრაფების თვალსაზრისი კუვადის წესის გავრცელების მიზეზების შესახებ ყველაზე თვალნათლივ გამოხატა ს. ტოკარევმა. მისი დასკვნით, „ბოლომდე კუვადის წესი სულაც არ არის მაგიური: კუვადის რიტუალი არის მხოლოდ სიმბოლური აქტი, მამის უფლების განმამტკიცებელი შვილზე და მასთან არ არის დაკავშირებული რაიმე წარმოდგენა ამ აქტის ზებუნებრივი ზემოქმედების შესახებ ბავშვზე[6].

კუვადის წესის ახსნის ამ ორი მიმართულების ერთმანეთთან დაკავშირების და მისი სიმბიოზური განმარტების ცდა წარმოადგინა ა. ხაზანოვმა, იგი თვლის რომ მაგია დამახასიათებელია კუვადისათვის, არა როგორც პირადი

---

[3] J. J. Bacholen, Das Mutterrecht. Stuttgart, 1861, r. 17, 225.

[4] E. B. Tylor, Researches into the early history of mankind. London, 1865, გვ. 287—97.

[5] J. G. Frazer, Totemism and exogamy, vol. IV. London. 1910, გვ 244—255.

[6] С. Н. Токарев, Сущность и происхождение магии. «Труды Института этнографии АН СССР», нов. серия, т. I, М., 1950, с. 16.

მოელუნა. არაბედ იგი მას დაჰყვა თავიდანვე. მისი მოსაზრებით, ამ წესში წინა პლანზე გამოდის ქმრის სურვილი ხაზი გაუსვას თავის პრიორიტეტს და თავის პერსონას ბავშვის დაბადებაში; საზოგადოებრივი აზრიც, ახლობლებისა და მეგობრების სახით, რომლებიც ელოდებიან და ელოლიავებიან მამას, მხარს უჭერენ მის ამ მისწრაფებას. მავრამ ძველი წარმოდგენები ბავშვის დაბადების შესახებ, რომლებიც გაელუნთილია მაგიით, წინანდებურად არსებობენ და წინანდებურადვე ხდება მის მიერ განსაზღვრული აკრძალვების დაცვა-შესრულება. აშკარაა, რომ კუვადის წესი ღებულობს ასეთ რთულ, დახლართულ ფორმებს, რომ იგი ასახავს სხვადასხვა ეპოქის საზოგადოებრივი შეგნების სხვადასხვა მხარეთა დანაშრევებს. დაბოლოს, ა. ჩაჩანოვის დასკვნით, ამ ორი ჰიპოთეზის შერწყმაში ბდგომარეობს კუვადის წესის ახსნის საიდუმლოება[7].

1916 წელს, გამოჩენილმა ქართველმა ეთნოგრაფმა, მწერალმა, მეცნიერმა და საზოგადო მოღვაწემ თ. სახოკიამ პირველად გამოაქვეყნა ცნობები შვილის აყვანასთან დაკავშირებით ერთ-ერთ ქართულ ტომში, მეგრელებში დადასტურებული წესის შესახებ[8]; აი რას წერს იგი:

„მეგრულ ოჯახში, „შვილად აყვანის აქტი მაშინ-ღა ითვლება ნამდვილად, კანონიერად, როცა შეასრულებენ ჩვეულებას, რომელიც მაყურებელზე სტოვებს უშვილო დედაკაცის მიერ შვილის შობის შთაბეჭდილებას. შვილად იყვანენ, ჩვეულებრივ, ყველაზე ღარიბ მშობლების შვილს, ანდა აკრძალული სიყვარულის ნაყოფს. შვილად აყვანის ცერემონიის რამდენსამე დღის წინათ, მომავალს დედას თავი ისე უპრავეს, როგორც ორსულობის უკანასკნელ დღეებში მყოფ მშობიარეს; მუცელზე ბალიშს იკეთებს, რომ გამობერილი ეჩვენოს მაყურებელს; ნელა მოძრაობს, კვნესით და სულის ბრუნებით. მეზობელი ქალები მის მდგომარეობას თანაგრძნობით და სერიოზულად უყურებენ, ეკითხებიან, თუ როდის მოილოგინებო ბოლოს, თვით „მოლოგინებაც" დადგებაო „მშობიარე" ლოგინში ჩაწვება, კვნესის სწორედ ისეთ, როგორც ბავშვის დაბადების დროს მელოგინენი. ბებია თავს დასტრიალებს, რჩევას აძლევს, აშშვიდებს... და ამ დროს... ლოგინში შეუგორებენ ბავშვს. აქედან დაერქვა თვით პროცესს „სქუაშ მითორგინაფა" (შეგორება შვილისა). ბავშვის ატირების დროს ყველანი ჩქარობენ მიულოცონ დედას შვილდობით შეძენა კაცისა „მშობიარე კიდევ რამდენსამე დღეს დარჩება ლოგინში ამ შემთხვევაში საჩქაროდ აძლევენ საგანგებოდ მომზადებულ ტიბუს (თბილს), ანუ სახვრეპ მსუბუქ წვნიანს". ახალი მშობლები „ნაშვილევს" ისე ზრდიან, როგორც საკუთარს. მეზობლებიც ასეთადა სთვლიან"[9].

თ. სახოკიამ, რომელმაც პირველმა აღწერა ეს პროცესი, ასევე პირველმა მიმართა მას აღმნიშვნელ მეგრულ სიტყვას „მითორგინაფა" (შეგორება), რომელიც შეიძლება კუვადის ბადალ ქართულ ეთნოგრაფიულ ტერმინად ჩავთვალოთ და გამოვიყენოთ ჩვენი ეთნოგრაფიული სინამდვილისათვის. არანაკლებ მნიშვნელოვანია ისიც, რომ თ. სახოკიამ პირველმა დაუკავშირა ეს ჩვეულება

---

[7] А. М. Хазанов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 122—123.

[8] Ф. Сахокия, По Мингрелии (Брачные обряды), этнографические очерки. «Петроградск. Ведомости», 1916, № 176.

[9] ტიბუ-ნაბადლება სიმინდის ფქვილის, პილპილისა და მარილის წყალში დიდი ხნით ხარშვის შედეგად (ს. ჯ.).

[10] თ. სახოკია, ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბ., 1956, გვ. 74—75.

კუვადის და პარალელურ მასალად მოიხმო აპოლონიოს როდოსელთან დაკავშირებული ცნობა „მეკრულების წინაპრების ტიბარენების" (თ. სახოკია) მიერ კუვადის წესის გამოყენების შესახებ[11]. თუმცა, ამთავითვე უნდა აღინიშნოს, რომ კუვადასა და ტიბარენებთან დადასტურებულ წესსა, ერთი მხრივ, და მეკრულ „მითორკინაფას" შორის, მეორე მხრივ, არსებითი ხასიათის განსხვავებაა არსებობს. კუვადა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გულისხმობს მამის მიერ მშობიარობის სიმულაციას და მასთან დაკავშირებული, მშობიარობის შემდეგდროინდელი მთელი რიგი წეს-ჩვეულებების შესრულება-დაცვას, ხოლო „მითორკინაფა" გულისხმობს ბავშვის მომაკვდავი დედის მიერ „მშობიარობასთან" დაკავშირებით შესასრულებელ წესებს. ამავე დროს, კუვადასა და „მითორკინაფას" განვრცობა შეიძლება იმ პირობით, თუ მათ მივიღებთ, როგორც ზოგადად, ბავშვის შვილად აყვანის აქტთან დაკავშირებული წესების აღმნიშვნელ ტერმინებს.

აპოლონიოს როდოსელთან კუვადის წესის ასეთი აღწერაა შემონახული (აქ)

«После Халибов земли, обогнув мыс Родителя — Зевса,
Пронеслись они мимо соседней земля Тибаренов.
Там всякий раз, как законным мужьям детей родят жены,
Сами мужья, распростершись на ложах, стонают, прикрывши
Головы, жены ж, о них попеченье имея, их кормят
И омовенья готовят для них те же, что для роженниц»[12].

მიუხედავად ზემოაღნიშნული არსებითი განსხვავებისა კუვადასა და მითორკინაფას შორის, კერძოდ ის, რომ პირველი აღნიშნავს კაცის მოქმედებას ცოლის მშობიარობის დროს, ან მშობიარობის შემდეგ, ხოლო მეორე — ქალის მიერ შესრულებულ წესებს შვილის აყვანის დროს, ქართულ ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში, ისინი, საკმაო საბაბით, ერთმნიშვნელოვან მოვლენებადაა მ. ჩნებული. ს. მაკალათიას მიხედვით, „ეს მეკრული „მითორკინაფა" წარმოადგენს კუვადის ერთგვარ ნაშთს და ახასიათებდა დედამთავრული ოჯახიდან მამამთავრულზე გადასვლის პერიოდს[13]. ალ. რობაქიძე თვლის, რომ „ეს წესი უკავშირდება მატრიარქატიდან პატრიარქატზე გარდამავალ საფეხურს და

---

11 М. Мелихсет-Беков. К вопросу об обычае кувады на Кавказе и связи с языковыми пережитками матриархата, сб «Академия наук СССР академику Н Я Марру». М.—Л. 1935, с. 732—733.

12 Аполлоний Родосский. Аргонавтика. Перевод, введение и примечания Г. Ф. Церетели, Тб., 1964, с. 123; ეს ტრანსლიტერაციით ქართულ თარგმანში „ამგვანებულია" ეს ადგილი ასეა წარმოდგენილი „ამის შემდეგ სწრაფად შემოუარეს გუნებელს ხევსიო ეიბერს და ტიბარენების შორის გასწვრივ მიცურავენ. აქ როცა ქალები თავიანთ ქმრებს შვილებს შესძენენ ხოლმე, [ქმრები] თეს შეიბუტაკებენ, საწოლზე დაემხობიან და კვნესიან, [ცოლები] კი ლამაზ კვებავენ ქმრებს საჭმელით და მშობიარობის შემდგომ საჭიროებისაც უწყობენ" (აპოლონიოს როდოსელი. არგონავტიკა. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი, კომენტარები და სახელების დაურთო ალ. ურუშაძემ, თბ., 1970, გვ. 160—161) ის ავრეთვე, ქართულ პოეტურ თარგმანში აპოლონიოს როდოსელი, ალ. ბარამიძისა, თარგმანი და შესავალი წერილი ალ. გელოვანისა, რედაქცია ნარკვევი შენიშვნები და სახელების ალ. ურუშაძისა, თბ., 1975, გვ. 107—108, სტრ. 1010—1014).

13 ს. მაკალათია, სამეგრელოს ძველი ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1941, გვ. 271.

კვალიფიცირებულია, როგორც თავის შვილზე მამის უფლების განმტკიცებისათვის ბრძოლის ერთ-ერთი ფორმა"[14].

კუვადა-მიტორგინაფის შინაარსი და მისი მნიშვნელობა ახალი დაკვირვებებით გაამდიდრა აკად. გ. ჩიტაიამ „ანტიკური ავტორთა შიერ კოლხურ ტომებში დამოწმებული „კუვადა", — გ. ჩიტაიას მიხედვით, -- საზოგადოების განვითარების გარდამავალი საფეხურის ექვმიუტანელი მოწმობაა"[15]. მისი დასკვნით, „თუ გავითვალისწინებთ, რომ თანამედროვე ეთნოგრაფია ამოწმებს მთელ რიგ სხვა შეხვედრებს კულტურის დარგში ესპანეთში იბერიის ბასკებისა და კავკასიის იბერებს შორის (შბაკვი, საბუნელი იარაღი — ოგიფა, თავსაბურავი და სხვ.) გასაგებია თუ რა მნიშვნელობა ენიჭება თედო სახოკიას მიერ წამოყენებულ დებულებას „სქემამ მიტორგინაფის შესახებ"[16].

ტიბარენებში გავრცელებული კუვადის წესის, ხალხური ჩვეულების მიტორგიაფას, საწარმოო იარაღების გარდამავალ ფორმებთან, კერძოდ თოხთან და კოლხეთში თოხის კულტურის განსაკუთრებულ მნიშვნელობასთან დაკავშირებით აკად. გ. ჩიტაიამ წამოაყენა მნიშვნელოვანი მოსაზრება. აი, რას წერს აკად. გ. ჩიტაიამ წამოაყენა მნიშვნელოვანი მოსაზრება, ამასთან დაკავშირებით იგი წერს: „სპეციალურ ლიტერატურაში გარკვეულია, რომ მიწათმოქმედების ისტორიაში თოხის კულტურას, რომელიც წინ უსწრებდა სახნავის კულტურას, მატრიარქატის ეპოქას მიაკუთვნებდნენ, რაც სწორია თოხის მიწათმოქმედების მხოლოდ დასაწყისი საფეხურისათვის. ძველ კოლხეთში თოხის კულტურა განვითარებული სახით იყო წარმოდგენილი ბრინჯაოს ეპოქის მთელ განძილზე. უდავოა, რომ თოხის კულტურას ამ სტადიაზე უკვე მამაკაცი ფლობს და მათში სულ უფრო და უფრო გადამწყვეტ როლს ასრულებს, სხვაფრივ არც შეიძლებოდა ყოფილიყო, რადგანაც განვითარებული თოხის კულტურა ყურდნობა მამაკაცთა მიერ წარმოებულ მეტალურგიას, როგორც ამას კარგად ილუსტრირებენ სათანადო მასალები. მატრიარქატიდან პატრიარქატისაკენ გარდამავალი ეს პერიოდი თავის ასახვას პოულობს არა მარტო საწარმოო იარაღების გარდამავალ ფორმებში, არამედ ხალხურ ჩვეულებებშიც. მხედველობაში გვაქვს ტიბარენებსა, მეგრელებსა და ბასკებში დამოწმებული კუვადა, რომელიც საზოგადოებრივი განვითარების ამ გარდამავალი საფეხურის ექვმიუტანელ მოწმობას წარმოადგენს"[17].

ამრიგად, ამ დაკვირვებით ავტორმა ერთხელ კიდევ ცხადყო კუვადის წარმოშობის დაკავშირება საზოგადოების განვითარების გარდამავალი საფეხურისათვის — მატრიარქატის ეპოქიდან პატრიარქატისაკენ და ფართო ჭრილში განხილვით იგი გამოიყვანა ვიწრო ეთნოგრაფიული ინტერესებიდან და დაუკავშირა ეთნოგენეზის საკითხებს.

მაშასადამე, თუ ყოველივე ზემოაღნიშნულს შევაჯამებთ მივიღებთ, რომ: 1. კუვადა — მიტორგინაფა, როგორც ბავშვის დაბადებასთან, ან ბავშვის შვილად აყვანასთან დაკავშირებული უძველესი რიტუალების აღმნიშვნელი ტერმინები. შეიძლება გავაიგივოთ, მიუხედავად იმისა, რომ „კუვადა" აღნიშნავს

---

14 ა. ლ. რობაქიძე, ტრადიცია და ცხოვრების წესი. თბ., 1981, გვ. 27.

15 გ. ჩიტაია, თოხის კულტურა დასავლეთ საქართველოში (კოლხეთში). „ისტორიის ინსტიტუტის შრომები". ტ. 17. 2. თბ., 1959, გვ. 160.

16 გ. ჩიტაია, თედო სახოკიას სამეცნიერო მოღვაწეობა, თ. კრებული „თედო სახოკია". თბ., 1969, გვ. 12.

17 გ. ჩიტაია, დასახ. ნაშრომი, გვ 12.

ამ წესის შესრულებისას შობს, ხოლო „მითორგინაფა" დედის მოქმედებას; 2. „კუვადა" და შესაბამისად „მითორგინაფა" ჩასახელია საზოგადოების განვითარების გარდამავალ საფეხურზე და თავისი ბუნებით შეესატყვისება მატრიარქატიდან პატრიარქატზე გადასვლის პერიოდს; 3. კუვადა, როგორც ამას „მითორგინაფას" წესის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დადასტურება გვირგვნებს, გავრცელებული ყოფილა ქართველ ტომებში (თ. სახოკია, გ. ჩიტაია), კერძოდ, ტაბარნებში, რომლებიც დასავლურ ქართველურ ტომების ერთ-ერთი წარმომადგენელი მიჩნეულ

С. Г. ЧАНТУРИШВИЛИ

КУВАДА В ГРУЗИНСКИХ ПЛЕМЕНАХ

Резюме

В груде изучен связанный с рождением ребенка своеобразный обычай, обозначенный утвердившимся в общей этнографии термином «Кувада», производным от французского «вылупление», что является симуляцией акта рождения ребенка отцом.

Грузинским термином, соответствующим «Кувада», нужно признать «Миторгинафа» (подкатывание), несмотря на то, что «Кувада» обозначает выполнение этого обычая действием отца, а «Миторгинафа» — матери. Обычай «Миторгинафа» равно как и «Кувада» зародился на переходной ступени развития общества и своей природой соответствует переходному периоду от матриархата к патриархату.

S. CHANTURISHVILI

KUVADA IN GEORGIAN TRIBES

Summary

The present work is dedicated to the investigation of the childbirth habit, which in ethnology is defined by the term of „kuvada" (from the French cuvade—hatch out) and represents the simulation of the childbirth process by the father.

Despite the fact that the ritual of „kuvada" is enacted by the father and ritual of „mitorginapa implies the actions of the mother We think that to this term in Georgian corresponds „mitorginapa" (rolling into).

It is considered that „kuvada" and its Georgian corresponding „mitorginapa" according to their nature must have been originated at the transition period—from matriarchy to patriarchy.

წარმოდგენილია ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ეთნოგრაფიის კათედრამ

დიანა პაიჭაძე

სახასლეები ჭერემში და ბოდორნაში*

ჭერემი

ჭერემი გომბორის ქედის ცენტრში, მდინარე ჭერემის წყლის მიმდებარე მთებზეა გაშენებული. მემატიანესთან ვკითხულობთ: „ხოლო კუალად ყვარელის წყლის შესართავს ზეით ალაზანსვე ერთვის ჩელთის წყალი, გამომდინარე მისივე კავკასისა და მომდინარე ეგრეთვე, ხოლო ამას შესართავის პირისპირ მცირედ ზემორ, დასავლეთიდან მოერთვის ჭერემის წყალი, გამომდინარე ცივი მთისა და მომდინარე ჭერემამდე ჩრდილოთ დასავლეთს შუადამ აღმოსავლეთ სამკრეთს შუა, მერმე დასავლით — სამკრეთ შუადამ აღმოსავლეთ ჩრდილოთ შორის ... ამაე წყალზედ არს ცივისა ანუ ჭერეთის მთის სიმორისსა, ჭერემი“[1].

III—IV საუკუნეების მდიდრული სამარხების აღმოჩენამ ცხადყო, რომ ჭერემის ისტორია, როგორც მნიშვნელოვანი დასახლებისა, იწყება ამ დროიდან და ტერიტორიულად მოიცავს დღევანდელ სოფელ ჭერემს[2].

ჭერემის მნიშვნელობა, როგორც დასახლებული პუნქტისა და შემდგომ ქალაქისა, განისაზღვრება მისი მდებარეობით — იგი აკავშირებდა შიდა და გარე კახეთს ერთმანეთთან.

ქალაქ ჭერემის დაარსება, მის რელიგიურ და პოლიტიკურ ცენტრად ქცევა მეფე ეიტანგ გორგასლის მრავალმხრივი მოღვაწეობის კვალეე ერთი მჭარე და საბეთია. ეიტანგ გორგასალი დიდი დიპლომატის პოლიტიკოსი, ქვეყნის წარმართველისათვის სწორი ორიენტირის ამომრჩევი, ქველი და შემოქმედი მეფეა. მისი მოღვაწეობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მხარეა იბერიის სამეფოში თორმეტი საეპისკოპოსოს დაარსება, რამაც ხელი შეუწყო და განსაზღვრა ქვეყნის ერთ იდეოლოგიაზე მოქცევა — „და დასუა ერთი ეპისკოპოსად კლარჯეთს, ეკლესიასა ახიზისასა; ერთი არტანს ერუშეთს; ერთი ჯაეახეთს, წუნდას; ერთი მანგლისს; ერთი ბოლნისს; ერთი რუსთავს; ერთი ნინოწმინდას, უკარმის კარსა რომელი გორგასალმა აღაშენა; **ერთი ჭერემს, მისსავე აღშენებულსა და მუნ ქმნა ქალაქი ერთი შორის ორთავე ეკლესიათა, რომელი — იგი მანვე აღა-**

---

* გაგრძელება დასაწყისი იხ. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1989, № 4.

1 ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ს ა ხ ე შ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. თბ., 1973, გვ. 545.

2 სოფელ ჭერემის აღორძინებას ჩვენი საუკუნის 70-იან წლებში და სოფლის ტერიტორიაზე შემთხვევით აღმოჩენილ სამარხებს მოჰყვა არქეოლოგიური სამეშაოების დაწყება 1979 წელს. ხელმძღვანელი ა. ფიცხელაური.

შენა; ერთი ჩელთს, რომელი სოფელსა შუა აღაშენა; ერთი ხორნაბჯ[ს] და ერთი აგარაკს რომელ არს ხუნანს გამართებით"[3] (ხაზგასმა ჩვენია — ჯ. ჯ.)[4].

ქალაქ ჯვრების შენებაში და საეპისკოპოსო ცენტრის დაარსებაში ბუნებრივია იგულისხმება ფართოდ გაშლილი მშენებლობა V ს-ის მეორე ნახევარში.

ვახუშტი ბაგრატიონი ასახელებს ჯვრებში გუმბათიან ეკლესიას და აქვე მიუთითებს ქალაქთმშენებლობაზე — „იყო ქალაქი, სადაცა აღაშენა გოგასალ ეკლესია დიდშენი, გუმბათიანი და ქალაქი მაგარი"[5]

ქალაქის მშენებლობის დამთავრებისთანავე ვახტანგ გორგასალი თავის ძეს გადასცემს მას — „ხოლო ძესა მისსა პირმშოსსა პირველისა ცოლისასა, დაჩის, მისცა ქალაქი ჯვრებისა და ნეკრესისა და ქალაქი კამბეჩოვანის, რომელი არს ხორნაბუჯი; და ყოველი ქვეყანა მტკვარსა აღმოსავლით და თვით ვახტანგ დაჯდა უჯარმას და აღაშენა იგი ნაშენებითა უზომოთა"[6]. ამ წყაროს მიხედვით ჯვრების აშენების შემდეგ იწყება უჯარმის დიდმშენებლობები.

ქალაქ ჯვრებში მშენებლობის დაწყება და დამთავრებაც ვახტანგის მოღვაწეობის ხანაში მომხდარა, ამიტომაც სრულიად დაჯერებულად შეიძლება ითქვას, რომ ჯვარი V ს-დან ითვლის თავის არსებობას.

ჯვრების ციხის პირველი შემუსვრაც ვახტანგის ეპოქაშივე — ხუასრო მეფესთან ბრძოლის დროს ხდება — „და მოვიდა ხუასრო მეფე და შემუსრნა ქალაქი კამბეჩოვანი, და ჯვრების ციხე, და ველის ციხე"[7]. შემდგომ ქალაქი ჯვრები ან ჯვრების ციხე წყაროებში ალარ ჩნდება. რაც ქალაქის განადგურებას, ციხის დანგრევას და მის მიტოვებას გულისხმობს

ჯვრების ციხის ვახტანგისეული მშენებლობის კვალი სრულიად დაკარგული იყო 1984 წლამდე[8].

სოფლიდან ხეთი კილომეტრის მოშორებით გათხარა ტყით დაფარული ბორცვი — ე. წ. ციტადელი, სადაც აღმოჩნდა სასახლის კომპლექსი თითქმის სრული სახით. ციტადელს შემოფარგლავს ციხე-დარბაზის ყრუ კედლები. კედლები (შიგნითაც და გარეთაც) ერთხანეგარი მეტრის სიგანისაა და მოპირკეთებულია საკანგებოდ დამუშავებული ქვით, პორიზონტალური წყობის დაცვით. შერჩენილი კედლების სიმაღლე ზოგან ორ მეტრს აღემატება. თითქმის ზუსტად დგინდება სასახლის კვეთა.

ნაგებობის მონუმენტურობა, კედლის ე. წ. უჯარმული წყობა და სასახლის გეგმარება სრულ საფუძველს იძლევა აღნიშნული კომპლექსი დაჩი უჯარმელის რეზიდენციად და ვახტანგ გორგასალის მიერ აშენებულ ჯვრებ-ქალაქის ციტადელად ჩაითვალოს.

V საუკუნის ჯვრებ-ქალაქის მახლობლად დღევანდელ სოფელ ჯვრებში, ცენტრის გახაპირა შემაღლებულ ადგილზე სამონასტრო კომპლექსია გაშენე-

---

3 ქართლის ცხოვრება, ტ. I. თბ., 1955, გვ. 199.

4 აქვე ავღნიშნავთ, რომ ჯვრების საეპისკოპოსო ბოძობილი გვიანშუასაუკუნეებში, 1757 წელს, მისი სამწყსო თეიმურაზ II-მ და ერეკლე II-მ გადასცეს ალავერდელს, ბოლნელ მიტროპოლიტს და სინოდალურ. ამ გადაწყვეტილების დროს ნაწილად გამოელინდა ჯვრების უპირის საზღვრები, რომელიც ერცელდებოდა ჯვრის ხევის თრიალეთის ნაპირზე, წინანდლიდან ჯეჯინის ჩათვლით.

5 ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, დასახ. ნაშრომი, გვ. 546.

6 ქართლის ცხოვრება, ტ. I, დასახ. ნაშრომი, გვ. 199.

7 იქვე, გვ. 201.

8 ნ. მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი, ციხე-ქალაქი ჯვრები, ძეგლის მეგობარი, 3, თბ., 1987, გვ. 22—23.

ბულ. დღეს ჩვენამდე მოღწეულია სამეკლესიანი ბაზილიკა (X—XI სს.) და ეპისკოპოსთა სასაფლაოს ერთი კედელი (მხოლოდ ფრაგმენტი). მრავლადაა ნანგრევები, რომლებიც ხელოვნურ ბორცვებად აღმართულა კომპლექსის გალავანში.

ლ. მელიქსედ-ბეგმა კათედრალური ტაძრის სამეკლესიანი ბაზილიკის ჩრდილოეთის ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადის ქვაზე აღმოაჩინა ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტი — („კათალი) კოზი მელიქსე (დეკ)[9], რომელიც XI საუკუნის მელიქსედეკ კათალიკოსად ამოიცნო; მოგვიანებით გ. ჩუბინაშვილის მიერ ქეგლზე ჩატარებულმა კვლევის შედეგმა ეკლესიის თარიღი კვლავ განვითარებული შუასაუკუნეების ეპოქაში მოათავსა, თუმცა აქვე უნდა ითქვას, რომ გ. ჩუბინაშვილი ხედავდა ამ ტაძარში ძველი ტაძრის მოტივსაც. ალბ'ძნელ ეპოქაში სამეკლესიან ბაზილიკას ალარ აგებდნენ (იგი განვლილი ეტაპია), და მას არ უბრუნდებიან თუ არა განახლების შემთხვევაში. ტაძრის მართკუთხა აბრისიდან ჯამოსული მძლავრი ხუთწახნაგა აფსიდი (აფსიდს ნალისებური ფორმა აქვს, კონქის თაღს კი ნახევარწრიული) და შემორჩენილი ნალისებური ფორმის თაღები საკმარისია კათედრალური ტაძრის არქიტექტორული ხანის ძეგლად მიჩნევისათვის[10].

საეპისკოპოსო სასაფლაო აღმოჩენილია მთის ფერდობზე, მდინარე ჭერემის წყლის მარცხენა სანაპიროზე და კარგად იკითხება შორიდან.

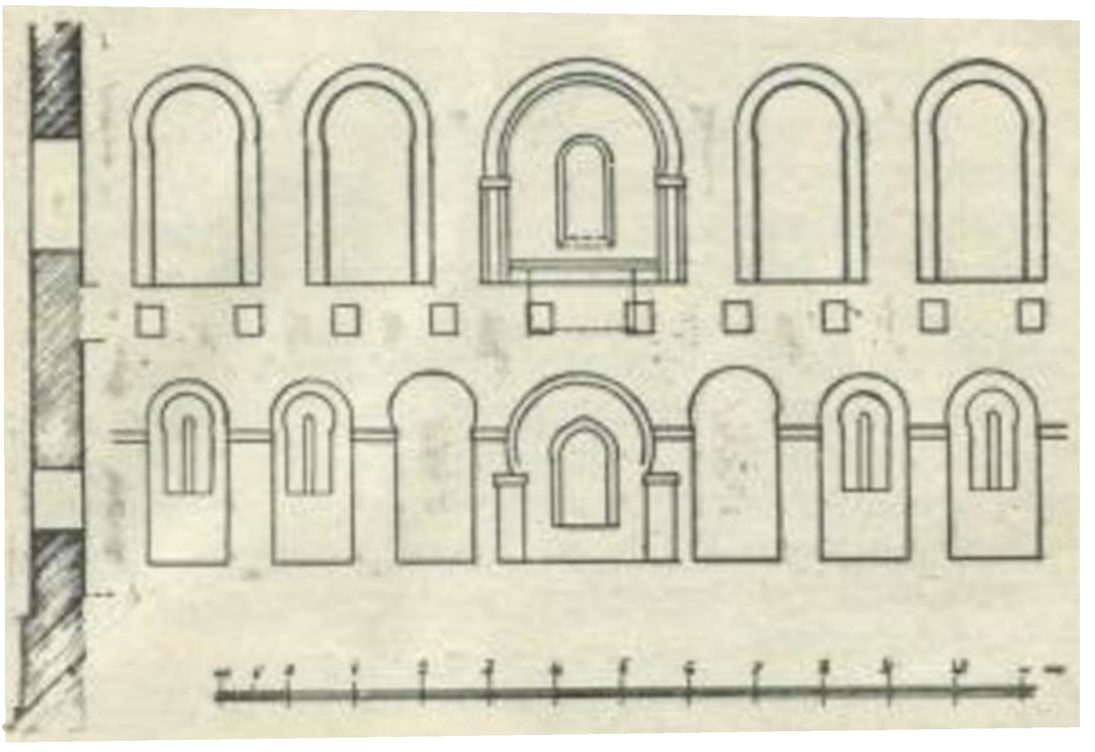
კედლის ფრაგმენტი გრძივი ფასადისა უნდა იყოს. სიმაღლე თაღდაპირველია (ორსართულიანი). ფასადის ცენტრში კონტრფორსის მსგავსად ტრაპეციის ფორმის მასიური შვერილია (მისი სიგანე ქვევით 4,15 მ-ია, ზევით 3,75 მ). შვერილი კედლის სიბრტყე დანაწევრებულია ერთ ვერტიკალზე ასხმული ორი სარკმლის ღიობით. პირველი სართულის დონეზე სარკმელს სწორკუთხა ფორმა აქვს (სიგრძე 1,45 მ, სიმაღლე 1,03 მ, სიღრმე 68 სმ), მეორე სართულზე კი ფორმა მოხრილუკელია. ტრაპეციული შვერილი მასის ორსავე მხარეს თანაბარი ზომის კედლის სიბრტყეებია შემორჩენილი (სიგრძით 3,90 მ). პირველ სართულზე ცენტრალური სარკმლის ჰორიზონტალზე ერთმანეთის სიმეტრიულად ვიწრო ღიობებია მოწყობილი. ძალზე მკრთალად, მაგრამ მაინც შეიმჩნევა ორი პრტყელი, მუქი ფერის შრომის ქვის რიგი, რომელიც გამოყოფს პირველ სართულს მეორისაგან. მეორე სართულზე ისევ სიმეტრიულად განაწილებული სწორკუთხა ფორმის ღიობებია. მათი დონე მაქსიმალურადაა მიახლოებული იატაკის დონეს (ახლა ღიობები საკმაოდ ამოშენებული). საშენებლო რიგის ჰორიზონტალები არ არის დარღვეული, ალაგ-ალაგ ჩართული დიდი ზომის ქვები აცოცხლებს და ამთლიანებს კედლის სიბრტყეს.

ჭერემის ეპისკოპოსის სასაფლაოს გრძივი კედელი ექსტერიერში ძალიან საღია. კედლის სიბრტყე წაბუცული თეძოა და რადიკალურად განსხვავდება ინტერიერის დეკორატიულად დამუშავებული სიბრტყისგან. (სახ. I). მათ შორის ასეთი განსხვავება ჭერემის სასაფლაოს ერთ-ერთი თავისებურებაა. ინტერიერის მხრიდან ჯერ კიდევ შემორჩენილია სართულშორისი გადახურვის კოჭების ბუდეები (8 ბუდე თითო მეტრის დაშორებით). ალსანიშნავია პირველ სართულზე

---

[9] ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ჭყონდიდის სვეტიცხოველის ტაძრის უძველესი წარწერები და მათი დაკავშირებულება მელქისედეკ კათალიკოსის ანდერძთან, ჭართული საეკლესიო, I, თბ., 1942, გვ. 133—142.

[10] Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, თბ., 1959, გვ. 192—193.

კედლის რიტმული დაბუდებები ბალიანებური მოხაზულობის თაღთა რიგით (სიმაღლე 1,25 მ, სიგანე 1,16 მ), რომლებიც კომპოზიციის ცენტრიდან ორსაც მხარეს ეწყობოდა და ზემოთ თანდათან მცირდებოდა. პილასტრებზე (სიგანე 70 სმ) განსხვავებული ქვის წყობა და შირიმის კაპიტელები გამოყოფს მათ როგორც კონსტრუქციულ, ასევე დეკორატიულ ელემენტებად (თაღში გაჭრილი სარკმელთა სიმაღლე 96 სმ-ია, სიგანე 67 სმ. სულ სამი წყვილია თაღისა).

პირველი და მეორე სართულის ცენტრალურ სარკმლებს აჭვს ალკოვი, ანუ კედლის მნიშვნელოვანი შელრმავებით შექმნილი დაძახებითი სათავსი — „В полу этой ниши устроен ящик, в котором видны были остатки погребения"[11]. მისი მოწყობილობის საშუალებას იძლევა ე. წ. კონტრფორსული სისქე ფასადის ცენტრალურ ნაწილში (პირველი სართულის ცენტრალური თაღედის სიგანე 1,96 მ-ია, მეორე თაღედისა სილრმეში უტოლდება 1 მეტრს და ბოლოს ღიადის სიგანე 76 სმ. რჩება). ალკოვის ორსაც მხარეს უნდა ყოფილიყო მრგვალი სვეტები[12], რომელთა კაპიტელებიდაა მხოლოდ შემორჩენილი. ეჭინის ქვები გაჭრილია მცირე მართკუთხა ხვრელებით, რომელშიც ჩასმული უნდა ყოფილიყო ხის არქიტრავი. ალკოვის გაკეთება მხოლოდ ჭერში დასტურდება, თავისი შინაარსით რა ხასიათის იყო ოგი დღეს ძნელი დასადგენია. ძირდევნო ხანის ძეგლებში კონტრფორსული ნახევარწრიული ბრტყები, გაბეჭდულად რომ გამოდიან კედლის სიბრტყიდან საყოფაცხოვრებო დანიშნულებისანი არიან, მათში მედამ ბუხრებია მოწყობილი.

ალკოვის მეორე სართულზე ცენტრალური თაღია (სიმაღლით 2,75 მ) მოწყობილი, რომელიც ამაორჩიებს გუმბათში ნახევარწრიული ფორმის ნიშას კონ-

---

[11] Г. Н. Чубинашвили. დასახ. ნაშრომი, გვ. 358 შეკრების პირველ სართულის წილის ვარიანტში გ. ჩუბინაშვილი

[12] ასეთივე სვეტი გვაქვს აგრე შენგარი სამეცნიერო ბიბლიოთეკის საერთოხელოვნების კაბინეტის ჩრდილოეთის კედელში.

11. „მნათობი", ისტორიის სერია, 1991, № 2

ქისებური დაბოლოებით და მასში გაჭრილ სარკმელს. აქაც, ორსაც მხარეს იკითხება სვეტების ნაკვალევი.

ზემოაღნიშნული კედლის ფრაგმენტის მიხედვით შეიძლება განსაზღვროს ეპისკოპოსის სასახლესათვის აღგილის შერჩევის თავისებურება — სახახლე კომპლექსს მზღუდავი გალავნის მაგივრობას წევს მოუვალი მხრიდან, შორიდან კარგად იწერება ლანდშაფტში და ადვილიბებს მთხსტრის ძირითად სახეს

იკვეთება კრძივი, მართკუთხედს მიახლოვებული გეგმა და ორსართულიანობა.

გამოყენებულია მხოლოდ ნალისებური მოხაზულობის თაღები.

შეუძლებელია (ძვგლის ფრაგმენტულობის გამო) სამონასტრო კომპლექსში საერო და საკულტო ნაგებობათა დამოკიდებულება-თანაფარდობის აღქმა

აღსანიშნავია დეკორაციულობა სასახლის კედლის ინტერიერიდან დამუშავებისას (თალში ჩაკვრილი ნიშები და შემდეგ სარკმლები, სწორკუთხა და ნახევარწრიული პროფილის პილასტრები კაპიტელებით, და ამ უკანასკნელის შეუსაბამობა ექსტერიერთან.

საშენ მასალად გამოყენებულია ადგილობრივ მოპოვებული ნატეხი ქვა. წყობა თაისუფალია, რიგების გარეშე.

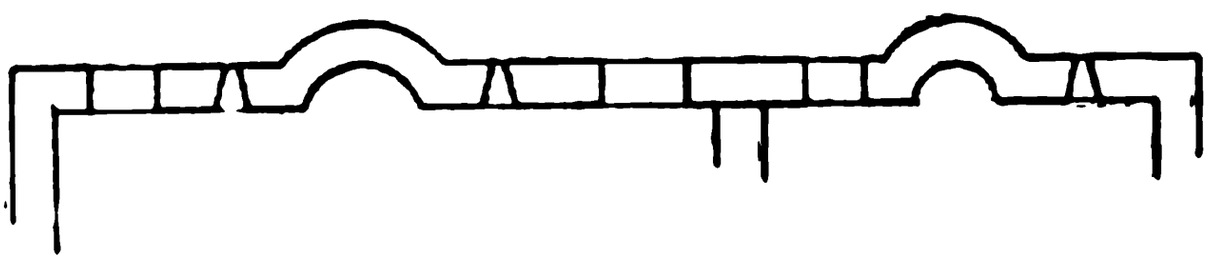
ბოჭორმა

კახეთის და ჰერეთის მთავრების კვირიკე I (893—918 წწ.) და ადარნასე პატრიკის (936—943 წწ.) ბრძოლა, რომელსაც კვირიკე I წარმართაედა ჰერეთის შეურთებისათვის, აფხაზეთის მეფე კონსტანტინეს დახმარებით ხავთ დამთავრდა. აქედან ორჭობი კვირიკე I-ს დარჩა. იგივე ცნობის მოწვდისას ვახუშტი ბავრატიონი ორჭობის მაგიერ ბოჭორმას წერს.

ბოჭორმის სასახლის შენებლობა წყაროებში არ არის აღნიშნული, სავარიეროდ ჟამთააღმწერლებმა ციხის აღება და ნგრევა მიუთითეს.

კვირიკე I ქორეპისკოპოსის მმართველობის დროს[13] აბუ-საჯიმ ჯერ უკან-მა აიღო და მერე აშენა ბოჭორმა — „ითარცა ცნეს ბოჭორმელთა ცოდვანთა წილება უკარმაის, ფიცების ცილი და გარდახუენნეს. რაჟამს მოვიდეს, პოვეს იგი უკაცური და თქუეს „ორჭილი ბაკი იყო, მუნ შინა ფიცხლად შეკუეთებნეს, და რომელი ციხე არს, იგი უკაცრად დაუგდიათ“ ამიტომ ბოჭორმა და დაბირეს ციხედვე“[14].

საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ამ ბრძოლის დროს ბოჭორმა დაუხიანებლად გადავიდა ძმების ხელში — „ხოლო კვირიკე ქორეპისკოპოსთან ვითარ ხი-

[13] კვირიკე ქორეპისკოპოსი კახეთს მართავდა ოცდაექვსი წელი. IX—X ს-თა მიჯნაზე (893- 918 წწ.).

[14] ქ. ც. ტ. I. ძველი ნაწერობი, გვ. 262.

ლა, რომელ არა იყო ღონე მისი, მიეხლო ფიცრთა, მოჭიდა და ნახა; და ჰკითხა ძან: „ვინ გაწყვ აქა მოსლვად". და უთხრა: „მაწყვ დედამან ჩემმან" და თქუა: „არა ვატკინო გული ერთისა შემხედვარსა". და შეუყუარდა სიკეთისა მისსათჳს და განუტევა, გარნა ბოქორძა თჳთ დაიჭირა»[16].

ფალდა II-ს (918—929 წწ.) დროს ადარნასე პატრიკი იბრუნებს წართმეულ ციხეებს — ორჭობს, არიშს და გავაზს.

მეორე ცნობა კვირიკე II ქორეპისკოპოსის მოსვლის პირველ წლებს ეძთხევა (929—976 წწ.) X საუკუნის 30-იან წლებში, მას განუდგნენ გარდაბნელი აზნაურნი, ამ ურჩობამ დაბმარებითვის მოპართეს აფხაზთა მეფე გიორგის, რომელიც შემოიკრა კახეთს, დაწვა და აოხრა ყოველი. კვირიკე ქორეპისკოპოსმა თავი დამარცხებულად სცნო, მხოლოდ ითხოვა — „...რათა მას ზამთრისა არა ალღოს ციხე ბოქორძა, და შემდგომად აღუსებისა წარვიდეს და ნება სცეს»[16] როგორც კი — „წარვიდა მეფე აფხაზეთად, და შეუდგა კვირიკე ბოქორძას: იკაბმოდა და ლამოდა შემდგომად აღსებისა წარსლვასა. მაშინ შეეზრახნეს აზნაურნი ქართველნი და მათ თანა კახნი: გოდერძი მგდეური, მაშა უანჩაელი, დარი კოპრინთელი, დარი და ივანე სპყლოსელნი, სარა და გრიგოლ ძმანი ფხეველნი და მათ თანა ორმოცდაათი აზნაური სხუა, და მიერთეს კვირიკეს. დაუწყეს ბრძოლად ციხეთა, და მცირეთა დღეთა წარიხუნეს ციხენი ყოველნი; დაარღუნეს შურის-ცხე და ლოწობანთა, და კუალად ეუფლა კვირიკე მამულსა თჳსსა»[17].

ამ ცნობიდან ჩვენთვის საინტერესოა ის გარემოება, რომ კვირიკემ დაიბრუნა მამული და ისევ დამკვიდრდა ბოქორძაში.

რთული და არამდგრადი იყო კახეთის იმდროინდელი პოლიტიკური ვითარება. მეორე ზამთარს მეფე გიორგი კვლავ შეესია კახეთს, მაგრამ ბრძოლის დროს მიიცვალება; ბრძოლას აგრძელებს გიორგის ძე ლეონი, ბრძოლა დროებით დაზავებით იცვლება (ლეონი ქალს რძლად აძლევს კვირიკეს, რომელიც მალე გარდაიცვლება), მერე კი ისევ გრძელდება საბრძოლო დაძაბულობა.

შემდგომ ბრძოლებს წარმართავს ბაგრატ. კვლავ კვირიკე II ქორეპისკოპოსის წინააღმდეგ — „და ძალითა მისითა მიუწვდომელთა ორ წელ წარიხუნა ყოველნი ციხენი კახეთისანი. შეაწყუდია კვირიკე ბოქორძას, და დაუყენნა ციხესა გარშემო მცველნი წელიწადამდე. წარიღო ბოქორძაცა, და დაჰყრა სრულიად ჴერეთი და კახეთი. წარმოიყვანა კვირიკე და დაიჭირა თჳსსა კარსა ჩედა»[18].

ასეთი ხანგრძლივ ბრძოლებს შედეგად არ მოჰყოლია ციხის რღვევა და სრული შოშლა. დაზიანებული ფრაგმენტები ახლით იცვლებოდა, საერთო გეგმა და კომპოზიცია განახლებას ალბათ არ საჭიროებდა.

---

[15] ქ'ც., ტ. I, დასახ. ნაშრომი, გვ. 263.

[16] იქვე, გვ. 269.

[17] იქვე

ბქორძა ციხეზე გაბატონების მიზნით სპეციალურად შექმნილ ნაგებობას „შურის ცხეს" ეწოდებოდა. იგი ბაგრატ III-ის და კახთის ბატონის კვირიკე II-ის შორის ქიშის ხეობაში წარმოებული სამხედრო მოქმედებების, ურყეველად მდგომ ლიწობანის ციხეს შეფის ბრძანებით, „აღაგეს შურის ცხე და ღაუყენეს შინაგან ლიშკარი"

[18] ქ'ც., ტ. I, დასახ. ნაშრომი, გვ. 279.

ბოჭორმის ციხის მფლობელი მეპატრონე ხშირად იცვლებოდა, მაგალითად შეფე ბაგრატის და ალსართანის[19] ბრძოლა XI საუკუნის შუა წლებში ალსართანის გამარჯვებით დამთავრდა, რადგანაც ალსართანი მიერთო სულთანს (მოეტანა დიდი ძღვენი, დაეტევა სჯული და შეპირდა ხარკი) — „და არა იკუსენა ისაკ მკუდრობა აფხაზთა მეფისა, რომელმაც აფხაზთა მეფისავან გაქცეული ფადლონ შეიპყრა, და შეგუარა ბოჭორმას ბაგრატისთჳს. არამედ ძსწრაფლ წარიყვანა და მიჰკუარა ალსართანს თელავს[20]. ხოლო ალსართან მსწრაფლ წარიყვანა ხორნაბუჯს, რამეთუ აფხაზთა მეფისაგან ეშინოდა უკანა ჩამოდგომისა. მიუპყრეს ხორნაბუჯს ფადლონ, და მისცა ხორნაბუჯი. წარიყვანეს არადეთად და მისცა არადეთი ალსართანსვე.

ხოლო ბაგრატ შეშინდა გაშუებას ფადლონისსა, მისცა ბოჭორმა და უჯარმო კახთა და წამოიყვანა ფადლონ. გასუეს ძელსა დი მიუპყრეს ტფილისსა; და აღეს ჴრეულად ტფილისი, რამეთუ მუნ შინა მდგომი კაცი თჳთ გაამხრებას ლაშოდა და არა დაიჭირა ბაგრატ თავისაი ტფილისი, არამედ დმანისს დატეეებული სათლარაბი ძებნა, შემოიყვანა ტფილისად, და მისცა მას ტფილისი. ხოლო თავისად ალიხუნა ციხენი რუსთავი, ფარცხისი, აგარანი, გრიგოლ წმიდაბი, ჭაჭაბიხი და ორმოცდათხი ათასი დრაჰკანი, და მძევალნი ძმისწული მისი, ძე მახუჩასი: და საძთა თავადთა განძისათა"[21].

ეს, როგორია მოვლენათა განვითარება „ქართლის ცხოვრების" მიხედვით. ჯერ მოყვანილი წყაროებიდან შეიძლება შემდეგი დასკვნის გამოტანა: ბოჭორმის ციხე-სიმაგრის X ს-მდე მოუხსენიებლობა სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ მანამდე აქ ციხე არ არსებობდა. რომელი საუკუნიდან ითვლის ბოჭორმა თავის არსებობას? ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა ძნელია, რადგან ბოჭორმა არქეოლოგიური თვალსაზრისით შეუსწავლელია.

პირველად ბოჭორმის ციხის ალნიშვნა, შემდგომ მისი ალება და „ციხედვე დაჭერა" მოხდა X საუკუნის პირველ წლებში (918 წლამდე).

შემდგომ X საუკუნეში, კვირიკე ჭორეპისკოპოსის მმართველობის ხანაში, ბოჭორმა კვლავ მნიშვნელოვან ციხე-სიმაგრედაა მოხსენიებული. აფხაზთა მეფის, გიორგის კახეთში ლაშქრობას მოჰყვა რამდენიმე ციხის ალება. ბოჭორმა კვირიკეს თხოვნით მცირე ხნით დარჩა მის გახმგებლობაში (ე. ი. იგი არ დანგრეულა). მრავალგზის იცვლება პოლიტიკური ვითარება, ხელისუფლება ერთი მეფიდან მეორეზე გადადის, მაგრამ ეს არ აცლის ინტერესს აფხაზთა მეფეებისა კახეთის „საკითხვე". ჩვენთვის მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ ყოველ წელიწადს ახალი ციხეების წართმეული არ ეხება ბოჭორმას, იგი იმდენად მნიშვნელოვანი და სტრატეგიულად გამაგრებული პუნქტია, რომ ძნელად ხდება მისი ალება.

ბაგრატ მეფეს ერთი წელი მცველნი ეყენა ბოჭორმის გარშემო, რათა „წარელო ბოჭორმაცა". ციხის მეპატრონის ანუ მფლობელის შეცვლა ჩვენი ინტერესის სფეროში არ შედის; ციხე მაგარი და შეუვალია, იგი არ ინგრევა, მხოლოდ ზიანდება — აი ის ძირითადი, რაც ციხე-სიმაგრის, როგორც არქიტექტურული კომპლექსის ისტორიის თვალსაზრისით არსებითია ჩვენთვის.

---

19 ალსართან I კახეთს განაგებდა 1058—1084 წლებში.

20 ალსართანის საზაფხულო რეზიდენცია.

21 ქ-ცხ. ტ. 1, დასახ. ნაშრომი, გვ. 312.

XI ს-ში ქორეპისკოპოს ალსართანის მმართველობის დროს ცხე-სიმაგრე კვლავ შეუვალია. აღსანიშნავია, რომ ამ დროს ბოჭორმას იხსენიებენ როგორც დატყვევების ადგილს და არა ალსართანის საცხოვრებელს (ალსართანი თელავში „ზის“). აქედან გამომდინარე, — XI ს-ის შუა წლებში ბოჭორმას პირველობა უკვე დაკარგული აქვს. კახეთის პოლიტიკური ცენტრი ინაცვლებს თელავში.

XVIII საუკუნის შუა ხანებში ერეკლე II „განასრულებს“ ბოჭორმის ციხეს. „ამჟამად არსებულ ნაგებობებს სწორედ ამ ეპოქის მშენებლობის კვალი ამჩნევია“[22].

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ციხე-სიმაგრის შენება და განახლება ნაკლებ საყურადღებო ფაქტი აღმოჩნდა ისტორიკოსისათვის. მაგრამ „სიძლიერე“ ციხემ მისი ინტენსიური ცხოვრების დროს შეიძინა, რაც წყაროებში მისი ხშირი მოხსენიებით დასტურდება[23].

როგორც ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, ციხე ხეროთმოძღვრული ძეგლის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი და მისი ხასიათის განმაპირობებელია ადგილის შერჩევა. განსაკუთრებით ეს ითქმის ციხე-სიმაგრეზე. ბოჭორმის ციხის მშენებლობა ვაზრებულ და ადრიდანვე მოხიშნულ ადგილას მოხდებოდა. ციხემდის ქედის მთიანი ბაილი კარგი თავდასაცავი ადგილია იქ მცხოვრებისათვის და ძნელად მისაღწევი მტრისათვის; ამიტომაც ეს ხაზი იქნა არჩეული ჯერ უკვარძის ციხის ასაშენებლად და შემდგომ ბოჭორმის ციხისთვის. გომბორიდან ჩრდილო-დასავლეთით გაჭიმული ქართლში დიდ სტრატეგიულ მნიშვნელობას ინიჭებდა ამ ადგილს.

ბოჭორმის ციხე გარე კახეთში დღევანდელი საგარეჯოს რაიონში მდებარე მთის მწვერვალზეა აგებული (ერწოს მხარეს) მდინარე იორის ხეობასთან ახლოს. შიდა ციხე (აკროპოლისი) მოიცავს სხვადასხვა ტერასაზე გაბნეულ მრავალ ნაგებობას აქედან წმ. გიორგის სახელობის ეკლესია შეორგანიზებულია. იგი ზუსტად ცენტრში არაა დაშენილი, მაგრამ აკროპოლისის ანსამბლის ხეროთმოძღვრული მახვილია. შიდა ციხე შემოსაზღვრულია გალავნ-ს მონუმენტური კედლებით და გამაგრებული ოთხკუთხა კოშკებით და ნახევარწრიული კონტრფორსებით.

ბოჭორმის ეკლესია აგებულია X საუკუნეში (მოხატულობა — XI - XII სს.)[24] და მიეკუთვნება შრავალაფსიდიანი ეკლესიის ტიპს, კერძოდ, ექვსაფსიდიანია. ღრმა სამკუთხა ნიშებით ექვსივე მასა მკვეთრად გამოყოფა უკსტერიერში და იმეორებს შიგა სივრცის დანაწევრებას (განსხვავებით კაკბის ტაძრისაგან — X—XI საუკუნეთა მიჯნა[25] და ნოყორწმინდისაგან — 1010—1014 წწ.)[26]. აფსიდების ღუნტურ მასებს არღვევს სამხრეთ-დასავლეთით გეგმაში კვადრატული ფორმის კარიბჭე გვიან დადგმული სამრეკლოთი და საერთო აბრისიდან გამოწეული საკურთხეველთ. სამწახნაგა შვერილი გრძივი (აღმოსავ-

---

22 ვ. ბაქრაძე, კახეთის საეკლესიო ნაგებობანი, თბ., 1962, გვ. 40.

23 ბოჭორმის ციხის წარმოშობის საკითხი გაურკვეველადაა მიჩნეული ვ. ბაქრაძის აღნიშნულ შრომაში, X ს-ის დასაწყისში პირველად ბოჭორმის სიმაგრეს მოხსენიება მას დათარიღებას არ ეხებიან.

24 Г. Н. Чубинашвили. დასახ. ნაშრომი, გვ. 416—423.

25 ვ. ბერიძე. კაკბის ტაძარი, ქართული ხელოვნება, ტ. 3, თბ., 1950.

26 Г. Н. Чубинашвили. Кумурдо и Никорцминда, как пример разных этапов развития барокального стиля в грузинском искусстве. Вопросы истории искусства. Исследование и заметки, т. I, Тб., 1970, стр. 253.

ლეთ-დასავლეთი) ღერძის უარყოფა და კარის ჩრდილო-დასავლეთიდან და სამხრეთ-დასავლეთიდან გაკეთება, ბაზს უსვავს და აძლიერებს დინამიკას, კომპოზიციის წრეზე გაშლას და გუმბათჩვეშა სივრცის დომინანტურობას[22].

ტაძარიცა და სამრეკლოც ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველის ცილინდრული მასა ქოლგისებურად მთავრდება, მეორესი სწორხაზოვანი კარნიზით; მეორე მასა გუმბათი და სამრეკლოს ფანჩატურია. ასეთი „დეკორაციული" კომპოზიცია კახეთის ხუროთმოძღვრებაში მძაფრი დისონანსი და ერთეული გამონაკლისია კვეტერის ამავე დროის (X ს.) ტაძართან ერთად.

დღეს ეკლესიას აღარ აქვს ძველებური იერსახე (თუმცა პირველი საშენებლო ფენა ადვილად იკვეთება), ცვლილებები და ახალი ქრონოლოგიური ფენები უხვად ატყვია ტაძარს.

თავისი ხოვრით და მნიშვნელობით შიდა ციხის მეორე ძეგლი, სასახლეა (უფრო ხუსტად მისი ნანგრევები). სასახლე შიდაციხის კიდურა ნაგებობაა, გადაპურებს მცირეოდ ივრის ხეობას და მოხერხებულადაა ჩასაფული მთის კალთაზე. (ნახ. 11). სასახლის მხოლოდ პირველი სართულია შემორჩენილი. იგი ორი დარბაზისგან შედგება, აქედან დასავლეთის, შედარებით მცირეა. სასახლის საერთო სიგრძე 30 მეტრამდეა. დიდი დარბაზის ფართობი 136 კვ. მეტრია (17×8 მმ), მცირე დარბაზისა 104 კვ მეტრი (13×8 მმ). კედლის სისქე ერთ მეტრამდეა. სიმაღლეში კი ოთხ მეტრს აღწევს. შესაძლებელია სასახლის ორსართულიანობის ვარაუდი.

დღეს ბოჭორძის სასახლის საშხრეთი კუდლით და განიე კედლების ფრაგმენტებით შეგვიძლია გარკვეული დასკვნების გამოტანა — როგორი იყო მისი კომპოზიციური მონახაზი, რა კონსტრუქციული ელემენტები გამოიყენეს სასახლის მშენებლობისათვის.

დიდი დარბაზის ფასადის ცენტრში ბუხარია მოწყობილი. მისი ნახევარწრიული მასა მძლავრად გამოდის საერთო სიბრტყიდან და ზემოთკენ თანდათანობით ვიწროვდება, მის ორსავე მხარეს ნახევარწრიული ფორმის სარკმელთა ჭრილებია, ცოტა დაშორებით — კი კარია. აღმოსავლეთის კარი გახიერია და თანდაყოლილ კალიმურვით მთავრდება, დასავლეთისა — შედარებით მომცროა და პორიზონტალური გადახურვა აქვს. სასახლის ჩრდილოეთის კედელი ხელოვნურად ჩაჭრილ პორცეს მოუყვება პირველ სართულზე.

სასახლის დასავლეთის მონაკვეთის, მცირე დარბაზი, რომელიც შედარებით უკეთესადაა ნაგები ვიდრე დიდი დარბაზი, სამხრეთით იმეორებს დიდი დარბაზის ფასადს, იმ განსხვავებით რომ (მისი სიმცირის გამო) ცენტრში ამოყვანილი ბუხრის (სიგანით 120 სმ, სიღრმე 130 სმ მხოლოდ დასავლეთით იჭრება ერთი სარკმელი, აღმოსავლეთით კი — კარი. დასავლეთის განიე კედელშიც მოწყობილი ყოფილა შესასვლელი. დარბაზები ინტერიერში ერთდებოდა კიდევ კარით (გამყოფი კედელი ნაწილობრივ მორღვეულია და კარიც ჩამონგრეული).

სასახლის საშენ მასალად გამოყენებულია ყორე ქვა[23], თაღები თლილი ქვითაა ნაწყობი, ზოგჯერ თაღი ორმაგია. უხეში საშენი მასალის მიუხედავად კედლებს სუფთად აწყობს მშენებელი, იცავს პორიზონტალურ რიგებს და ალ-

---

[22] ვ. ბერიძე ეკლესიებს ძველი ტიპის ტეტრაკონქის ვარიანტად მიიჩნევს. ვ. ბ ე რ ი ძ ე, ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, თბ., 1974, გვ. 42.

[23] ბოჭორძის ეკლესია შირიმის კვლევებითაა მოპირკეთებული.

წყვს ტექტონიკურ სიმწყობრეს. გვხვდება რიყის ქვაც, მისით აშოყვანილია ერთ-ერთი თაღი.

შემორჩენილი ფრაგმენტების მიხედვით აღწერილი სასახლე გამორჩევა მთელი რიგი თავისებურებებით, კერძოდ, ნეკრესისა და ჭერემის სასახლეთა მსგავსად ბოქორძის სასახლეც მთის განაპირა ბორცვზე საგანგებოდ შერჩეულ ადგილასაა აგებული. აქედან გამომდინარე სასახლისთვის საგანგებო ადგილის შერჩევა განხილულ სასახლეებში იმდენად ერთნაირია, რომ შეიძლება ფიქრი უკვე გარკვეულ ტრადიციაზეც

სასახლის კომპოზიციის გრძივი ღერძი ორ არათანაბარ ნაწილად დაიყო (მცირე და დიდ დარბაზებად). გრძივი ღერძის შესაბამისად მთავარი ფასადი სამხრეთით მოეწყო და სარკმელთა და კართა ჭრილებით „გართულდა“ (ერთმანეთის ბრინაკლეობით გვხვდება თალოვანი და პორიზონტალური გადახურვა კარის ღიობებში) აღნიშნულ ფასადში მკვეთრ ვერტიკალურ მასებად წარმოჩენილი ორი ბეიბარი განსილული ჯგუფის სასახლეებში პირველად გვხვდება. მომდევნო ხანის სასახლეებისათვის კი ორგანულია, მხოლოდ ბოქორძისგან განსხვავებით ვანთასა და ვაჩნაძიანში დიდი დარბაზის ჩრდილოეთს და პატარა დარბაზის დასავლეთ კედელში თავსდება.

განსხვავებული ზომის დარბაზები ფასადზე ერთიანდება, მაგრამ თუითეულისთვის მოძებნილი სიმეტრია კარ-სარკმელთა და მასათა განაწილებაში ველთ ერთიანდება, ამიტომ მთლიანობაში ფასადი ასიმეტრიულად განაწილებულ სიმრტყედ რჩება.

აქვე აღვნიშნავთ შიდა სივრცისა და გარე მასების თანხვედრას შემორჩენილი ფრაგმენტების საფუძველზე. ტექტონიკის ფუნქციური პირველადობის წარმოჩენას. დეკორაციულობის სრულ უარყოფას (განსხვავებით აქვე ძველთა ნეკრესისგან) და საშენებლო მასალად ყორე ქვის გამოყენებას, სუფთა წყობით და პორიზონტალური რიგების ხაზგასმით (თლილი ქვა მხოლოდ თაღების ამოყვანასა იხმარება).

ყოველივე ზემოთქმული გვაძლევს საშუალებას სასახლე შეგაფეოდალური ხანის ძეგლთა რიგში ჩავაყენოთ და IX—X საუკუნეთა მიჯნით დავათარიღოთ.

სასახლეთა აღწერის დროს აღვნიშნეთ მათი დაკნულობა. უყველაზე უკეთ ნეკრესის ეპისკოპოსთა სასახლეა შემორჩენილი[22], რაც განსაზღვრა ძეგლზე დროულად ჩატარებულმა რესტავრაციამ. კარგად იკვეთება სასახლის მიმართება საკულტო ნაგებობებთან, რომელსაც ეს კომპლექსი მოიცავს; თავისი ხუროთმოძღვრული მნიშვნელობით საერო ნაგებობები არ ჩამოუვარდება საკულტოს. უველა კონსტრუქციული ელემენტი, რომელსაც გარკვეული დრო აუენებს მშენებელთა წინაშე ერთდროულად გამოიყენება ორივეში.

ჭერემის სასახლე ნაკლებად მეტყველია, რადგან ერთი კედელი და ისიც მისი ცენტრალური ნაწილის ფრაგმენტი, ცოტას იძლევა სასახლის საერთო კომპოზიციური თავისებურების წარმოსაჩენად. ძნელია სასახლის საკულტო ნაგებობებთან დამოკიდებულება — თანადგომობის ალბათ.

მსგავს შემთხვევასთან გვაქვს საქმე ბოქორძეშიც. სასახლე, ფაქტობრივად სამხრეთის პირველი სართულის კედლით არის წარმოდგენილი, ხოლო ჩრდილოეთის კედელი ერთ მეტრამდეა შემორჩენილი. იგი მიშენებულია კლდის

---

[22] დ. ჯანაშვილი, ნეკრესის ეპისკოპოსის სასახლე, „მწიგნობარი“, ისტორიის სერია № 4, თბ., 1969.

ქანზე და ნეკრესის სასახლის მსგავსად სასახლის სართულები ორ ტერასად ნაწილდება. არის განივი კედლების ფრაგმენტებიც.

საერთო შეხედულებაში, სასახლე ხეროთმოძღვრულ კომპლექსში განაპირა ნაგებობას წარმოადგენს. ადგილის შერჩევა ტრადიციულად ერთნაირად ხდება - სასახლე კომპლექსის მზღუდავია, საიდანაც კარგად იწერება ლანდშაფტში და აყალიბებს ხეროთმოძღვრული კომპლექსის ძირითად საბეს. გაშლილი სივრცე და მდინარეთა ხეობები თვალთახედვისათვის კარგი არეალია

სასახლეთა კომპოზიციაში განმსაზღვრელია მათი გრძივი, მართკუთხედად მიახლოებული გეგმა. ნეკრესში შეტია განივი კედლებით და ტიხრებით დანაწევრებული სივრცე, ბოჭორმაში კი სასახლე ორ არათანაბარ ნაწილად იყოფა, ისე როგორც შემდგომ ხანის სასახლეში (ვანთა, ეკლესიანი)

ნეკრესის ეპისკოპოსთა სასახლის მაგალითი ერთადერთი შემთხვევაა პირველ და ძეირე სართულების ტოლფასოვანი და ერთნაირი ზომის სარკმლების წარმოდგენით (სხვა სასახლეებში სარკმელთა ზომების ცვალებადობა მკვეთრად გამოყოფს სართულებს და უპირატესობას ანიჭებს მეორე სართულს) ჰერეში შემორჩენილი საძხრეთი კედლის ცენტრი დიდი ღიობითაა გახსნილი, შემდეგ იმავე პორიზონტალზე ერთმანეთის სიმეტრიულად ორსავ მხარეს მიეკართება ვიწრო სარკმლები. მეორე სართულზე კედელ სიმეტრიულად ნაწილდება სწორკუთხა ფორმის ღიობები, რომელთა დონე მაჩსიმალურადაა ძირითლებული იატაკის დონეს (ახლა ღიობები საკმაოდ დაქვეითებულია ამოშენებულ) და თავისი ზომებით გამოარჩევს მეორე სართულის განსაკუთრებულობას. ბოჭორმის სასახლის პირველი სართულის შემორჩენილი სიმაღლე და მასში გაჭრილი კარ-სარკმელთა ღიობების ზომები გვირჩენებს, რომ ხეკრესისგან განსხვავებით და ჰერეშის მსგავსად აქცენტი მეორე სართულზე კეთდებოდა. პირველი სართულის სადა სიბრტყე სარკმელთა მცირე ზომის ჭრილით შემცველში ხანის სასახლეებში განსხვავებული ხასიათის მეორე სართულს იძლევა, კედლად, მაქსიმალურად გახსნილს, საზეიმოს, გამორჩეულს. ეს შომენტ ნებას გვაძლევს ბოჭორმის სასახლეშიც სართულების განსხვავებული მნიშვნელობა ვეძარაუდოთ. ჩაკეტილი პირველი და გახსნილი მეორე სართული გამოიცხადეს საცხოვრებლის როგორც ერთნაირ ფუნქციას, ისე მის ერთნაირ ხასიათს. ტოლფასი სართული ორსართულიან შენობაში ძნელად „გაძლება", იგი უფრო სამოთხე სართულიან შენობაში შეიძლება განხორციელდეს. შესაძლებელია ამით აიხსნას შემდგომში, სასახლეების სართულიანობის ტრადიციულად, მხოლოდ ასეთი გადაწყვეტა.

ე. ი. როგორც აღვნიშნეთ სასახლეთა სართულიანობა ორს არ სცილდება. თუ ნეკრესში ორივეს თანაბრად გამოყოფს ხეროთმოძღვარი, ჰერეშში საფიქრებელია, რომ ცენტრიდან იწყებდეს ორივე სართულის სარკმელთა სიმეტრიულ განაწილებას. ცენტრში გაჭრილი სარკმლები ზომებში უთანაბრდება ერთმანეთს, ღიანარჩენი კი - განსხვავდება, ე. ი. გაჩნდა პორიზონტალზე სართულების წარმოჩენისას განსხვავება და იმავ დროს ვერტიკალზე დამშვენდა დიდი ზომის სარკმლებით სართულები დაუკავშირდა ერთმანეთს და დაუპირისპირდა პორიზონტალს. ბოჭორმის მაგალითი უნდა აგრძელებდეს განვითარების ხაზს. რომელსაც ნეკრესის მსგავსად სარკმელთა პორიზონტალური გაშლა მოსდევს, ჰერეშისაგან განსხვავებით ვერტიკალის უარყოფა და მოშდეგნო

ხანის სასახლეთა გადაწყვეტის ვათვალისწინებით, სართულებზე სარკმელთა მკვეთრად განსხვავებული ზომებით წარმოდგენა.

ნეკრესის სასახლის მდებარეობამ განსაზღვრა მთავარი კარის დასავლეთის ეზოსკენ გაჭრა. ჩრდილოეთის მხრიდან სასახლისთვის მეორე სართულის დონეზე არსებული კარი დაშხვარეა. ჭერემის სასახლეში რაკი კარი სამხრეთით არაა, უნდა ვივარაუდოთ მისი არსებობა როგორც დასავლეთით, ისე ჩრდილოეთით. აქ მხრივ ბოჭორმის სასახლე სრულიად განსაკუთრებულია - გვაქვს სამი კარი, აქედან აღმოსავლეთის დარბაზში ორი კარია პორტიკოსტალური და თაღოვანი დაბოლოებით და კვლავ თაღოვანი კარი (მესამე) დასავლეთის დარბაზში. იგი ემსგავსება ვანთის და ყაჩაღიანის სასახლეთა სამხრეთი ფასადის გადაწყვეტას, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ამ სასახლეებში კარის ჭრილების დატანება უფრო გამართლებულია, რადგან მისასვლელი ტერასა ფართოა და მოსახერხებელი.

ნეკრესში სასახლის პირველი სართულის ინტერიერის აღქმა დასავლეთ-აღმოსავლეთის ღერძზე თანდათან ერთი მიმართულებით ხდება, ძირითადად გარე ბანის გრძივ ფორმას ზუსტად მიუყვება შიდა სივრცე. ესაა აფსიდული სისტემის თავისებური ვარიანტი, ჭერემის სასახლეში ძნელდება ინტერიერის თავისებურებებზე მსჯელობა, მაგრამ ალვნიშნავთ, რომ კედლის პირველი სართულის რიტმულად, ნალისებური მოხაზულობის თაღთა რიგით დამუშავება მიმანიშნებელია გრძივი ღერძის განსაკუთრებული მნიშვნელობაზე, ისე როგორც ნეკრესში. ბოჭორმის სასახლის ხუროთმოძღვარი განსხვავებულად უდგება შიდა სივრცის და გარე მასის ორგანიზაციას. გრძივ კედელში სამი კარის დატანება, შესაბამისად ჰორიზონტალურ ღერძს, გადაჭიმული ღერძები აბრკოლებს აღმოსავლეთ-დასავლეთის მიმართულებას. სივრცე დარბაზში ვერტიკალზე „შენდება", იძენს ცენტრულ ხასიათს. ამასთან სასახლის ორ არათანაბარ ნაწილად გაყოფაც შიდა სივრცეს კიდევ უფრო ანაწევრებს და შეუთანხმებელს ხდის გარე მასასთან, წინა ორი სასახლისგან განსხვავებით, რომლებშიც აღნიშნული იდენტურობა მახასიათებელი და ინდივიდუალური თავისებურებაა.

ნეკრესის სასახლის რვაკუთხა სვეტი ის მაგალითია, რომლის საფუძველზეც დაჯერებულად უნდა წარმოვიდგინოთ შემდგომი ხანის ყველა სასახლის პირველი სართულის შიდა სივრცის ორგანიზაცია, რომელსაც შემდგომში იყალთოს აკადემიაში შემორჩენილი სვეტის ბაზაც ემატება. პირველ სართულზე სვეტების არსებობა სართულშორისი გადახურვის ნალის შემცირებას და მისი სიმტკიცისათვის აუცილებელია. აღნიშნული მაგალითის მიხედვით, სვეტების არსებობის ვარაუდი სწორია მით უფრო, რომ შემდგომი ხანის სასახლეებში გადახურვის ნალის სიგანე განსაკუთრებულად იზრდება.

ნეკრესის სასახლის ფასადებიდან, დასავლეთმა „დაისაკუთრა" პორტალობა, დიდი ყურადღება ეთმობა სამხრეთის ფასადის გაფორმებასაც. შემდგომი ხანის სასახლეებში აღნიშნული პირველობა გადანაცვლებს აღმოსავლეთით და მასთან დარჩება სამხრეთ ფასადის მნიშვნელობაც. როგორი იყო ვიწრო ფასადები ჭერემში და ბოჭორმაში არ ვიცით. სამხრეთი ფასადის დამუშავება კი სხვანაირია ზემოაღნიშნულ ძეგლებში. თუ ნეკრესის მაგალითს კიდევ ერთხელ გავიხსენებთ დავინახავთ, რომ სამხრეთი ფასადის დანაწევრება ორ რეგისტრად მოწყობილი სარკმელთა ღიობებით ხდება, მისი რიტმი არსად არ ირღვევა. ჭერემის კედელი კი, პირველ რიგში ტრაპეციის ფორმის მასიური შეუბილით

იყოფა ვერტიკალზე, შემდეგ სარკმელთა რიგით ჰორიზონტალურ ღერძზე. ბოჭორმის ოსტატი, სრულიად არ ერიდება ნახევარწრიული შვერილი მასის ჩვენებას, მას ორი ბუხარი ამოუყავს სამხრეთის ფასადზე. აღვნიშნავთ, რომ ეს ნახევარწრეები შესაბამისი დარბაზების ცენტრშია გაკეთებული, ამ მასებით ხდება კომპოზიციური განაწილება სამხრეთი კედლის აღმოსავლეთი და დასავლეთი მხარისა, თითოეული დარბაზისათვის ფასადზე სიმეტრიულად განაწილება (ბუხრის ორსავე მხარეს) კარ-სარკმელთა ჭრილისა საერთოში გარკვეულ ასიმეტრიას იწვევს.

ნეკრესის სასახლეში ბუხრის უკონლობა სხვა სასახლეებთან შედარებით გაშონაკლისია. ბოჭორმაში კი მათი სამხრეთით მოთავსებაა ეჭვეული, შემდგომ სასახლეების ჩრდილოეთის და დასავლეთის კედლებში როგორ გადანაცვლებს. ჭერეშში ტრაპეციის ფორმის შვერილი მასა ბუხრის ასოციაციას იწვევს ფასადის შორიდან აღქმისას.

უდავოა ნეკრესის და ბოჭორმის ჩრდილოეთი ფასადის მსგავსება იმ ნიშნით, რომ პირველ სართულზე, ორივე ჩაჭრილია ფერდობში, ამიტომ მასი მხოლოდ მეორე სართულის სიმაღლე იძენს დამოუკიდებლობას.

ნეკრესის სასახლის კედლების გარე და შიდა თანხვედრას უპირისპირდება ჭერეშის სასახლის კედელზე მათი შეუსაბამობა. ამ უკანასკნელში მეტია დეკორაციულობა (ნალისებური მოხაზულობის თაღედი, შეცვლილი ქვის წყობით ხათლად წარმოჩენილი პილასტრები მარტივი კაპიტელებით. თაღში ჩაჭრილი ნიშები და შემდეგ სარკმლები. ცენტრალურ სარკმლებში ერთ ვერტიკალზე აღმოჩნდა, ანუ კედლის მნიშვნელოვანი შელრმაებით შექმნილი დამატებითი სათავსის შეწყობა, რომელიც ორსავე მხარეს შრგვალი კოლონებით იყო შემკული და კაპიტელებით დამთავრებული)[30], რაც დიდ მსგავსებას ამჟღავნებს ნეკრესის მონასტრის სატრაპეზოს ინტერიერის გაფორმებასთან. სატრაპეზოში ინტერიერი გაფორმებულია დეკორაციული თაღედით და ნიშებით, რომელიც სამოძღვრებლო ფუნქციის გარდა (ნეკრესის სასახლისგან განსხვავებით) მხატვრულ-დეკორაციულ ხასიათს ანიჭებს მას. თაღში ჩაჭრილი ნიშები სატრაპეზოში მოგვაგონებს, თაღში ჩაჭრილ სარკმელს — ჭერეშში. თაღში ჩაჭრილი კარ- კი, ალკოვში ჩაჭრილ სარკმელს. სატრაპეზოს ექსტერიერზე გამოდის გლუვი და სადა სიბრტყე, ჭერეშის სასახლის კედლის შიდა დეკორაციული გადაწყვეტაც რადიკალურად ეწინააღმდეგება ექსტერიერის, სისადავე, კედლის სიბრტყე წამყვანია სასახლის მხატვრული სახის წარმოდგენისას.

მოგვიანებით (XVIII საუკუნეში) საბა ტფილისელის სასახლეში ბეთლემიშნული მომენტი ინტერიერის გაფორმების განმსაზღვრელ დეკორაციულ მოტივად წარმოგვიდგება და სასახლეთა გაფორმების წამყვან თემად გადაიქცევა.

ბოჭორმის სასახლის შემორჩენილი ნაწილი არაა მორთული თუ არ ჩავთვლით თაღის ორსაფეხურიანი დამუშავების თავისებურებას, რაც განასხვავებს მას ხერთვისის ციხის ანსამბლში არსებული წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიის მხატვრული გადაწყვეტისაგან.

ნეკრესში გვაქვს დიდი ღიადი სარკმლისა. ჭერეშის სასახლეში სარკმელთა ზომები კლებულობს, მეტი მნიშვნელობა ენიჭება დეკორაციულ თაღებს,

---

30 მსგავსი სვეტი გვაქვს ჭერეშის სამეფოსასახლის ბაზილიკის საკურთხეველის კანკელის ჩრდილოეთის კუთხეში, სასახლეში კი კოლონის კაპიტელებიდან შემორჩენილი.

რომელიც ჭარბობს სარკმლის ზომებს. თუმც ისიც აღსანიშნავია, რომ ჭერემის ოსტატისთვისაც ახლობელია დიდი ღიობებით ფასადის დანაწევრება და შესაბამისად ამისა ინტერიერის გაცხოველება.

ნეკრესში ნალისებური პოხაბულობის თაღები წაჰყვანი თემაა ეპისკოპოსის სასახლის კონსტრუქციაში. თაღის ნალისებურ ფორმას შორომის ე. წ. კარტელი ქმნის და უფრო თვალსაჩინოებს მას. ჭერემშიც მხოლოდ ნალისებური პოხაბულობის თაღებია. ბოჭორმაში კი თაღებს ნახევარწრიული ფორმა აქვთ (გვხვდება ორსაფეხურიანი თაღიც) და სხვა თავისებურებებთან ერთად გამოარჩევს ამ ძეგლს კონსტრუქციის ახლებური ფორმით.

შედარებით რთულია, და ამდენად, განსხვავებული ნეკრესის სასახლის ერთ-ერთი დარბაზის გადახურვა — იგი კამაროვანია. ასეთი კონსტრუქცია გადახურვისა მხოლოდ ნეკრესში გვხვდება და სვეტის მსგავსად მას ტრადიციულ გამოყენებას და არსებობას განსაზღვრავს მომავალში. ედარად ერთდროულად არსებობდა პოლიხრომატული კოჭოვანი გადახურვა კამაროვანთან. გარედან სასახლეები ორფერდაქანობიანი სახურავით იქნებოდა დასრულებული (ნეკრესში და სხვა სასახლეებშიც ვიწრო ფასადებს შერჩენილი აქვთ ფრონტონის ფორმა).

ნეკრესში და ჭერემში საშენ მასალად გამოყენებულია ადგილობრივ მოპოვებული ნატეხი ქვა. ის ფაქტი, რომ ძეგლებში არ არის დაცული თარახული წყობა და შენების დროს ნახმარი ხსნარი გვხვდება ქვების ზედაპირზეც (განსაკუთრებით ნეკრესში), აჩენს ვარაუდს, რომ ძეგლის ფასადები შელესილი იყო. ტრადიცია საფასადო შელესილობისა კახეთში გვაქვს საფასადო შელესილობაში ვგულისხმობთ უფრო ქვების შემოლესვას, რაც ძნახველს დარღვეული ჰორიზონტალური რიგების წყვეთის შესაძლებლობას უსპობს. ასეთი შელესილობა ფასადს მეტ-ნაკლებად ამთლიანებს, რაც უკრავს ხელაპარის სიბრტყეს და ამაკრებს მას. ამასთან არ მალავს საშენ მასალას, რაც თავისთავად კედლის ცხოველსატყლობის წარმოჩენის ერთ-ერთი პირობაა. ბოჭორმაში საშენი მასალა რიყის ქვაა, მისი უხეში ფორმის მიუხედავად კედლები სუფთადაა აწყობილი, დაცულია ჰორიზონტალური რიგები, თაღები თლილი ქვითაა ნაწყობი (გვხვდება რიყის ქვით ამოყვანილი თაღიც) და შესაბამისად ამისა მაღწეულია ტექტონიკური სიწყობრე.

ნეკრესის, ჭერემის და ბოჭორმის სასახლეები ერთ ჯგუფად პირველმა აღნერთო ნიშანმა გააერთიანა. მათი ცუდი დაცულობა ხელს გვიშლის როგორც კონკრეტული ამოცანების, ისე ეპოქის შიერ წაყენებული ზოგადი კანონების უფრო სრულ დანახვაში. სამივე ძეგლი ერთმანეთისგან განსხვავდება, და რაც უველაზე მნიშვნელოვანია, არსებული მონაცემების საფუძველზე მეღავნდება შეუსაბამობის სხვადასხვა ღრმა, ამასთან, გარკვეული თანმიმდევრობა იგრძნობა ასლებური მოთხოვნილების გამო დასმული ამოცანების განსხვავებულ გადაწყვეტაში.

ამგვარად, თუ გავითვალისწინებთ ზემოაღნიშნულ გარემოებებს, პირველი ჯგუფის სასახლეთა[1] თარიღი VIII—IX საუკუნეებს არ უნდა გასცილდეს.

---

[1] მეორე ჯგუფში ვაერთიანებთ ვანთის, ეძნაძანის და ველისციხის დეკორატიული სასახლეებს (X ს.), შესაძლოა ეს — კვეტერის და თარხუნის ცხოველების მეფის სასახლეები და იყალთოს აკადემიის (XI—XII სის. 20-იან წლებამდე).

Д. З. ВАЧНАДЗЕ

ДВОРЦЫ В ЧЕРЕМИ И БОЧОРМЕ

Резюме

В статье рассмотрены епископский дворец в Череми и царский дворец в Бочорме эпохи средневековья. Их плохая сохранность и скудность материала для датировки осложняет выявление общей композиционной особенности дворцов. По художественно-архитектурному анализу вышеотмеченные памятники мы датировали VIII - IX веками, отсюда строительство Некреси предполагаем после выделения Кахетии в независимое княжество, от хорепископа Григория (787—827 гг.) до хорепископа Фадла I Аревманели (конец IX века); Черемский епископский дворец датируем 50-ми годами IX века; а Бочормский царский дворец — рубежом IX—X веков. Бочормская или Орчобская крепость, впервые упомянутая в летописи при битве Квирика I и Адарнаса, является одним из важнейших пунктов Кахетинско-Эретинской битвы при Фадла II и Квирике II, последний обитает тут же.

В заключении сформирована особенность каждого дворца (выбор места в архитектурном ансамбле, продолговатый, приближенный к прямоугольнику план, двухэтажность, анфиладный принцип распределения залов, своды подковообразного очертания), их сходство все три дворца объединяет в единую группу.

D. VACHNADZE

THE PALACES OF CHEREMI AND BOCHORMA

Summary

In the article the author discusses the Episcopal Palace in Cheremi and the Royal Palace in Bochorma of the medieval epoch. Their poor safekeeping and lack of materials for dating them cause certain difficulties in revealing general compositional peculiarities of these palaces. The artistical and architectural analysis testify to the fact that the mentioned monuments date back to the 8th—9th centuries. We assume that Nekressi was built after Kakheti had been formed into an independant principality—from the period of Archbishop Grigoli (787—827) to the period of Archbishop Fadla I Arevmaneli (end of the 9th century): Cheremi Episcopal Palace is dated to the fifties of the 9th century, as for Bochorma Royal Palace it is dated to the end of the 9th—and the beginning of the 10th century. Bochorma or Orchobi Fortress first mentioned in the annals of the battle of Kvirikė I and Adarnasė represents one of the most significant points of the Kakheti - Hereti battle under Fadla II and Kvirikė II; the last one dwells in the same place.

The peculiarities of each palace (the choice of place in the architectural complex, an oblong plan approximate to the rectangular, two-storeyed buildings, suite of halls, archs of horseshoe-shaped outline) are formulated in the conclusion. Their likeness unites these three palaces in the single group.

წარმოდგენილია თბილისის ა. ჯავახიშვილის სახ. სახელმწიფო უნივერსიტეტის ხელოვნების ისტორიის კათედრის

აკად. ნ. ბერძენიშვილის ნიკოლოზ ბერძენიშვილის გამოუქვეყნებელი ნარკვევი „მოლაშქრეობა"

აკად. ნ. ბერძენიშვილის პირად საარქივო ფონდში, რომელიც ქ. ქუთაისის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტშია დაცული, გარდა მეცნიერის მიერ თავისივე სიცოცხლეში გამოქვეყნებულ, ან მის გარდაცვალების შემდეგ მისივე შრომების სერიაში — „საქართველოს ისტორიის საკითხები" (ჯერჯერობით გამოიცა 11 წიგნი) გამოქვეყნებული ნაშრომების და მასალების დედნებისა კიდევ დაცულია თვით ნ. ბერძენიშვილის მიერვე ცალკე საქაღალდეებში სისტემატიზებული ან შეჭრილიკურად თავმოყრილი დიდძალი საარქივო მასალა.

ეს მასალა ასახავს ავტორის ნაშრომებს მისი მეცნიერულ ასპარეზზე გამოსვლის დროიდან (20-იანი წლები) სიცოცხლის უკანასკნელ წლებამდე. აქ თავმოყრილია საქართველოს ისტორიის საკითხებზე მუშაობისას შეგროვებული წყაროები, ამონაწერები ამ წყაროებიდან, შენიშვნები, დაკვირვებები და ხშირ შემთხვევაში თეორიული ხასიათის განმაზოგადებელი ნარკვევები. ამ უკანასკნელებს დღესაც დიდი მნიშვნელობა აქვთ საქართველოს ისტორიის მთელი რიგი საკითხების გადასაჭრელად, მით უმეტეს, რომ ბევრი პრობლემა დღესაც საკამათოა და ბოლომდე შესწავლას მოითხოვს.

ერთ-ერთ ასეთ ჯერ კიდევ ბოლომდე შეუსწავლელ პრობლემად ჩვენ გვესახება საქართველოში სამხედრო საქმის ორგანიზაცია და მასთან დაკავშირებული საკითხები.

მართალია, ამ პრობლემას თუ მის ცალკეულ ასპექტებს მკვლევარნი არაერთგზის შეხებიან ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის პოლიტიკური თუ სოციალურ-ეკონომიკური საკითხების გაშლქებისას. გამოქვეყნდა საგანგებო მონოგრაფიული შრომებიც[1]

• ნარკვევი გამოსაქვეყნებლად წარმოადგინა პროფ. ე. ხოშტარია-ბრისკინ; ტექსტი სასტამბოდ მოამზადა ქ. კვეზერიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის უფროსმა მეცნიერმა თანამშრომელმა, აკად. ნ. ბერძენიშვილის კაბინეტის გამგემ დ. ლიპარტელიანმა (ნ. ბერძენიშვილის არქივი, საქაღალდე № 240, ე.ნ. შიფრი ბ-1-18).

[1] იხ. კ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში („ლაშქარ-ნადირობა" და მისი სოციალური არსი), თბ., 1979. И. И. Джорджадзе. История военного искусства Грузии. Тб., 1989. Г. З. Анчабадзе. Источниковедческие проблемы военной истории. Грузии, Тб., 1990

საკითხის ზოგიერთი მეთოდოლოგიური ასპექტი განხილულია წერილებში: ე. ხოშტარია, ფეოდალურ საქართველოში სამხედრო საქმის ისტორიის შესწავლისათვის (ფეოდალური ლაშქრის სოციალური შემადგენლობის შესახებ), „მაცნე", ისტორიის სერია, № 4, 1979; ე. ხოშტარია-ბრისკინი, თანამედროვე ქართული მეცნიერების ზოგიერთი პრობლემის მეთოდოლოგიური ასპექტები, „მაცნე", ისტორიის სერია, № 3, 1988.

მაგრამ, ვფიქრობთ, პრობლემის ძირეული საკითხი, კერძოდ, ქართული ფეოდალური ლაშქრის ორგანიზაციის ბუნება და ხასიათი ჯერ კიდევ ბოლომდე გაუხსნელია.

ქვემოთ მკითხველს ვთავაზობთ აკად. ნ. ბერძენიშვილის არქივში დაცულ მცირე ნარკვევს „მოლაშქრეობის" შესახებ, რომელიც წარმოადგენს მეცნიერის დაკვირვებას საქართველოში მოლაშქრეთა ფენის აღმოცენების, მისი პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური სტატუსის, ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარებასთან კავშირში ამ ფენის ევოლუციის შესახებ.

ჩანს, ამ ნარკვევს ავტორი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა, რაზეც მიუთითებს ბოლოში მიწერილი სიტყვები: „დავწერე ერთ სალამოს და ზეპირად. დამუშავება უნდა. კარგი ჩანს". თვით ტექსტში კი ერთ-ერთი დებულების ბოლოს ჟრჩხილებში წერია „ევრიკა". იგივე აწერია საჭადალდეს, სადაც ეს მასალა იყო დაცული. ტექსტს აქვს ავტორისეული პაგინაცია წითელი ფანქრით (12 ფურც.), ხოლო პირველ ფურცელზე ამავე ფანქრით მისივე ხელით დიდად აწერია — „XV ს-ში".

გარდა იმისა, რომ წარმოდგენილი ნარკვევი შესაძლებლობას გვაძლევს ჩავიხედოთ ნ. ბერძენიშვილის მეცნიერულ „სამზარეულოში", იგი ბევრ საინტერესო საკითხს სვამს და წყვეტს კიდეც დასმული პრობლემიდან.

ჟურნალ „მაცნეს", ისტორიის სერიის რედაქცია სთხოვს სპეციალისტებს გამოეხმაურონ აკად. ნ. ბერძენიშვილის ნარკვევს წერილებით, რომლებიც მიძღვნილი იქნება ფეოდალურ საქართველოში სამხედრო საქმის ორგანიზაციის საკითხებისადმი. წარმოდგენილი წერილების მოცულობა არ უნდა აღემატებოდეს ნახევარ თაბახს. განხილვის შედეგები შეჯამებული იქნება რედკოლეგიის მიერ.

[ნ. ბერძენიშვილი, „მოლაშქრეობის" შესახებ]

ვასალურთიერთობა, პოლიტიკური მესაჭეობა ხელმწიფეს ავალებს ერმრავლობაზე იზრუნოს, მოლაშქრის სრულ ფუძიანობაზე იზრუნოს და ხელი შეუშალოს ფუძეთა დაქუცმაცებას, ეკონომიური უთანასწორობის გაღრმავებას. როგორ უნდა გვიყოთ „ცხრაას ვლეხსა სრულსა მიწის მქონებელსა" და სხვა, რაც არ უნდა იყოს, ერთი აშკარაა, რომ მოლაშქრეობა ფუძის ქონებასთან არის დაკავშირებული — სრული მიწის ქონებასთან. ამიტომ ამ სრული მიწიანობის ირღვევა და ძის ნიადაგზე უმიწობის, ნახევარმიწიანობის თუ მრავალმიწიანობის შექმნა ხელს შეუშლის, ვნებს მოლაშქრეობას. შეიძლება მონღოლების მიერ შემოტანილი ახალი ეკ ის იყო, რომ მათ ცხრაზე ერთი გაიყვანეს, თუმცა კოპერაცია „თანაშთასადებელი" ბეჭის სამართალმაც იც ს და ქართულ ცხოვრებისათვის ნიშანდობლივი ჩანს. ამის მაგალითის მსგავსი ჩვენ ევროპაშიც გვხვდება, როცა სპარსეთში ნოქრად მიდიან ღვთისაგან და არაბოლო (თუშეთიდან სახლიდან).

შეიძლება ეს კოოპერაცია ქართულია, მაგრამ იმ შემთხვევაში, თუ ჭედზე ქაცი უნდა გაეიდეს?

იმ ფორმულიდან თითქო ისე გამოდის, რომ მოლაშქრეობის მოვალეა სრულმიწიანი გლეხი, ე. ი. საშუალო და საგვადასახადო ერთეულის მოვალე და არა ისე უნდა გავიგოთ, თითქო მონღოლებმა ყველა გლეხი გაასრულმიწიანეს, გაათანასწორეს, ან კიდევ თეორიული მიწები დაადგინეს (-რიცხვი) და ამ მიწებიდან მოითხოვეს მოლაშქრე — ცხრიდან ერთი, ხოლო თუ როგორ დანაწილდებოდა ეს ტერიტორიულად სხვადასხვა რაოდენობის მიწის მქონებელ მოსახლეობაზე. ეს მათთვის სულ ერთი იყო. ეს რომ ასე ყოფილიყო, იტყოდა კიდეყაც ამის შესახებ ქართველი ისტორიკოსი. აქ, უნდა ვიფიქროთ, საქმე უფრო მარტივად იყო. მოლაშქრეობის ქართული წესის თანახმად ლაშქრობდა ის (გლეხი-მოლაშქრე), ვისაც სრული მიწა ჰქონდა ანუ, გვიანი ტერმინოლოგიით, ვინც სრული კომლი იყო. ეს იყო ძველიდანვე მოქმედი წესი („ეკლესია"), ე. ი. ჯერ კიდევ იმ დროიდან, როცა მოლაშქრე იყო ერისგანი, ერთვანი (ამ ეროვნულ — ქვეყნის თანდათან გამოეყო მკვდარი — ცხენ-თორსიანი-ჯაჭვ-ჩაბალახოსანი-აბნაური. შემდეგ კი ეს ერი საერთოდ ცხენზე შეჯდა. ეს იყო ახალი, უნდა ვიფიქროთ, არაბებმა რომ შემოიტანეს და „ლაშქრობაც" ამას აღნიშნავდა...) და ეს წესი შერჩა გვიანაც, მონღოლებმაც. უნდა ვიფიქროთ, ეს წესი გამოიყენეს. ახალი წესის მოგონება მათ არც შეეძლოთ და რომ შეძლებოდათ კიდეყაც, მას საქართველოში ვერ გაატარებდნენ. ეს იქნებოდა საქართველოს სოციალ-ეკონომიური ცხოვრების ძირფესვიანად ხელყოფა. ახალი აქ ის იყო, უნდა ვიფიქროთ, რომ ყველა კი არ გაიწვიეს, არამედ მეათედი იმათგან, ვისაც ლაშქრობა ეკალებოდა და საომარი ხარჯი ლაშქრობის ყველა მოვალეს დააკისრეს (მონღოლებმა — „იწყეს აღწერად კაცთაშდე და პირუტყუთამდე, ყანით ვენაკთამდე, წალკოტით ბოსტნამდე და ცხრასა ცლეხსა სრულსა მიწის მქონებელსა ერთი ლაშქარს წარმავალი კაცი შეაგდიან და გამოქდა საქეფოსაგან დაეთმისა ცხრა ღუმანი კაცი მკვდართა თათართა თანა წარმავალი (var.: ცხრა ღუმანი მკვდარი თათართა თანა წარმავალი), რომელ არს ცხრა ბევრი" (ქ'ცხ 665). ხომ არ შეიძლება დავეშვათ, რომ მონღოლთა ადმინისტრაციის ღამს საქართველოში ყოველ გლეხს სრული მიწა ჰქონდა? ასე რომ ყოფილიყო მაშინ სრულ მიწაზე ლაპარაკიც არ იქნებოდა და მეორეც. ჩვენ კვაქვს ამა და ამის უწინარესი დროის ცნობა იმის შესახებ, რომ სრულმიწიანობა დიდი ხანია დარღვეული იყო („ფუძეც ერთი კომლად არი..."), თამარის დროს ერთ სოფელში რომ სწერია გლეხი ფუძედ ერთი კომლად არი, რატომ სწერია? იმად სწერია, უნდა ვიფიქროთ, რომ ქვეყანა იმ თავით ფუძეებად იყო დაყოფილი (აი, როგორც ქეშქელი საინგილოში). ეს ეკუთვნის ძველ ქართულ წესი იყო. სათემო მფლობელობას რომ იყო შეხამებული ფეოდალური ექსპლუატაცია. თემი, სოფელი (-საუფლო. საუფელი) კარკვეული რაოდენობის საგადასახადო ერთეულებისაგან შედგებოდა. დამოუკიდებლად იმისგან თუ როგორ ცხოვრობდნენ ეს მდაბიონი, თემობრივად თუ კერძოობით. ასე რომ სოფელი (საუფელი) შედგებოდა გარკვეული რაოდენობის საგადასახადო ერთეულისაგან (ქეშქელი — ფუძე). თუ ქეშქელი ეცხო ტერმინია და ფუძე-ფუზე ბგრეთვე fundus-იდან ნაწარმოებია, მაშინ ამათი ქართული შესატყვისი, ან თუ შესატყვისი არა ამათი ნათესავი ტერმინი, შეიძლება იყოს დადასტურებული მიწა. ეს საგადასახადო ერთეული ფუძე უძველეს დროს სათემოში შეიიოდა, „სოფლის" (საუფელის) განუყოფელ ნაწილს შეადგენდა. თითო საუფელში (სოფელში, „თემში") რამოდენიმე (მეტი თუ ნაკლები) ფუძე იყო. დროთა განმავლობაში თემი

იშლებოდა (მევენახეობა, მეხილეობა, მებოსტნეობა...), მაგრამ მიწათა ნაკლები უცვლელი რჩებოდა. სახელმწიფო ამ „მიწათა" რაოდენობის მიხედვით მოითხოვდა გადასახადს (კოდის პურს, შესაწევნელს). მოლაშქრეს. მაგრამ რაც დრო გადიოდა, ეს სულ უფრო და უფრო ძნელი ხდებოდა, რადგან მიწები ჭლეშდებოდა (გაბრაყვება-გაყრა) ან კიდევ ზოგი უმიწო ხდებოდა — თავის წილს ჰყიდდა, ზოგი კი ორსა და მეტს მიწას იძენდა (შდრ. ინგილოები, მელალები საინგილოში). მებატონე აქ არაფერს კარგავდა. ის ან მიწის დაჭუცმაცებისას (გაყიდვისას) გაინალდებდა თავისას (გამყიდველი იკისრებდა გაყიდული მამულის მოვალეობის შესრულებას) ან გაყიდულს გაეკრდებოდა.. („დასთვეძისგან მამული ვიყიდე მისითა ბეგარითა"). სხვა იყო ხელმწიფის საქმე. დაჭუცმაცებული მიწიდან სახელმწიფო-საჭეუყნო მოვალეობის შესრულება ძნელად ხერხდებოდა. ლაშქრად, წესი იყო, სრული მიწის მქონებელი გამოდიოდა. ახე რომ თუ სახელმწიფო საგადასახადო თვალსაზრისით არაფერს „დაიკლებდა" (ყახტანგის კანონები — ამიტომაც არ „გამოეკრებოდა" ბექას კანონები — გაყიდვისას „ნახევარს გადაუშეებდნენ") სამხედრო თვალსაზრისით უთუოდ ზარალდებოდა, რამდენადაც მიწის უქონებელს, ცარიელს ლაშქრობა არ შეეძლო ან გარკვეული წესით ლაშქრობა არ შეეძლო (ვთხოვოთ: აბხაზურად სჭირს) [კი მაგრამ „თანაშთამადებელი" შეიძლება სრულ-ფუძიანი მოლაშქრისას არ გულისხმობდა?"]*.

ამიტომ ხელმწიფე დაინტერესებული იყო ფუძე მიწა არ დაჭუცმაცებულიყო („თანაშთამადებელი", საფიქრებელია, ერთგვარი ხერხი იყო სახელმწიფოს მხრით ამ უხერხულობის საკომპენსაციოდ). მაგრამ ეს ორის ბრძოლის შემდეგ, ბრძოლის შედეგად და დამარცხების ნიადაგზე (საშეურნეო პროგრესის გამარჯვების ნიადაგზე) შემუშავებული პალიატივი. გვიან ხანაში ეს პალიატივიც მოიშალა და ხელმწიფე „მორიგის" ეკონომიურ უზრუნველყოფას მისი ხელშოკლობის შემოხვეულში მებატონეს აკალებდა. ეს იყო უკვე სრული დათმობა ბატონყმობისათვის, ძველი მოლაშქრეობის პრინციპის სრული უარყოფა, პრინციპული ხასიათისა. ყაცმა რომ სთქვას, ეს ამბავი დიდი ხანია მოხდარი ფაქტი იყო მას შემდეგ, რაც ლაშქარი თავადებზე შეწერით ვანწესდა (იხ. ვახუშტი...), ეს იყო ბატონყმობის სრული გამარჯვება როგორც პოლიტიკურის ისე ეკონომიურის მხრით (ნახე, განიხილე), მას შემდეგ, რაც საერისთაოები მოისპო (ერისთავი ერს ემყარება) ერი სრულიწიანი მოლაშქრეებია, როცა ეს სრულიწიანობა დაირღვა საბოლოოდ, როცა ერისაგან-ეროვან-მოლაშქრეები გაბატონებული ერისთავის და სხვა ასეთივე ბატონების ხელთ საბოლოოდ მოექცნენ, როცა მიწები დაჭუცმაცდა, მოლაშქრენი დასუსტდნენ, დაიბეგრენ, გაგლეხკაცდნენ, — სახელმწიფოს აღარაფერი დარჩენოდა თუ არა შეგუება ამ ახალ პირობებისადმი და მანაც ქვეყანა ამ ერისთავებს, მონაცულეებს — ბატონებს (თავადებს) მიანება და ლაშქარიც მას შეაწერა. ამიერიდან ხელმწიფე აღარ ზრუნავს უშუალოდ მოლაშქრის ეკონომიურ და სოციალურ ბედზე, ის თავადმა იგდო ხელთ. საინტერესოა ერეკლეს ზომა აზნატ-მოლაშქრეთა ფენის შექმნისა. ახალი გზა ვერ ნახა (საამისო პირობები არა ჰქონდა), ფეოდალური მორიგე მოიგონა (ისიც წააგო) და ძველი მოლაშქრე აღადგინა (ს. კაკაბაძის აბსოლუტიზმი). ერეკლე ამ საქმეშიც პიონერია. ის ცდილობს რაღაც შექმნას. ძველი თავადური ლაშქარი მას სრულიად არ აკმაყოფილებს..., ან კი რა უნდა ყოფილიყო ის ლაშ-

* ჩასაბეჭდელი წითელი ფანქრით.

ქარი, რომელიც, ეი თუნდაც ჰეწრავე საღროშოს ალწერით, მოლებოდა. მოლაშქრეთა დიდი ეშრავლესობა ბოგანოებია. და ამავე დროს დიდებულ თავადის სასარდლო ხშირად მეფის წინააღმდეგ მებრძოლი... აბე რომ ძველი მოლაშქრე სრული მნიშვნელობით გადაგვარდა „ბოგანო მოლაშქრედ". ფეოდალურმა საშეფოშ წაგო, თავადმა — ბატონმა გაიმარჯვა...

ეს დიდი ბრძოლა იყო და ემყარებოდა საწარმოო ძალთა განვითარებას, საწარმოო ურთიერთობის შესაბამის განვითარებას საქართველოს დასუსტების პირებში, როგორც სამხედრო ძალისა, აქ არის საძიებელი სხვაგვარი ლაშქარი უნდა წარმოქმნილიყო, გაძლიერებული მეფე თავადებსაც უნდა ხელმწიფედ მოელინებოდა. .რეკრუტი უნდა წარმოშობილიყო, ე. ი. ქართული სათავადოები უნდა გაძქრალიყო. ხოლო ვიდრე ეს იყო, ვიდრე ლაშქარი შეწირით რჩებოდა და მოლაშქრედ ბოგანოები გაბოდიშდნენ, საქართველოს საქმე წასული იყო, ის გამოუვალ ჩიხში იმყოფებოდა, სადაცაა მას საკუთარი სამეალებებით გაძოსვლა ალარ შეეძლო: ამისათვის ხელსაყრელ დროს, დროს მშვიდობიანი განვითარებისათვის მას არც ეიხელბაში, არც ოსმალო და არც „ლეკი" მიაცემდნენ...

აბრიგად, საქართველოს ისტორიის ღერძი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, აქ საკითხშია საძიებელი, მწარმოებელი საზოგადოების სოციალ-ეკონომიური განვითარება, კლასთა ბრძოლის გახვითარება, მათი ესა თუ ის სახეობა არის ის, რაც ჩვენი ქვეყნის ისტორიის ამა თუ იმ ეტაპს განსაზღვრავს. ფეოდალური ურთიერთობა, რომელიც გარკვეულ დროს პროგრესულია, რომელიც ხელს უწყობს მეურნეობის წინსვლას, ქონებრივი უთანასწორობის გაჩენას, კლასთა ბრძოლის გაღრმავებას, „მიწების" დანაწილებას, „ნაყოფის" გაცხოველებას, ალებ-მიცემობას, ხელოსნობას გარკვეულს დონეზე მისული ხელის შემშლელი ხდება შემდგომი განვითარებისა. ეს მხარე ფეოდალური განვითარებისა ჩვენში სხვადასხვა სახით გამოვლინდა სხვადასხვა დროს, ზოგი ადრე, ზოგი გვიან... საერთოდ კი ერისთავების ნაცვლად ბატონების წარმოქმნა პროგრესი იყო, — ერისთავი მოხელე იყო მგლეჯელი (როგორც გვიანი „მოურავი"), ბატონი კი დაინტერესებული იყო ყმის ბედით... ხელმწიფე საჭირო იყო აზნაურისათვის, ამას ქვეყნის თავდაცვა და თვით ამ აზნაურთა თანაცხოვრება მოითხოვდა. სახელმწიფო ორგანიზაციას კი მოლაშქრეები სჭირდა, სრულმნიანები და არა ბოგანოები. ამიტომ მეფეს უნდა დაეცვა მოძალეებისაგან ისინი... ეს კი სამართლიანობის დაცვა იყო, მაგრამ ქვეყნის საერთო განვითარების, პროგრესის მხარეს დგომა არ იყო, მისი საწინააღმდეგო იყო, მაგრამ, მეორეს მხრით, ქვეყნის დაცვა, რაც აუცილებელი იყო სწორედ ამ პროგრესისათვის, მხოლოდ ამ გზით ე. ი. სრულფეხოვანობის დაკარგის გზით, ე. ი. ფეოდალური ძლიერი ლაშქრის შენარჩუნების გზით შეიძლებოდა. მაგრამ აქ circulus vitiosus-ი კი არ იყო, არამედ განვითარების ბუნებრივი სახე. პატრონყმურ ქვეყანას სრულფეხოვანი მოლაშქრენი შეეფარდებიან (უპირატესად), ბატონყმურ ქვეყანას საბალხო რეკრუტი შეეფარდება. განვითარება აქეთ მიდიოდა, მაგრამ აქამდე კი არ მივიდა. დაიჩიხა ქვეყანა და ბატონყმური ურთიერთობის პირობებში ძველი წესი მოლაშქრეობისა დარჩა (ოღონდ უსრულფეხოდ და უერისთავოდ, არამედ თავადით — ბატონი + ერისთავი, და მოურავით) აქ იყო ჩიხი, აქ იყო ტრაგედია.

დავწერე ერთ სალამოს და ბეპირად. დამეშავება უნდა, კარგი ჩანს.

ნ. ბ.

ერთი შეხვედრა აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიასთან

ყოველი ადამიანის ბიოგრაფიაში არის განსაკუთრებული შეხვედრა, რომელიც განსაზღვრავს არა მარტო ამ შეხვედრის პირველსა და საბოლოო შთაბეჭდილებას, არამედ ორ ადამიანთა შორის შემდგომი ურთიერთობის ხასიათსაც. ასეთი მნიშვნელობა ჰქონდა ჩემთვის შეხვედრას ბატონ სიმონთან 1936 წლის მიწურულში.

1935 წელს ჩავირიცხე „ენიმკ"-ის ასპირანტურაში ეთნოგრაფიის განხრით. ამ დაწესებულებას ხელმძღვანელობდა მაშინ პიჩიკიანი. ჩემი ასპირანტურაში ყოფნის დროს მთელმა ხელმძღვანელობამ დატოვა ინსტიტუტის კედლები და მის დირექტორად დაინიშნა სიმონ ჯანაშია. მისი მოსვლით დაიწყო ახალი საფეხური არა მარტო ამ დაწესებულების საშეცნიერო ბიოგრაფიაში, არამედ საერთოდ ქართული ეროვნული მეცნიერების ისტორიაში. გაბედვა ახალი, ფართო და ჯანსაღი პერსპექტივები გადაეშალა ისტორიას (ჩვენი საშეცნიერო საბჭოს წევრი გახლდათ ივანე ჯავახიშვილი, განყოფილებას სათავეში ჩაუდგა ნ. ბერძენიშვილი), არქეოლოგიას გ. ნიორაძე ხელმძღვანელობდა, ეთნოგრაფიას — გ. ჩიტაია, კაუკასიურ ენათა განყოფილებას — ა. ჩიქობავა...

ბატონი სიმონისათვის, მის მიერ ჩამოყალიბებული კოლექტივისათვის, ეა იყო ცალსახად დაძაბული, ხშირად ნერვიული, მაგრამ მეტად მიზანსწრაფული და ორგანიზებული მოღვაწეობის პერიოდი. ამ მუშაობაში განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა რესპუბლიკაში არსებული საშეცნიერო ძალების შთიდვას, ახალი კადრების აღზრდას, საშეცნიერო-კვლევითი მუშაობის პროფილირებას, ინსტიტუტის ძველი ხელმძღვანელობის შძიმე ნაკვალევის აღმოფხვრას, მრავალი შემაფერხებელი ფაქტორის წინააღმდეგ ბრძოლას, ქართველ ხალხთა მეცნიერების ჭეშმარიტად ეროვნული და ინტერნაციონალური გზით განვითარებისე ბრძნებას.

ამ პერიოდში ბევრი სიახლე ჩქარა ტემპით დადიოდა ლენინგრადიდან ჩვენამდე, ბატონდა თანამშრომლებს, უნთებდა ახმით მუშაობდა და მათაც ასეთივე ამუშაებდა.

ვფიქრობთ შეიძლება ითქვას, რომ სწორედ ამ პერიოდში და ბევრი სიმონის შეთაოლობით შეიქმნა ნიადაგი საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის დაარსებისათვის, იმ კოლექტივი, რომელიც საბოლოოდ მეცნიერებათა დარგებში საფუძველი დაედო მეცნიერებათა აკადემიის პირველ შემადგენლობას.

ამ მუშაობის ერთ-ერთი ხიბრძოლებია იყო მსოფლიოში იმ ცნობილ მეცნიერებთან კონტაქტების დამყარება, რომელთა მოღვაწეობა ქართველოლო-

გიის ინტერესებთან იყო დაკავშირებული. ამ მიზნით 1936 წლის მიწურულში საქართველოში მოიწვიეს ორი დიდი ორიენტალისტი — ლემან-ჰაუპტი და ფ. ჰროზნი. ისინი ლექციებს კითხულობდნენ თსუ-ში; ლემან-ჰაუპტს შესავალი ლექცია დაიბეჭდა კიდეც (თსუ-ს შრომები, VI, 1937, გ. ნიორაძისა და ნ. ბერძენიშვილის წერილებთან ერთად).

ბ-მა სიმონმა ფ. ჰროზნი „ენიმკი"-ს სამეცნიერო სხდომაზე მოიწვია. იგი ორჯერ იყო. ფ. ჰროზნის მოხსენებას მოჰყვა კამათი (არნ. ჩიქობავა, გ. ნიორაძე, პ. უშაკოვი, გ. ჩიტაია...) — საკითხი ეხებოდა ინდოევროპელების მოსულობას მცირე აზიაში თითქოსდა თანამედროვე უკრაინიდან, მათ ადგილს მცირე აზიური ტომების ეთნოგენეზში, ქართველთა წინაპარი ტომების ენობრივ, ეთნიკურ და კულტურულ-ისტორიულ კავშირს მცირეაზიურ სამყაროსთან.

ეს იყო ქართული ისტორიული მეცნიერების ერთ-ერთი მთავარი მიმართულება, რომელსაც ბ-ნი სიმონი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა. სწორედ მისი ორგანიზაციული ხერხების ერთ-ერთი შედეგია, რომ მეცნიერების ეს დარგი, სხვა დარგებთან ერთად, არქეოლოგია, ეთნოგრაფია დღეს უკვე ჩამოყალიბებული სკოლის სახით არის წარმოდგენილი.

რადგან ფ. ჰროზნის შეხედულებათა და ქართველ მეცნიერთა კონცეფციებს შორის განსხვავებამ (რაც აქამდეც იყო ცნობილი) საზოგადოებრივად გახმაურებული სახე მიიღო, საჭირო გახდა პრესაში გამოსვლა. საამისოდ ბ-მა სიმონმა „კომუნისტის" 1936 წლის 21 დეკემბრის ნომერში გამოაქვეყნა ვრცელი წერილი „ხეთების ისტორიისა და ენის საკითხისათვის", რომელმაც გაზეთის ორი სრული „სარდაფი" დაიჭირა. მას ჰქონდა რედაქციის შენიშვნა, რომ წერილი შეიცავს ფ. ჰროზნის დებულებათა საწინააღმდეგო მოსაზრებებს და წარმოადგენს მეცნიერულ ინტერესს. აქ იყო გამოყენებული ენობრივი, არქეოლოგიური, ისტორიული, ეთნოგრაფიული მასალა

წერილის გამოქვეყნებისთანავე „ზარია ვოსტოკაში" გითხოვეს მისი რუსული თარგმანი, თანაც სასწრაფოდ. საამისოდ ბ-ნ სიმონს წარუდგინეს ჩემი კანდიდატურა (დიდი ეჭვი მაქვს, რომ ეს იყოდ. გ. ჩიტაიამ გააკეთა). გამომიძახეს, ვეახელი მეორე სართულზე. ეს იყო ჩვენი პირველი საქმიანი შეხვედრა: იყო დიდ ნაკრისფერ კოსტუმში გამოწყობილი, ტანზე აკურატულად მორგებული; ისევეითვე აკადემიურად დინჯი და სერიოზული; დახვეწილი ეტიკეტის თავისებური ქცევა: ფრთხილად სიტყვა; ძალაუნებურად ურთიერთობის შესაფერისი დისტანციის წარბები რამდენიმეწუთიანი დაძაბული ჭვრეტა. ალბათ თვალებში ედგა საიცრად აღაბიანური, დიდი სიკეთისა და გამჭოლველი გულკეთილობის შუქი.

ასეთად ვნახე ბ-ნი სიმონი და ასეთად დარჩება იგი ჩემს მეხსიერებაც.

ჩემი შესვლისთანავე წამოდგა, ხელი ჩამომართვა, დაჯექიო, მანიშნა: „ძალიან სასწრაფოდ ითხოვენ, როდის შეძლებთ ხელნაწერის წარმოდგენას, წასაკითხი და გასასწორებელი იქნება მაინც?" — ვკითხავ: „მომანდვრეთ მბეჭდავი მეშინჯანი პირდაპირ გახეთიდან, ეკლარინახებ, ხვალისთვის ჩაგაბარებთ" დაიცინა, ბიჭებს დაემეთანხმა. მეორე დილით თარგმანი დამთავრებული იყო, ორთოდე შესწორება მაინც დასჭირდა, მაგრამ უმნიშვნელო.

ეს ჩემი პირველი და უკანასკნელი ამბავი საქართველოში ხეთოლოგის საქმეში ბ-მა სიმონმა, როგორც ყველა შემთხვევაში და ყველას მიმართ, და-

მიფასა — ეს ფაქტი საგანგებოდ აღნიშნა წლიური ანგარიშის საჭეცნიერო საბჭოზე დამტკიცების დროს. შესაძლებელია ამან გარკვეული როლი შეასრულა ჩემს ბიოგრაფიაში: ასპირანტურის დამთავრების შემდეგ ლ. ბოჭორიშვილი ინსტიტუტში გააძწევსეს, ხოლო მე — მუზეუმში. მაშ-ნ მუზეუმში დირექტორობდა ლევან ჭანტურია, ცნობილი მოღვაწის ალექსანდრე ჯაბაკანელის ძმა. ეთნოგრაფიული გამოფენისთვის ვემზადებოდით და კოლექციების ზიდვაში წელი ჩაგვწყდა. გახსაკუთრებით მძიმე იყო გუთნების მოლა, რომელთაც ჩვეულებრივ 10 ულელ ხარკამეჩს უბამენ — მე, ნ. რეხვიაშვილი და გივი ჯაველიშვილი. მთავარი კი ის იყო, რომ დირექტორი ამის გამო ბიბლიოთეკაში არ მიშვებდა. ამის თაობაზე გამომძახა, რომ საუბარი არ გასცდენოდა დიპლომატიური ოქმის ფარგლებს, იქვე გამოვართვი ქალალდი და დაუწერე განცხადება განთავისუფლების შესახებ. მივიღე მომენტალური თანხმობა, იმწუთულ სიფიცხეს შეგრული დაბვდა. რაღა ვქნა არ ვიცოდი.

და 1939 წლის თებერვლის ერთ სუსხიან კვირა დღეს, ადრე დილით ჩემი საკუთარი ინიციატივით ვეწვიე ბ-ნ სიმონს ლერმონტოვის ქუჩაზე. კაბინეტი ჭკუდა სართულზე ჩამოეტანათ — სიარული უჭირდა. ავეხსენი ვითარება, შევეღერთე. დაწვრილებით გამომკითხა ვინაობა, ოჯახი, დისერტაციის მდგომარეობა... არ ვიცი რას გაუწია ანგარიში ბ-მა სიმონმა — ჩემს წარსულ ღვაწლს ხეთოლოგიაში, თუ ეთნოგრაფიაში მომავალი მღწევების იმედს, ერთია: 1939 წლის მარტის საძს დაიწერა ბრძანება „ენიმკი-ს ეთნოგრაფიის განყოფილების უმცრ. მ/მეშაკად ჩემი ჩარიცხვის შესახებ.

აქ ჩაეყარა საფუძველი უკვე შემდეგში, ხანგრძლივი დროის მანძილზე, ბ-ნ სიმონთან ყოველდღიურ კონტაქტებს — ჩემი ცხოვრებისეული და სამეცნიერო ბიოგრაფიის საუკეთესო და დაუვიწყარ პერიოდს. აქედანაც ბევრი რამაა მოსაგონი, მაგრამ ამაზე სხვა დროს.

ალ. რობაქიძე

ლიტერატურა ძველ თბილისზე

ყოველი ქალაქისა და, მით უმეტეს, დიდი ქალაქის ისტორია, ფართოდ რომ ვიგულისხმოთ ეს ცნება, რომელიც გაცილებით მეტს მოიცავს, ვიდრე ცალკეული მეცნიერების ინტერესის სფეროა, ერთ-ერთი ყველაზე რთული და საპასუხისმგებლო საკითხია. ამ საკითხის გადაწყვეტა ხშირად ისეთ სირთულეებს აწყდება, რომ ზოგჯერ ეჭვიც კი ეპარება ადამიანს, ღირს კი საერთოდ ამ საკითხზე ფიქრი და მუშაობა. ასეთ ეჭვებს ბადებს ხოლმე ის გარემოებაც, რომ ქალაქის ისტორიის შესწავლა ხშირად ისეთ ადამიანებს ევალებათ, რომლებიც ამ ქალაქის ისტორიის ცალკეული მონაკვეთების შესწავლით არიან დაკავებულნი და ამიტომ ქალაქის ისტორიის ზოგადი ამოცანების გადაწყვეტა ნაკლებად აინტერესებთ. ასეთ ვითარებაში ქალაქის ისტორიის ზოგადი ამოცანების გადაწყვეტა ხშირად ისეთ ადამიანებს ევალებათ, რომლებიც ამ ქალაქის ისტორიის ცალკეული მონაკვეთების შესწავლით არიან დაკავებულნი და ამიტომ ქალაქის ისტორიის ზოგადი ამოცანების გადაწყვეტა ნაკლებად აინტერესებთ.

ამ სტრიქონების ავტორი არც თბილისის ისტორიის სპეციალისტია და, ალბათ, ამიტომაც ვიგრძენი ამ საკითხის სირთულე, როდესაც ამ ნაშრომის დაწერა დავიწყე. ამ სირთულეებს ემატებოდა ის გარემოებაც, რომ ამ ნაშრომის დაწერა ისეთ დროს დამჭირდა, როდესაც ჩემი ბიბლიოთეკა ჯერ კიდევ ვერ მოესწრო ჩემი ბინის ახალ მისამართზე გადმოტანას და ამიტომ ბევრი ის ლიტერატურა, რომელიც ამ ნაშრომის დაწერისთვის მჭირდებოდა, ხელთ ვერ მქონდა. ამიტომ ამ ნაშრომის დაწერა ისეთ პირობებში მომიწია, როდესაც

და სხვა), რის შედეგადაც, თ. ბერიძის განცხადებით, დაღვინდა, რომ აქვაპინდილი თბილისის ტერიტორია (ძველი თბილისის გათხრებში). ეპიგრაფიული მასალა ძალიან მწირია, სამწუხაროდ, საერთოდ არ არის გამოვლენილი.

IV საუკუნის მეორე ნახევარში ქრისტიანული თბილისი ვახტანგ გორგასლის მეფობის პერიოდში აღმავლობის პერიოდში შედიოდა. ეს ეპოქა, ავტორის აზრით, არ იყო შემთხვევითი: ქალაქ თბილისს, ეჭირა მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული მდებარეობა — სამხრეთის მხრიდან ჯერ კიდევ მე-IV საუკუნის ხეობას და კონტროლს უწევდა აქ გამავალ საჯარო გზას, სწორედ სტრატეგიული მნიშვნელობის ფაქტორებმა განაპირობა სპარსელების მიერ თავის რეზიდენციად თბილისის არჩევა, რითაც ერგი ქრისტიანობის გავრცელების საქმეში ძველ იერუსალიმს ჩაეხეთა.

თბილისის ეკონომიკურმა და სტრატეგიულმა მნიშვნელობამ განაპირობა ქალაქის გადაქცევა და ციხის ძირითად ქართლის სამეფოს ახალ დედაქალაქად თბილისის ქცევა. ამ პერიოდიდან იწყება ქალაქ თბილისის ტერიტორიის ზრდა. შესაბამისად იზრდება მისი მოსახლეობა. სწორედ იზრდება ახალი დედაქალაქის აგებისთვის 506 წლის ქ. დვინის საეკლესიო კრების მონაწილეთა შორის იხსენიება თბილელი ეპისკოპოსი.

ადრეშუასაუკუნეებში ქალაქი თბილისი დამოკიდებული საერთოდ დასახლება თბილისის და ციტადელის, ციხესიმაგრის — ქალაქ გაერთიანების გზით.

ძირითადი დოკუმენტური მასალის ჰიპოთეზის საფუძველზე თ. ბერიძე ასკვნის:

ქალაქი თავისი სამოქალაქო-სამეურნეო და სახელისნო დანიშნულებით ჯერ მთლიანად ფეოდალურ რეგიონს;

ქალაქი ეკონომიკურად სოფელზე იყო დამოკიდებული ქალაქისპირა სოფლების სამოქალაქო-სამეურნეო რეგიონში სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგის მეცხოველეობა-მებაღეობის, მეკვლეობის, მესაფუძვლეობის დაწინაურებას ხელს უწყობდა XVII—XVIII სს. დედაქალაქის ძველი ბაზრების და ახალი საქართველო ძალების გაჩენა-გაქრობა;

გაიზრდებოდა ქალაქის სოფლის მეურნეობა ხანგრძლივი გამოსახლების გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა. მეტი ეჭვი შეიძლება, რადგან შექმნილი ჰაერი პროდუქტის ქალაქის ბაზარზე გაყიდვა გასაოცრად, ხოლო მოგებული ფულით შეძენილი ბეგარა გადახდა;

ქალაქ სოფლიდან მეშახელს ილებდა. ფეოდალი რენტის შემოსავალი ყმა-გლეხის ხარჯებით სოფელი მიეტოვებინა და ქალაქში წასულიყო. მისთვის ქალაქი დიდი „სახელისნო“ იყო. ზოგჯერ ქალაქში ჩასული ყმა გლეხი გაჭირვებით ან შინაპროსაშიშროებით ხელოსნობა;

ქალაქის სანახებში იყო, როგორც სამოქალაქო-სამეურნეო, ისევე სახელისნო სოფლები და უბნები. ქალაქისპირა სოფლები, რომლებიც ქალაქის სამოქალაქო-სამეურნეო რეგიონში შედიოდნენ და ქალაქის ბაზარს სოფლის მეურნეობის პროდუქტით ამარაგებდნენ, მეცხვარის მარჯვენა ნაპირზე იყო სეიდაბადი, კრწანისი (ორთაჭალა), კუკია, ყვარყარე, საბურთალო, სოლანძელი; მეცხვარის მარცხენა ნაპირზე საეთლები, ტიბისჭალა, დიდუბე;

სახელისნო უბნები გარეთეხანი აგებდნენ ჩვეულებრივ. კუკია დაბინძურებულ სოფლებსა და უბნებში სოფლის მეურნეობასაც ეწეოდნენ და თანაც ინტენსიურად;

გარეთეხანსა და აგლებაში (XVII—XVIII საუკუნეებში) რამტანაზარის, ლუკან-სოფაჩრების, სახელისნოების, ქარავანსერების სიმრავლე ამ უბნებში სავაჭრო ცხოვრების განუყოფელ ნაწილად ლაპარაკობს (ვ. ჯავახიშვილი).

თ. ბერიძეს სარეცენზიო ნაშრომში დასაბუთებულად მიაჩნია, რომ სტრატეგიულ და ეკონომიკურ ფაქტორებზე გარეშენების და ქალაქისპირა სოფლების თანდათანობითი შერწყმების გზით ჩამოყალიბდა „ნასალაღევი შუასაუკუნეების ქალაქი“, შექმნა ის ფუნქციები, რომელსაც დღეს თბილისს ეკუთვნიან.

ჩანაწერებში ამ ძირითად დასკვნებს გარდა ავტორს დაკვირვებათა მთელი რიგი, რომელიც იმსახურებს ჩვენს ყურადღებას.

სწორად უნდა იყოს თ. ბერიძის დაკვირვება ეკლესიის ხეობის, როგორც ებრაელთა მამულის შესახებ, რომელიც V საუკუნის მიწურულის საპატრიარქოდან. თბილისის ფარგლებსგარეთ მდებარეობდა.

სწორია ავტორის მოსაზრება, რომ XVII (და იქნებ XVIII) საუკუნეში ყარე უფრო ბიგანი სახელი იყო და მოიცავდა თანამედროვე საბურთალოს, დელისს ველებს.

საინტერესოა ავტორის დაკვირვება, რომ ორთაჭალა ცალკე სოფელი ან უბანი კი არაა, არამედ სოფ. კრწანისის ჭალა.

ფასეულად მიიჩნია თ. ბერიძის შემდეგი დასკვნა: „თბილისში ქართველების გარდა ცხოვრობდა მოდიოდნენ გარეშე კაცი, ეკლესიის ეზოში პოხვლარული ცხედრის გარეშის შეეწყოს, იგი თავისად აქციოს. ამისი ცდაა სომხურ-გრიგორიანული ეკლესიების აგება თბილისსა და მის შემოგარენში და სხვა. ამიტომაც, რომ ქალაქში და მის სანახებში XVII—XVIII სს. ქართველ ეკლესიას სომხური სქემატიზმი.

საინტერესოა სოფელ ჩელოვანის ეტიმოლოგიის ავტორისეული ახსნა, რომელიც მან

შეძლო კახეთში მოპოვებული მასალის საფუძველზე. კახეთის გაღმამხარე სოფლების ლექსიკაში „ხელერი“ დახვეწილი მთის კალთის — ფერდის გამომხატველი ცნებაა.

თ. ბერიძე წერს: „ძველ ვერაზე, ეპისკოპოსის ბაღში, აგლის გამოსაწვეთი ჭარხნების ბოძზე ცეცხლების ამ ადგილის ჭრა, რომელიც აგლის სახელს ატარებს ივანოვსკის ქალიშვილის ქვეშ, მოგვიანებით „აგლის ჭრა“ ეწინდელი მაჩაბლის სახელობის ქუჩაა ეწოდებოდა“.

ჩვენს მხრივ დავძენთ, რომ ავტორის ამ დაკვირვებას ამტკიცებს ადრეული საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივში დაცული 1889 წლის საბუთი. რომლითაც თბილისის საპატრო მოქალაქე ნიკოლოზ ეფთვიჩოვი იძახება ქ. თბილისის I უბანში, ვერაზე, ეპისკოპოსის ბაღთან აგლის გამოსაწვეთი ღობელის აშენების უფლებას.

მონოგრაფიას თან ერთვის ქუჩების სქემატური გეგმები, რომელთაც დიდი ღირებულება აქვთ თბილისის ისტორიული გეოგრაფიისა და ისტორიული ტოპოგრაფიის შესწავლისთვის.

კიდევ შეიძლებოდა სიტყვის გაგრძელება სარეცენზიო ნაშრომის პოზიტიური მხარის შესახებ, მაგრამ, ვფიქრობთ, ნათქვამთაც ცხადია მისი მაღალი ღირებულება.

მაქვს ამ ნაშრომის შესახებ შენიშვნა:

1. სარეცენზიო ნაშრომში სეიდაბადი ანუ საკუთრივ ძველი თბილისი სატელიტებთან ანუ გარეუბნებთან ერთად არის განხილული მაგრამ, იგი გეოგრაფიულ ნაშრომებში ერთეული ქალაქისაა სოფელი თავისი სოფლის შეურიგობით, მაგრამ განვითარებულ შემთხვევებში სეიდაბადი ანუ ტფილისი ქონდა ქალაქის სტატუსი. ყველაფერს თავი რომ დავანებოთ, აქ იგი ამბანისუბანი, რომელს საუბარშიც აღმოცენდა თბილისი.

2 ავტორი სამეცნიერებო „პაპათამი“ უკავშირებს ალია წინასწარმეტყველს და მის ადგილსაც შეხს შესაძლოა ეს ასეც ყოფილ მაგრამ, ეფიქრობ, დასაშვებია მისი კავშირი მაჰმადთან. მით უმეტეს, რომ ძველის ხეობაში მწყურვალებისათვის გაკეთებ ისეთი სახელწოდებები, როგორებია „მაბუდარი“, „ხმალო“.

3. მონოგრაფიაში თ. ბერიძე წერს: „ვფიქრობთ, რომ XIX ს. უნდა გაჩენილიყო ღია პელატინის და დირიჟაბლის ადგილზე ახალი ტოპონიმები — ძველის უბანი, მეფე სოფელი და სოფ. სამგორი“.

XIX საუკუნის შუა წლების ერთი საბუთი საშუალებას იძლევა დავსძინოთ „ძველის უბანი“ ოფიციალური სახით. ამ საბუთში გვხვდება „Мерзебат (Собачья деревня)“ მაშასადამე, „ძველის უბანი“ იგივე მაჰმადია.

4. ავტორი აღნიშნავს — „ქალაქის ბრძანებით დაკანონებით 1855 წ. წარმოშვა ახალი გერმანელთა კოლონია შეკურთხებით თბილისის ოფიციალური გერმანელთა კოლონია თბილისის ფარგლებში შემოკავდა 1852 წ.“.

გ. მანჯგალაძე მონოგრაფიაში „გერმანელი კოლონისტები ამიერკავკასიაში“, აღნიშნავდა, რომ გერმანელთა კოლონია ქალაქს მიეკედლა 1852 წელს.

ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვით შეიძლება შეთანხმებულ იქნას შესაძლო თარიღი გერმანელთა კოლონიის ქ. თბილისის ფარგლებში შესვლის შესახებ. საქართველოს ცენტრალურ საისტორიო არქივში დაცულ 1852 წლის მარტის თვით დათარიღებულ საბუთში ნათქვამია, რომ ქალასთან მისასვლელ გერმანელთა კოლონია ფელდშარლ თავად მარიტინსკის ნებით ქალაქს შეუერთდა 1851 წლის 21 მაისს.

ორიოდე სიტყვა ნათელი. ჩემს შენიშვნებს არა აქვთ პრინციპული ხასიათი, ისინი ისეთია, ან ამკრებენ მონოგრაფიის დიდ ღირსებებს.

თ. ბერიძემ თბილისის გარეუბნების შესახებ დაწერილი მონოგრაფიით დიდად მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ასეთი პრობლემების ხელშეწყობაში. როგორიცაა თბილისის ისტორია, ისტორიული გეოგრაფია და ისტორიული ტოპოგრაფია. ჯ. ბერიძის ნაშრომი ქართული ისტორიოგრაფიის თვალსაჩინო შენაძენია.

ვახტანგ მგალობლიშვილი

ახალი ეთნოგრაფიული გამოკვლევა*

ქართველში ხალხმა არსებობისათვის ბრძოლაში უმთავრესობებების ხასიათის წესჩვეულებანი ყალიბდებოდა და ძიძაობით თაობიდან თაობაში ტრადიციად გადაიცემა. ამიტომაც ეროვნული კოლექტივის საერთაშორისო ცხოვრებაში ჩვენთან ისტორიულად განვითარებული ტიპის ოჯახი ერთ-ერთ ძირითად ფაქტორად გვევლინება. ოჯახის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შესწავლა ჩვენთან ისტორიულად განვითარებული ტიპის ოჯახის ფორმირების ხასიათის გასარკვევად ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საშუალებაა. ამიტომაც ეროვნული ეთნოგრაფიის ერთ-ერთ ძირითად ამოცანად ოჯახის ისტორიული ფორმების შესწავლა ითვლება.

ოჯახის ისტორიული ფორმების შესწავლა ეთნოგრაფიაში ჯერ კიდევ XIX საუკუნის 60-იან წლებში დაიწყო. ამ პერიოდში ოჯახის ისტორიული ფორმების შესწავლა ეთნოგრაფიის ერთ-ერთ ძირითად ამოცანად ითვლებოდა

გასცდენოდა. ამის ახალგაზრდა მეცნიერისაც ეს შეშლა და მთიელეთი, გულმაყარი, ხანდა და ჭარხალი საქართველოს სრულფასოვან აქვეყნებად ამის შეეინახებინოთ, უსათუოდ ბ გრძელების დასკვნები და რეკომენდაციები უნდა გათვალისწინოთ.

არაგვის ხეობის მაღალმთიანეთი ყოველთვის ძნელ საცხოვრებელ პირობებს ქმნიდა. მაგრამ კოლექტივიზაციის სწყალობით მოკიდებული დღეიდან, შედარებით დაბალეთები ადგილი თვით მკაცრ ბუნების შეშინებული მთელი კაცი ოჯახი ახლებობდა, ცხოვრობდა და მრავლდებოდა. ეს იყო ამ მიმალული შრომის ჩვენების შედეგი, რაც ჩვენმა წინაპრებმა ირიბ მთისათვის ბრძოლაში ათასწლეულთა მანძილზე შეიმუშავეს. საცხოვრებელი გარემოს ბუნებრივ-კლიმატური პირობების, ეკონომიკური ზიანიერების ამოწურვისა შეცნობა, საქმიანობის ამის მიხედვით წარმართვა, შრომის ზესტი დანაწილება სქესობრივ-ასაკობრივი პრინციპის, წლის დროთა და მეურნეობის მოთხოვნილებათა მიხედვით, რაც განმტკიცებული იყო ერთიერთდახმარების ფორმებით და სარწმუნოებით, კმნიდა შესაძლებლობის ფიქრისაც მძიმე პირობებში მთიელებს არსებობა. მოსახლეობის კვლეფრობების მაღალი ტემპი ქონოდათ, პირველად შეკრულებისთან სოფელ სათემო და სახელმწიფო კალენდარი, აგრეთვე შრომის მოგალისახელმწიფოებრივ დანაწილებაში საკუთარი სპეციფიკური წვლილი შეეტანათ. აქედან გამომდინარე, თვით სასტიკ ბრძოლებიდან ქალის გამოსვლის საერთაშორისო ფორმით. ყოველივე ეს შეეძლო იმ ჩვეულებისა და ტრადიციებისა, რაც გარემოსთან ურთიერთობაში თანდათან, ევოლუციურად გამომუშავდა და შთამომავლობით ძალიან ძნელად გადმოეცა. საუკუნეთან ერთად იქცა ადგილის ხასის გაქრობის „მეშვიდე შვილად“, ან ახალი სახეობის ბიჭის მოხვნა და მხვნელად გაერთიანება „მონდეში“. გეოგრაფიის ლექცია არა მხოლოდ საკუთარი მიწის ნაკვეთების დამუშავებაში იყო ადამიანად ჭკვიანი ლიტერატურა ეს ტერიტორიის გაწვის მიხედვით — ხალხი „შვიდრალებით“ შეელახა რომ ეძახდა მიზანი ერთი ჭკვიანდა — არც ერთი საუკუნეული დაუმუშავებელი არ დარჩენილიყო ბუნებიდან რაიმე ადგილიც შეიძლებოდა მოსახლეობის ეკლესიდან უნდა მაღალი, ამიტომ იყო სოფელი ღიმილი და ეროვნების გამტანი.

ყველასთვის ცნობილია თუ ჭრისტიანული ტრადიცია რა მკაცრად იცავდა ეკლესიის უნიკალობის გამტეხს ეროვნებას და დარბევიათაც ეს სჯიდნენ, მაგრამ იყო ერთი გამონაკლისი: ალილოობა — ბუნების თუ ჭირნახულის მარგებლობე, მით უმეტეს მოსავლის აღების ქალს „დამმარეს“ რიგში ექმე გატყდებოდა, რათა ხამუშაოს შეხორცება დროზე მოეხერხებინა და არაფერს დაზარალებულიყო.

სათიბ-საძოვრების სიმცირის მიუხედავად მაღალ დონეზე იყო განვითარებული მესაქონლეობა. იყენებდნენ ყოველ მტკაველ ბიწას ალპური ზილიდან მოკეთებული ბალის სახმირი საძოვრების ჩათვლით. საშიროების კვლობაზე მიმართავდნენ გამოსაკვებად პირუტყვის მიბარებას. მეცხვარეობა აშინაგობა „მონარობა“ და „ნამგალობა“ საშუალებას აძლევდა მძიმე მოსათბარულ პირობებში ეროვნული გვერდით მდგომარეობა, დაეძლიათ სტიქიის გამძლეობა და მეცხვარეობა კეთილდღეობის წყაროდ ექცია.

კოხაც მთიელეთ-გუდამაყარი მოიცავს, ეს იქაური სოფლები ენახავს დაბეთახებება. იმ სამთახელოებს ასეთი შეეტი, ყაფანი ფერფოხების ათვისება ყოველდღეშეეძლებელი ბერძნებიდა ეროვნულდაბმარების და კოლექტივიზაციის იმ სისტემის გარეშე. რაც ამ კეთილებს ესხლეთარი დროიდან ახასიათებდა. სასახლე ადგილის შერჩევა ცოდნასთან ერთად თანდაყოლილ ინტუიციასაც ეშყარებოდა. სწორედ ენდა გამესაზღვრა ნიადაგის აგებულება, ნაწრიბედა და მიწისქვეშა წყლების ნათელგეთება და საწრეტები, ზვავებისა და ღვარცოფების მოსალოდნელი საშიშროება, ნიადაგების ეტაპზე დელგმისა და თიხლის ინტენსიფიკაცია, მზის ნათება, ქარის მაბარეველება და ა. შ.

მთიელეთის მეცხოველეობაში ქვის ორი კატეგორით სარგებლობდნენ — „სახლით“ და „დიდ ველის ძროხით“. ბუნებრივ საგულისხმოა, რომ სოფ. შენებლობის ბის ძალიან ყველგან კი არ გოლდნენ, არამედ სოფლის გარეთ, ტყის მთამირალ პირე ფერდობზე მდებარე „ეზოგარ“ ტყეში. ისიც ნიშანდობლივია, რომ საშენებლო ქვალს, ძირითადად, ზამთარში მოიპოვებდნენ ლ ჩრეულ სამოსახლოზე მიზიდავდნენ. ნათესავები და მეზობლები ახალ ოსახლის ხარ-ეკვით და ხარ-მარხილით ეხმარებოდნენ, რასაც „ველობა“ ერქვა. ზამთრობით ასეთ საქმიანობას იმიტომ ამჯობინებდნენ, რომ ხალხს მეტი მოცლება ჰქონოდა, თან თოვლზე ბევრად ტვირთის გადატანა გაადვილებული იყო. მასალების თავმოყრა რომ დამთავრებულიყო, მშენებლობა შეიძლებოდა დაწყებულიყო, რა თქმა უნდა ოსტატის მორიგი მეშვიდობე არ აკლდა. სახლის მშენებელი ყოველწლიურ დამხმარეებს იღებდა მოსახლის, ხატვირიალურსა და მოძალეურს.

ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში დღემდე შემოსახული წშენებლობის სისტემა ძველ წყაროებსა წყაროებში პოულობს დადასტურებას. საერთოდ მატერიალური კულტურის ძეგლებით საქარ-

თელის სალაპარაკო სიმღიდრე, ჩვეი ლიტერატურული. შრომის ორგანიზაციის ბიბლიოგრაფიის სისტემამ განაპირობა, რაც ტალიბანელში ჭრონდა გამჯდარი ჩვენს წინაპრებს, შიწათმოქმედებისა და მწყემსობის ერთ-ერთ პატრიარქებს.

ნაშრომის მეორე ნაწილში — „მატერიალური ურთიერთდამოკიდებულება" მოცემულია კორესპონდენტისა და დაქირავების დროის შეშფოთების საბუთები, ასევე თავადაა გამოყოფილი „ოსპანი".

ქართველთა შორის ფართოდ გავრცელებული ჩვეულება „პირისახოცობაზე", რაც ქორწილის დროს დელეგატებისადმი საჩუქრის მიძღვნაში გამოიხატებოდა, საკმაოდ რეგულირდება შიწდება და ახალდაქორწინებულთა მატერიალური დახმარება-დამოკიდებულების მნიშვნელოვანი წყარო იყო. ასევე დელეგატის დანიშნულება ნათლად ჩანს ახალგაზრდა მიზნად „მაბაში" — ცოლის ფულის გაღება. ამჟამად ამ ჩვეულებამ მეორე ტრანსფორმაცია განიცადა და მთელი თანხა ე. წ. ბესიკობები — „დამწერლებით" ესაჭიროებიან. აქვე უნდა დაეძინოთ, რომ საერთოდ მათი ფუნქციები თანამედროვე ქორწილში გარკვეულწილად გაიზარდა. ისინი ხალხური ყოფის სასარგებლოდ აშკარა გამოძღვას ეწევიან, თან ქართულ ტრადიციულ ქორწილს სამეს უკარგავენ, რის შედეგადაც ერთგული საქორწილო სიმღერები და ცეკვები გადაეგვარების საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა. ალბათ ღირდა დრო შეეწირდეს სამოგადოებრივი აზრი, რომ ჩვენი ქორწილები და დაქირავებანი სიცოცხლე გაეხანგრძლივებინა, ლირსებისა და რეპუტაციის ყოფილიყო მესიკობებს ამპარებად არ უნდა დაეკარგათ.

ქორწილში მატერიალური დამოკიდებულების ტრადიციული ფორმები იყო პირისახოცობასთან და მაბაშთან ერთად შესწავლილი, გადასალოკი და ძლევნი.

„ამაზეც ჩვენ შეწევნა ჭირსა, რამეთუ ამათ არს ცხორებაჲ ქალთა" — ღალადებს ფსალმუნში დაყოფილი (107,39).

ასევე რთულია მთელ საქართველოში, მთიულეთ-გუდამაყარში, ხანდოსა და ჭართალში ჭირის დროს ერთიერთდამოკიდებულება მტკიცედ დაკანონებულ ტრადიციას ემყარებოდა და განსაზღვრული იყო შრომითი საქმიანობის, ნატურალური და ფულადი გამოძღვებით, იგრეთვე მორალური მხარდაჭერით, რაც მწუხარების გამოხატებისა და გლოვის წესების შესრულებაში გამოიხატებოდა. სახელდობრ გარკვეული სამთიულო-საზოგადო და სამეზობლო წრის მიერ. ეს წრე მიცვალებულთან ახლობლობის მიხედვით იყო დაყოფილი, რაც თავის მხრივ გლოვის ვადებს და ხარისხს განაპირობებდა.

მიცვალებულის პატივისცემად გამართულ რიტუალურ ტრაპეზს — „ხარჯი" ეწოდება. სუფრასთან მხედრული მაძაყლები შესაწეირად გარკვეულ თანხას დადებდნენ ადრე, პურობის ღამს, მას რათდენობას ხმამაღლა აცხადებდნენ, მთელი ათწლეულების განმავლობაში სიები დგება, რომლებიც ოჯახში ინახება.

ავტორს შესაწეირის მთლება მიცვალებულის წლისთავზეც აქვს დადასტურებული, რაც ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემებით საქართველოს სხვა კუთხეებში არ დასტურდება.

მთიულეთიანეთის ბრისხანე ბუნებას შეეფერება ის, რომ ადრე ოჯახის დაზღვეული მოელოდნელი კატასტროფისაგან. სტიქიის გამძვინვარების გამო ზოგჯერ ცხვრის მთელი ფარა დაღუპებოდა, შეძლებული მეცხვარე ამიზომ ულარიბ-ლატაკად იქცეოდა. ვინაიდან ასეთი შემთხვევები ხშირი იყო, სტიქიის მძლავრობის ხალხმა ერთიერთშეწევნის ფორმად ეფექტური ღონისძიება დაუპირისპირა. დაზარალებული ახლობლებს და შეზობლებს სუფრასთან მოიწვევდა და წეელნი მას იმდენ ჭირნახულს მოიტანდნენ, რომ ზარალი ერთბაშად ანაზღაურდებოდა და ზოგჯერ დაკარგულს აჭარბებდა. კიდეც ეს იყო „ოსპანი" საქართველოში სხვადასხვა შინაარსით ცნობილი (ზემო აშენებაში ლხინი რაველის დამთავრების შემდეგ, რაჭაში ახალგაზრდობის საშემოდგომო ქეიფი და ა. შ.).

ალმოსავლეთ საქართველოს ზოიანეთში გავრცელებული ოსპანის შეთანხმით პირადნეული წარმოადგენდა სტიქიისაგან მიყენებულ ზარალს, რადაც კომლთა სტაბილურობას ინარჩუნებდა.

ახალგაზრდა მეცნიერმა არაფერ შეძლო არჩეული თემის დაძლევა, არამედ ყველა შესაბამისი ეთნოგრაფიული ფენომენი ამომწურავად გადმოგვცა. უამრავი ლიტერატურიდან და საველე-ეთნოგრაფიული მასალიდან, სადაც ასახულია მეშინდეურეობა, მესაქონლეობა, ქორწინებისა და დაქირავების წესები, ავტორმა ძირითადი მონაცემები ამოღო და გაიანალიზა.

ქვემოთ გამოთქმული შენიშვნები უფრო მეტად სურვილების სფეროს განეკუთვნება და მიზნად ისახავს ავტორს შემდგომ სამეცნიერო-კვლევით მეშაობაში დაეხმაროს.

ჩემი აზრით, ქორწილში დაქირავების ძირითადი ფორმაა — მესაწეირი, რადაც საფუძველად საშუალო-ტერიტორიული და სანათესაო-საზოგადოო-საზოყური ტრადიციული ვალდებულებანი ედება. საზოყური ვალდებულებების განეკუთვნება ძნელი, ბოლო პირისახლად და შობაში საქორწილო ლხინში წვეულება ნებაყოფლობითი გამოხატულებაა. ხში უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ მესაწეირი და

ძლევა ნებისმიერი რეგიონისათვის, არა მარტო დაკანონებულია, არამედ მტკიცედ განსაზღვრულიც. პირისახისაგან და შობაში კი საქორწილო ლხინში მონაწილეთა სურვილისა და შეძლებისეა დამოკიდებული.

საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ცნობილია ჰირსა და ჰორწილში დამზარების მეტად სპეციფიკური ტერმინები, რაც დამზარების ფორმისა და შინაარსის ნათელყოფითაა გამოწვეული. ეს კითხვები არა მარტო ეთნოგრაფიულ მასალასა და კილოშია შენახული, არამედ წერილობით წყაროებში. ბუტკოდრე ბიბლიის ძეგლებში. უძველიდან ამ გარემოების სარეცენზიო ნაშრომისათვის პრინციპული მნიშვნელობა ენიჭება, ამიტომ ავტორის მეტი დაკვირვება და ანალიზი კვალებოდა შეძლებელია მთიელეთ-გუდამაყარი, ხანდა და ჰართალი ადნიშნული ტერმინების მხრივ ასე ღარიბად გამოიყურებოდეს, როგორც ნაშრომშია წარმოდგენილი. ისიც შესაძლოა, ძალიან დეტალური და მძაფრი სამეცნიერო დაკვირვება

მთიელეთ-გუდამაყარი, ხანდა და ჰართალი, საერთოდ საქართველოს მთა და ბარი შრომალთმოყვარეობა მაძიებლე თავისი ცხოვრებით ცხოვრობდა. ბუნებასთან სიმბიოზური დამოკიდებულება, მეურნეობის ისე წარმართვდა, რომ კოლექტიური წინასწარმეტყველება არ დარღვეულიყო. საგნების მიმართ დახვეწილი, დაზუსტებული მიდგომა, რასაც ზოგადად ეთნოგრაფიული, საშუალებრივ, არასერიოზულად ეკიდება, ერთ-ბარობის შეთანწყობა, თითოეული ტერმინის საშეურნეო-შრომითი დანიშნულებითდატვირთვა ადგილობრივი ბუნებრივი რესურსების ზომიერი, ფაქიზი გამოყენებით, მძარეთა შორის ურთიერთსაგებლობაზე აგებული კავშირები, ეამთაელის კილობაზე შესაბამისი კომუნიკაციები და იდეოლოგია. ადგილის დედის სიყვარული და სამშობლოს ალქმის ისეთი თვალსაჩინოება, რომელიც მშობლიურ საცხოვრისს სამყაროს სიმდიდრეს მოკობინებდა. ქმნიდა მთლიან საქართველოს, პატრიოტიზმს და ბედნიერს. მტრისაგან დათვალყურე გადაწყვილს, ბაგრიან მთიც სასწორებრივად შეფრთხილებს. ეს კი იმ შეურნეობის, შრომასაქმიანობის, წეს-ჩვეულებების, ტრადიციების შედეგია, რომელთა ერთი ნაწილი მკვლევარმა ძველ ქართველად ასახა და მომავალ თაობებს შესთავაზა. ეს არის, უპირველეს ყოვლისა, განხილული ნაშრომის თეორიული მნიშვნელობა. რაც შეეხება კონკრეტულს, პრაქტიკულ შედეგს, თუ ჩვენ გვინდა, რომ მთიელეთ-გუდამაყარი, ხანდა და ჰართალი საქართველოს საშენებლად არ დაკარგოს, მეურნეობის წარმართვის, შრომასაქმიანობის, ურთიერთდახმარების, შეწევნისა და გატანის ის ხალხური წეს-ჩვეულებანი უნდა აღვადგინოთ, რომელიც მეცნიერმა ეკეთ ლიტერატურის კეთილნაღება გახადა მართალია, ძველს ვერ დაუბრუნებით და ისტორიაში პირველადი სახით არაფერი არ შეირდება, მაგრამ რეგიონალური საარსებო საშუალებათა დაკარგვა იმდენად საბედისწეროა — ყოფნა-არყოფნით ვიგებთ პასუხს. მტკრი იმდენს ვერაფერს დაგვაკლებს, რამდენსაც წინაპართა მიერ გამომუშავებული ერის სასიცოცხლო ძალების და საშუალებების დეონიზაცია. აქ კი სეფსტუა ქართულ ეთნოგრაფიას ეკუთვნის.

დედან ფარეში

ПОЛЕЗНОЕ И АКТУАЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Книга Г. З. Анчабадзе — это первое в грузинской историографии монографическое исследование по источниковедению военной истории Грузии. Уже одно это свидетельствует о новизне и научной значимости работы. В книге дан глубокий и детальный анализ важнейших грузинских исторических сочинений, содержащих, как это выяснено в книге, богатый материал по развитию военного дела в древней и средневековой Грузии. Всего автором рассмотрено 22 исторических памятника, и среди них — жемчужина средневековой грузинской историографии — «Картлис цховреба», другие летописи, хроники поэмы с VIII по XVIII в., т. е. за тысячелетний период существования Грузии. Такой большой хронологический охват — несомненная заслуга автора. Г. З. Анчабадзе каждое произведение рассматривает отдельно, определяя значение каждого из них в деле изучения военной истории Грузии, характеризуя их индивидуальные особенности и структуру и при этом выявляет также и общие признаки, свойственные грузинским историческим сочинениям.

Обычно ценность исторического труда определяется тем, сколько новых источников введено в научный оборот автором. Но источниковедческий труд еще более ценен бывает в том случае, когда автор в уже известных источниках обнаружит новые, неожиданные результаты. И в этой книге Г. З. Анчабадзе, заново проанализировав давно известные памятники, нашел в них дополнительный материал для характеристики многих фактов из военной истории Грузии. Отныне к этому труду будут обращаться все исследователи военной истории средневековой Грузии.

Новизна работы Г. З. Анчабадзе особенно ярко становится видна, когда мы обращаемся к основной части работы, анализирующей «Картлис цховреба» как военно-исторический источник. Оказывается, в ней мы можем найти немало сведений по истории самих войн, а также военного искусства и военной организации в древней и средневековой Грузии. Эти материалы все еще в очень малой степени используются исследователями истории народов Грузии и Кавказа. Весьма важен вывод автора о том, что многие сведения летописей подтверждаются данными иноязычных источников, как западноевропейских, так и восточных, мусульманских. Широкое сопоставление этих данных, проведенное автором, дает основание сделать вывод о высокой степени обоснованности и достоверности выводов Г. З. Анчабадзе. Его работа производит впечатление фундаментального труда, опирающегося на солидную источниковую базу, основательно изученную и препарированную в процессе большого источниковедческого анализа. Все это дало возможность автору во многих случаях уточнить время и цель создания привлеченных им к анализу источников, их идейное содержание, круг первоисточников и т. д. Не всегда выводы автора в этой (надо сказать, весьма спорной!) области совпадают с ранее высказанными точками зрения. Вполне возможно, что некоторые из его положений и предположений будут и раскритикованы. Но это, на мой взгляд, отнюдь не умаляет значения работы автора, полемичной и спорной, но тем не менее указывающей дальнейшие пути источниковедческих изысканий в области изучения «Картлис цховреба» и других исторических источников. Автор смело вступает в спор с такими признанными авторитетами в области современной грузинской историографии как И. А. Джавахишвили, Д. В. Гаратишвили, Б. Р. Ломинадзе, Дж. К. Степнадзе и др., приводит новые доводы в поддержку своих точек зрения, уточняет многие даты военных кампаний.

Г. З. Анчабадзе не ограничился источниковедческим анализом «Картлис цховреба», а рассмотрел также и другие грузинские исторические сочинения, условно названные «Продолжениями «Картлис цховреба», родовые хроники и «провинциальные» летописи, а также «Историю» Парсадана Горгиджанидзе, которой посвящено пос-

леднее исследование Р. К. Кикнадзе. Интересны также страницы монографии Г. З. Анчабадзе, в которых исследуются работы авторов XVIII в. — «Жизнь царей» С. Чхеидзе, «События картлийские» П. Орбелиани и «Царствование Ираклия Второго, сына царя Теймураза» О. Херхеулидзе. Все они были очевидцами и участниками многих военно-политических событий из жизни Грузии и сопредельных государств конца XVII—XVIII вв. Исследователь показал, какой богатый материал содержится в трудах XVIII в. по характеристике вооружения, составу и структуре вооруженных сил, особенностях формирования личного состава, формах войны и боя грузинского войска и проч.

Последняя глава книги содержит анализ отражения военной истории в грузинских поэмах XVII—XVIII вв. Автор рассматривает грузинские исторические поэмы как вид повествовательного источника, находящегося на грани между историческим сочинением и художественным произведением. Действительно, в эпоху средневековья не только в Грузии, но и во всем мире грань между историческим и литературным источником была зачастую условной и легко переходимой. «Картлис цховреба», например, в равной степени принадлежит и истории, и литературе. То же самое можно сказать и о русских летописях, и о западноевропейских хрониках и анналах. Автор даже утверждает, что художественная по форме грузинская поэма является просто «рифмованным историческим сочинением». Вот с этой точки зрения трудно согласиться. Все-таки существовала и существует грань, отделяющая художественное произведение от исторического, и эта грань заключается в специфике отображения действительности в различных видах исторических источников. В художественном произведении наличествует поэтический образ и очень часто вымышленный сюжет, чего нет и быть не может в историческом источнике. Безусловно, автор прав, привлекая поэмы к своему анализу — тем самым он значительно расширил свою источниковую базу и дал более полное (а, значит, и верное) освещение своей темы. Однако приравнивать поэму к историческому сочинению неверно, это — два разных вида исторических памятников. И задача источниковеда в первую очередь и состоит в том, чтобы подчеркнуть эту специфику и показать, какими особыми источниковедческими методами необходимо пользоваться, чтобы извлечь из художественного источника нужные историку факты и сведения. Это особенно важно при использовании поэм с вымышленным сюжетом — таких как, например, «Спор Дня и Ночи», написанной царем Теймуразом II в 1736 г. и содержащей уникальные сведения с характеристикой боевого порядка и способов ведения боя грузинского войска. Теймураз II был, как известно, выдающимся полководцем и воином с большим опытом ведения боевых действий. В своей поэме он и дал описание классического грузинского боевого порядка, обеспечивавшего устойчивость строя, маневренность войска во время сражения и возможность нарощивания удара из глубины. Показательно, что ни в одном другом грузинском историческом источнике мы не найдем такого детального и подробного описания указанного боевого порядка.

Итак, правомерность привлечения исторических поэм в качестве источника бесспорна. Однако автору следовало бы специально остановиться в своей монографии на раскрытии специфики литературы как исторического источника и на тех методах источниковедческого анализа, которые необходимо применить для того, чтобы «снять» субъективность художественного отображения и понять особенности образного восприятия действительности. Одним из таких методов является сравнение данных поэмы со сведениями, полученными из других источников, желательно отдаленных по родовому признаку, т. е. документальных, делопроизводственных. Следует отметить, что автор намеренно оставляет этот род письменных исторических источников вне поля своего зрения. Это, безусловно, его право: источниковедческий анализ военно-исторической документации — дело специальное, требующее особого внимания. Но необходимо было бы привлечь документальные источники для сравнения их с нарративными памятниками для того, чтобы полнее раскрыть репрезентативность сведений, полученных из грузинских исторических поэм.

Работа Г. З. Анчабадзе открывает новые перспективы в изучении военной истории Грузии, новые горизонты в раскрытии источниковедческих изысканий в этой области. Из сказанного ясно, что первоочередной задачей является анализ документальных памятников. До нас они дошли лишь частично и главным образом от XVII—XVIII вв., т. е. очень поздние. Но нам известны военно-статистические материалы, царские грамоты, указы, мобилизационные предписания, картографические материалы и т. д. — в сумме своей они дают богатейший материал для изучения экономического обеспечения войска, способах его организации и обучения и т. д.

Есть и еще один важный тип исторических источников, который до сих пор находится в пренебрежении у военных историков — это фольклорные материалы. Грузинские песни и сказки, предания и легенды, пословицы и загадки — неисчерпаемый источник сведений особенно для дописьменного периода военной истории Грузии. Мы найдем в нем материалы для характеристики отношения трудящихся масс к войне и миру, прекрасные образцы патриотических героических песен, воспевающих свободу и независимость грузинского народа, мудрые народные афоризмы, воспитывающие высокие нормы нравственности и морали, которые веками сохраняются в народной памяти. При всей сложности использования фольклорных источников они обязательно должны найти свое место в источниковедческих разысканиях специалистов по военной истории. Я не говорю уже о важности более серьезного и вдумчивого изучения вещественных памятников по военной истории — в этой области у грузинского источниковедения существуют давние традиции.

Итак, перед нами труд, не столько источниковедческий, сколько военно-исторический, написанный видным специалистом в своей области, давно уже зарекомендовавшим себя в науке — более десяти лет на страницах специальных изданий мы встречаемся с работами Г. З. Анчабадзе — лектора университета, историка и источниковеда. Но эта работа — не завершение большого и нужного дела, а скорее его начало. Впереди — создание обобщающего труда по военно-историческому источниковедению — важной научной и общественно-политической проблеме, заслуживающей самого пристального внимания.

Л. Н. ПУШКАРЕВ.

მალერიან გაბაშვილის დაბადების 80 წლისთავისადმი მიძღვნილი საზეიმო სესიები

დიდი გამოჩენილი ქართველი ორიენტალისტი-ისტორიკოსის, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტის, აკადემიკოს გიორგი წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის შრომა ველერანების ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნების ისტორიის განყოფილების გამგისა და მისი დამაარსებლის, მეცნიერებათა დოქტორის, პროფესორ მალერიან გაბაშვილის დაბადების 80 წლისთავისადმი მიძღვნილი სესიის ფუძემდებლის, მათი ალმზრდელისა და მასწავლებლის პირადული ცხოვრებიდან გადმოშლილის დახასიათება ქართული ისტორიული მეცნიერებისა და აღმოსავლეთმცოდნეობის წინაშე.

პროფ. ჯ. გაბაშვილი თანამედროვე ინტერესითა და წარმატებით იკვლევდა რთულ და საკამათო შუა საუკუნეების ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნების (არაბული ქვეყნები, ირანი, თურქეთი), ასევე საქართველოს ისტორიის პრობლემებს პირველ რიგში, რა თქმა უნდა, აღმოსავლური წყაროების მიხედვით, აგრეთვე საქართველოსა და ახლო აღმოსავლეთის პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობის საკვანძო საკითხებს.

სამწუხაროდ, დღეს პროფ. ჯ. გაბაშვილი ჩვენს შორის აღარ არის. იგი გარდაიცვალა ამ ექვსიოდე წლის წინათ, 1985 წლის 1 თებერვალს, და ეს თოვლ ნაშიერ, მწვრთნელ და დიდი შემოქმედების მქონე ერში უბრალოდ შეგვარებული და სხვა ხალხთა შედარ პატივისმცემელი პიროვნება ვერ მოისწრო დღევანდელ დღეს. რაიც გასაკვირველი იყო!

პროფ. ჯ. გაბაშვილის ღირსშესანიშნავ თარიღს — დაბადების 80 წლისთავს — მოეძღვნა 1991 წლის 2 აპრილს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტისა და თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტის მიერ ჩატარებული ერთობლივი სამეცნიერო სესია.

მრავალდარგოვანი იყო სამეცნიერო სესიის შეშაობის გეგმა, რომელიც მოკლე შესავალი სიტყვით გახსნა პროფ. თამარ ცქიტიშვილმა. სესიაზე მოხსენებული იქნა მრავალი ფრიად საინტერესო მოსაზრება ისეთი მეცნიერული პრობლემების და საქართველოს ძველი, შუა საუკუნეებისა და ახალი ისტორიის საკითხების შესახებ. კერძოდ, სესიამ მოისმინა პროფ. დეიმან კაკაბაძის მოხსენება თემაზე „შუა საუკუნეების ქართული დიპლომატიის საკითხები ევროპის გაბაშვილის შრომებში", საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტის გიორგი გოთუას „დიპლომატიური ტექსტების ხელების სახელმწიფოში", პროფ. ნოდარ ლომოურის — „დასავლეთ საქართველოს საქმელები ცხოვრების ზოგიერთი ასპექტი ნოქალაქევის მასალების მიხედვით", ისტ. მეცნ. კანდიდატის პაატა თოფურიას — „აბურაბიანი". „ქართლის ცხოვრებაში" (ბიოგრაფიულ-გეოგრაფიული შენიშვნები)", პროფ. ე. გაბაშვილის ქალიშვილის ისტ. მეცნ. კანდიდატის მანანა გაბაშვილისა — „ტრაპიზონის იმპერატორთა ტიტულატურა", ისტორიის მეცნიერების პროფ. სეიჩი კიტაგავას — „ქართული ლეგენდა ჩანგზე უკეთესზე", ისტ. მეცნ. კანდიდატის გოჩა ჯაფარიძის — „ასტ მოხდა ბასიანის ბრძოლა", ისტ. მეცნ. დოქტორის ქარლი კეკელიძის — „სიუჟეტი სეფიანთა ირანის ჩალაჭის კულტურული ცხოვრებიდან" და ისტ. მეცნ. კანდიდატის შორენა ლიქოკელის — „ქართის ორი ანახუბა საფრანგეთის საელჩოში (1778—1900 წწ.) და ევროპული ხალხის „განმანათლებლური მისიის საკითხი". სულ მოისმენილ იქნა 9 მოხსენება.

ყველა მოხსენებამ დაინტერესა სახოგადოების ცხოველი ინტერესი გამოიწვია და მოიცავდა შეფასებაც ღაიმსახურა, განსაკუთრებით პროფ. ს. კიტაგავას მოხსენებამ, რომელმაც ორი დღის განმავლობაში დაინტერესებული მსმენელი მიიზიდა. თამამ გამოკვლევებმა აღნიშნა თავის გამოსვლაში, მოგვცა საინტერესო ინფორმაცია, თუ როგორ შეიძლება განხილულ იქნას ნებისმიერი ისტორიული ფაქტი სხვადასხვა ავტორის მიერ მოცემული წყაროების მიხედვით.

ამ წლის 16 აპრილს კი ჩატარდა უკვდავი თაყაიშვილის სახელობის სახსტორიო საზოგადოებისა და გალობის მარკაშიძის საზოგადოების საიუბილეო სხდომა, მიძღვნილი პროფ. ე. გაბაშვილის დაბადების 80 წლისთავისადმი.

სხდომა შესავალი სიტყვით გახსნა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების აკადემიკოს-მდივნის მოვალეობის შემსრულებელმა, აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა პროფესორმა რაინ მეტრეველმა. მოხსენება თემაზე «ვალერიან გაბაშვილის ცხოვრება და სამეცნიერო მოღვაწეობა» გააკეთა პროფ. ო. ცქიტიშვილმა. მოგონებებით გამოვიდნენ პროფ. ე. გაბაშვილის მოლეგები, მეგობრები და მოწაფეები. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტები ხერგო ყორბანოძე და ალექსანდრე გვახარია, პროფესორები დავით ქაქიტაძე, ნოდარ ლომოური და გივი ჭილაია.

როგორც მომხსენებელმა, ასევე მოგონებებმა გამოსულებმა ვრცელი ილაპარაკეს პროფ. ე. გაბაშვილზე როგორც მეცნიერზე, მოქალაქეზე და ადამიანზე.

პროფ. ე. გაბაშვილი გალობიდილი წავიდა ჩვენგან ასეთი იყო დაწერა შრომელმოყვარე ადამიანის ერთიანელოვანი ცხრა.

მაია მესტვირიშვილი